

ISSN 0032-7271 (Print)

PREGLED
časopis za društvena pitanja

Broj
1

Godina
2024.

Godište
LXV

Sarajevo, januar – april 2024.

PREGLED: časopis za društvena pitanja

Izdavač: Univerzitet u Sarajevu, Obala Kulina bana 7/II, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Za izdavača: prof. dr. Rifat Škrijelj, rektor

Redakcija časopisa:

akademik dr. Mirko Pejanović
prof. dr. Jasmin Ahić
prof. dr. Izet Bajramović
prof. dr. Merima Čaušević
prof. dr. Elvir Čizmić
prof. dr. Amela Dautbegović
prof. dr. Amir Duranović
prof. dr. Salih Fočo
prof. dr. Senadin Lavić
prof. dr. Amer Osmić
doc. dr. Tomislav Tadić

Međunarodna Redakcija:

prof. dr. Haris Alibašić, University of West Florida (SAD)
prof. dr. Aydin Babuna, Univerzitet Boğaziçi (Turska)
prof. dr. Duško Bjelica, Fakultet za sport i fizičko vaspitanje Univerziteta Crne Gore (Crna Gora)
prof. dr. Esad Boškailo, University of Arizona, Phoenix (SAD)
prof. dr. Snježana Dobrota, Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu (Hrvatska)
prof. dr. Vesna Požgaj-Hadžić, Filozofski fakultet Univerziteta u Ljubljani (Slovenija)
prof. dr. Dragan Prole, Filozofski fakultet u Novom Sadu (Srbija)
prof. dr. Jelena J. Stanković, Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu (Srbija)
prof. dr. Mitja Velikonja, Fakultet društvenih nauka Univerziteta u Ljubljani (Slovenija)

Glavni i odgovorni urednik:

prof. dr. Senadin Lavić

Sekretar Redakcije:

Fuada Muslić-Haseta, prof.

OJS (Open Journal System) administrator:

Mak Tanović, MA

Lektura:

Mr. sc. Aida Kršo

Prijevod:

Mirza Čerkez, prof.

DTP:

Fuada Muslić-Haseta, prof.

Tiraž:

150 primjeraka

Štampa:

„Štamparija FOJNICA“ d. o. o. Fojnica

Izlazi četveromjesečno.

Časopis *Pregled* je indeksiran u EBSCO Publishing, Slavic Humanities Index, MIAR, C.E.E.O.L., ROAD (Directory of Open Access Scholarly Resources) i INDEX COPERNICUS međunarodnim bazama podataka.

Korištenjem softvera za detekciju potencijalnog plagijarizma vrši se provjera svih naučnih i stručnih radova koji se objavljuju u *Pregledu*.

Stavovi izneseni u tekstovima ne odražavaju nužno mišljenje glavnog i odgovornog urednika, Redakcije časopisa ili izdavača.

ISSN 0032-7271 (Print)
ISSN 1986-5244 (Online)

PREGLED
Periodical for Social Issues

No
1

Year
2024

Volume
LXV

Sarajevo, January – April 2024

PREGLED : Periodical for Social Issues

Publisher: University of Sarajevo, 7/II, Obala Kulina bana, Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Publisher's Representative: Prof. Dr. Rifat Škrijelj, Rector

Editorial Board:

Academician Dr. Mirko Pejanović

Prof. Dr. Jasmin Ahić

Prof. Dr. Izet Bajramović

Prof. Dr. Merima Čaušević

Prof. Dr. Elvir Čizmić

Prof. Dr. Amela Dautbegović

Prof. Dr. Amir Duranović

Prof. Dr. Salih Fočo

Prof. Dr. Zinka Grbo

Prof. Dr. Senadin Lavić

Prof. Dr. Amer Osmić

Ass. Prof. Dr. Tomislav Tadić

International Editorial Board:

Prof. Dr. Haris Alibašić, University of West Florida (USA)

Prof. Dr. Aydın Babuna, Bogazici University (Turkey)

Prof. Dr. Duško Bjelica, Faculty of Sports and Physical Education, University of Montenegro (Montenegro)

Prof. Dr. Esad Boškailo, University of Arizona, Phoenix (USA)

Prof. Dr. Snježana Dobrota, Faculty of Philosophy, University of Split, (Croatia)

Prof. Dr. Vesna Požgaj-Hadži, Faculty of Philosophy, University of Ljubljana (Slovenia)

Prof. Dr. Dragan Prole, Faculty of Philosophy, Novi Sad (Serbia)

Prof. Dr. Jelena J. Stanković, Faculty of Economics, University of Niš (Serbia)

Prof. Dr. Mitja Velikonja, Faculty of Social Sciences, University of Ljubljana (Slovenia)

Editor-in-Chief:

Prof. Dr. Senadin Lavić

Editorial Board Secretary:

Fuada Muslić-Haseta, Eng. Lit. Grad.

OJS (Open Journal System) Administrator:

Mak Tanović, MA

Proofreading:

MSc. Aida Kršo

Translation:

Mirza Čerkez, Eng. Lit. Grad.

DTP:

Fuada Muslić-Haseta, Eng. Lit. Grad.

Press run:

150 copies

Print:

„Štamparija FOJNICA“ d.o.o. Fojnica

Fourth month periodical

Periodical *Pregled* is indexed in EBSCO Publishing, Slavic Humanities Index, C.E.E.O.L., MIAR, ROAD (Directory of Open Access Scholarly Resources) and INDEX COPERNICUS international databases.

Review procedure of scientific and expert papers published in the *Pregled* is conducted through the use of plagiarism detection software.

The views and opinions expressed in the articles in the *Pregled* are those of the author(s) and do not necessarily reflect the views or opinions of the editor, the editorial board or the publisher.

SADRŽAJ / CONTENTS

Članci / Articles

- Prof. dr. Šaćir Filandra, dr. sc. Semir Halilović:** Politički kontekst denominacije bosanskih Muslimana u Bošnjake – Od organizacije „svebosanskog“ do realizacije „svebošnjačkog sabora“ 1993. godine / The Political Context of the Denomination of Bosnian Muslims into Bosniaks – From the Organization of the "All-Bosnian" to the Realization of the "All-Bosniac Assembly" in 1993 1
- Prof. dr. Nezir Krčalo, prof. dr. Adnan Džafić:** Pozicija religije u digitalnom dobu / Position of Religion in Digital Age 19
- Prof. dr. Lejla Turčilo:** Medijska i društvena polarizacija u vremenu krize: BH. mediji i rat u Ukrajini / Media and Social Polarization in a Time of Crisis: Bh. Media and War in Ukraine 31
- Prof. dr. Zlatiborka Popov-Momčinović, prof. dr. Amila Ždralović:** Urođnjavanje bez roda? Analiza *gender* mehanizama u odabranim lokalnim zajednicama Bosne Hercegovine / Gender Mainstreaming Without Gender? Analysis of Gender Equality Mechanisms in Selected Local Communities of Bosnia and Herzegovina 51
- Antonio Topić, doc dr. Dijana Ivanišević:** Kreiranje i modifikacija identiteta na društvenim mrežama / Creation and Modification of Identity on Social Network 73
- Dr. sc. Ivana Bekić, Nerma Saračević, doc. dr. sc. Jadranka Ivanković:** Marketinška koncepcija kao preduvjet održivosti novih poduzetničkih pothvata u Bosni i Hercegovini / Marketing Conception as a Prerequisite for the Sustainability of New Entrepreneurial Ventures in Bosnia and Herzegovina 91
- Prof. dr. Enver Ajanović:** Novi upravni postupci u Bosni i Hercegovini / New Administrative Procedure in Bosnia and Herzegovina..... 115
- Lamija Muftić, MA:** Konferencija u Wannseeu i izazovi memorijalizacije / Wannsee Conference and Memorialization Challenges 145

Prikazi i osvrti / Reviews and Comments

Prof. dr. Husnija Kamberović: Jugoslavija – država neuspjelog nacionalizma /
Yugoslavia – A State of Failed Nationalism..... **165**

Doc. dr. Mirza Hebib: Interpretacija baštine za održivi razvoj Bosne i
Hercegovine / Interpretation of Heritage for Sustainable Development of
Bosnia and Herzegovina **173**

Upute za autore / Guidelines for Authors **177 / 181**

Članci / Articles

Prof. dr. Šaćir Filandra

Dr. sc. Semir Halilović

Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevo

Fakultet političkih nauka / Faculty of Political Sciences

sacir.filandra@fpn.unsa.ba

halilovic.internet@gmail.com

UDK 94(497.6)“1993“

Izvorni naučni rad

**POLITIČKI KONTEKST DENOMINACIJE BOSANSKIH
MUSLIMANA U BOŠNJAKE – OD ORGANIZACIJE
„SVEBOSANSKOG“ DO REALIZACIJE
„SVEBOŠNJAČKOG SABORA“ 1993. GODINE**

**THE POLITICAL CONTEXT OF THE DENOMINATION OF
BOSNIAN MUSLIMS INTO BOSNIACS – FROM THE
ORGANIZATION OF THE "ALL-BOSNIAN" TO THE
REALIZATION OF THE "ALL-BOSNIAC ASSEMBLY" IN 1993**

Sažetak

Zasjedanje „Svebošnjačkog sabora“, septembra 1993. godine, spada u red povijesnih događaja dvostruke interpretacijske forme. Izuzev kao kulminacijski akt nacionalnog samoosvještenja, ovaj događaj titulira se i kao bošnjačko saučešće u pregovaračkom procesu, koji zbiljski mijenja povijesno lice Bosne i Hercegovine. Nepoznate su činjenice da je proces saborovanja započeo idejom o „Svebosanskom saboru“, unutar Skupštine Republike Bosne i Hercegovine, naglo skraćujući u jednostranačkoj, i s njom poistovijeđenoj jednonacionalnoj formi. Dokumenti i izvorna svjedočenja pokazuju da su promjenu naziva, organizatora i teme bosanskog saborovanja, izazvali nagli pregovarački dogovori, o trodjelnoj Bosni i Hercegovini, ugovoreni početkom septembra 1993. godine. Planirani sabor, o položaju i budućnosti ratom zahvaćene, ZAVNOBiH-ovske države, sveo se na bošnjački plenum o vlastitoj budućnosti u novoj Bosni i Hercegovini. Osnovna tema „Svebošnjačkog sabora“ odnosila se na državno-teritorijalni preustroj Bosne i Hercegovine, pri čemu se denominacija bosanskih Muslimana u Bošnjake, javlja kao pregovarački predušlov. Organizatori „Svebošnjačkog sabora“ postavljaju pitanje o koristi i šteti „daljeg naglašavanja bošnjaštva“, dok jedan od ključnih aktera ovog zasjedanja tvrdi da insistiranjem na bosanskom muslimanstvu „izazivamo podozrenje u Evropi“. Shodno ovakvom kontekstu, bošnjaštvo se, kao povijesna kategorija bosanskog nacionaliteta, na „Svebošnjačkom saboru“ pojavljuje kao politički alat u službi pregovaračkog procesa. Nacionalna emancipacija bosanskih Muslimana u Bošnjake, razotkriva se kao posljedica međunarodnog pregovaračkog pritiska, s jedne, odnosno, rezultat redukcije državne ka etničkoj politici, s druge strane.

Ključne riječi: *Bosna i Hercegovina, Bošnjaci, Muslimani, Svebošnjački sabor*

Summary

The session of the "All-Bosniac Assembly", in September 1993, belongs to the series of historical events with a double interpretation form. Except as a culminating act of national self-awareness, this event is also titled as Bosniak sympathy in the negotiation process, which really changes the historical face of Bosnia and Herzegovina. Unknown facts are that the assembly process started with the idea of a "All-Bosnian Assembly", within the Assembly of the Republic of Bosnia and Herzegovina, and abruptly ended in a one-party, and with it, single-national form. Documents and original testimonies show that the change in the name, organizer and topic of the Bosnian assembly was caused by the abrupt negotiation agreements on the tripartite Bosnia and Herzegovina, agreed at the beginning of September 1993. The planned assembly, on the position and future of the war-torn ZAVNOBiH state, came down to a Bosniak plenum on their own future in the new Bosnia and Herzegovina. The main topic of the "All-Bosniac Assembly" was related to the state-territorial reorganization of Bosnia and Herzegovina, whereby the denomination of Bosnian Muslims into Bosniaks appeared as a negotiation precondition. The organizers of the "All-Bosniac Assembly" raise the question of the benefits and harms of "further emphasizing Bosniakness", while one of the key actors of this session claims that by insisting on Bosnian Muslimness "we are causing suspicion in Europe". According to this context, Bosniakness, as a historical category of Bosnian nationality, appears at the "All-Bosniac Assembly" as a political tool in the service of the negotiation process. The national emancipation of Bosnian Muslims into Bosniaks is revealed as a consequence of international negotiation pressure, on the one hand, or as a result of the reduction of state politics to ethnic politics, on the other.

Keywords: *Bosnia and Herzegovina, Bosniaks, Muslims, All-Bosniac Assembly*

1. Iskušenja rata

Od samih početaka rat protiv Bosne i Hercegovine vođen je kao rat protiv bosanskih muslimana. Takav pristup imao je više svojih uzročnosti i očekivanih konsekvenci, počevši od identifikacije napadača sa antimuslimanskim, evropskim narativom, pa sve do pritiska na najveće kolektivne žrtve da počnu reagirati (i misliti) etnički, a ne državljanski. Uzimajući u obzir da unutar evropskog političkog konteksta postoji znatan broj država koje gaje podozrivost prema muslimanskom elementu u Evropi, napadači na Bosnu i Hercegovinu brzo su našli saveznike koji su, s razumijevanjem, posmatrali njihov juriš na jednu nezavisnu državu. Pri tome

su se, međunarodna prava nezavisnih država, konvencije i povelje Ujedinjenih nacija, doimale nevažnim pred činjenicom da su, vodeće evropske države, Bosnu i Hercegovinu smatrale „neprirodnom“ unutar Evrope, zbog njenog „prevelikog“ muslimanskog supstrata. Zaključeno je kako se u slučaju dopuštenog rata protiv Bosne i Hercegovine, zapravo, radilo o „bolnoj ali realističnoj restoraciji hrišćanske Evrope“¹, iz čega su proizašle brojne, pa i pregovaračke političke ideje koje su očitu vojnu agresiju trebale eufemizirati u „građanski rat“.

Drugačije kazano, stavovi Francuske, Velike Britanije i dijela političkog establišmenta Sjedinjenih Američkih Država, u pogledu bosanskih muslimana, podudarali su se sa djelovanjem napadača na Bosnu i Hercegovinu koji su djelovali na platformi starog evropskog zazora od muslimana.² To je bila prva, važna kvalifikacija rata protiv Bosne i Hercegovine koji je, zapravo, od početka imao kontekstualni okvir (dopuštenog) rata protiv bosanskih muslimana. Takav kontekst kreirat će drugi važan činilac ovog povijesnog procesa – embargo na uvoz oružja Bosni i Hercegovini – čime su, prethodne antibosanske i antimuslimanske politike, trebale steći strategijsku prednost u sprovođenju plana rušenja bosanske građanske države i nacije. Iako je novi američki predsjednik, posebno njegova administracija³, imala političku agendu ukidanja embarga za Bosnu i Hercegovinu to će, ipak, naići na blokadu njihovih evropskih saveznika. Bez okolišanja, SAD-ovi vodeći evropski saveznici priznat će da je embargo na uvoz oružja Bosni i Hercegovini potreban kako bi se “učvrstio nepovoljan položaj Bosne”.⁴ U ovako kreiranom

¹ Branch, Taylor, “The Clinton tapes”, Simon&Schuster, New York-London-Toronto-Sydney, 2009., strana 10.

² „Niko otvoreno u Evropi neće reći da je ovaj sukob podjaren da bi nestali muslimani.”, Magnetofonski snimak sedamnaeste sjednice Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, 25. i 26.7.1992., diskusija Radovan Karadžić

³ Albright Madeleine, „Memoari državne tajnice“, Profil, Zagreb, 2005., strana 151/152.

⁴ “Klinton je rekao da su američki saveznici u Evropi blokirali prijedloge da se prilagodi ili ukine embargo...Rekao je da su oni preferirali embargo upravo zato što je on učvrstio nepovoljan položaj Bosne. Što je još gore, dodao je, odbili su brojne alternative tvrdeći da su opasne za oko osam hiljada pripadnika evropskih mirovnih snaga raspoređenih u Bosni da štite humanitarne isporuke hrane i medicinskih potrepština. Oni su sporili stav SAD-a da se predloži preokret u politici bez ugroženih američkih vojnika. Mada su zadržali svoje mirovne snage, kao signal posvećenosti, oni su te postrojbe faktički preobrtili u štit za neprestano komadanje Bosne od strane srpskih snaga. Kad sam izrazio svoju šokiranost takvim cinizmom koji podsjeća na diplomatiju okretanja glave u slučaju stradanja evropskih Jevreja tokom Drugog svjetskog rata, predsjednik Clinton samo je slegao ramenima. Rekao je da je francuski predsjednik Francois Mitterrand bio naročito izravan u tvrdnjama da Bosna tu ne pripada, te da su britanski zvaničnici takođe govorili o bolnoj ali realističnoj restoraciji hrišćanske Evrope. Nasuprot Britaniji i Francuskoj, on je rekao, njemački kancelar Helmut Kohl, među ostalim, podržavao je inicijative da se preispita embargo na

političkom polju, Bosna i Hercegovina usmjeravana je prema promjeni vlastite političke, građanske paradigme, odnosno, ka etničkom samorazumijevanju vlastitog državnog i nacionalnog pitanja. Zapravo, cijela kreatura dijela međunarodne zajednice i napadača na Bosnu i Hercegovinu podudarala se u političkoj operaciji da se baza građanske Bosne i Hercegovine pretvori u etnički kraj, što je posljedično trebalo dovesti i do njenog ustavno-teritorijalnog prestrukturiranja po etničkom, a ne građanskom principu. U ovako kreiranom procesu, rat protiv Bosne i Hercegovine, kao i uvedeni embargo na uvoz oružja, imali su funkciju sredstava pritiska, koji su trebali privoljeti bosanskohercegovačko državno rukovodstvo da daju pristanak na ustavnu i teritorijalnu redefiniciju države. U odnosu na ovako postavljen kontekst, moglo bi se reći kako se rukovodstvo Bosne i Hercegovine našlo u središtu povijesne dileme.

No, sama dilema mogla bi se proglasiti lažno postavljenom jer za Bosnu i Hercegovinu, pa i bosanske muslimane, kao najvećeg aktera demografsko-političkog supstrata ove države, stečevina građanske i unitarne države nije imala dugoročnu, egzistencijalnu alternativu. Odbijanje nemoralne političke ponude jeste podrazumijevalo nastavak rata, koje državno rukovodstvo nikada nije vodilo u punom političkom, ekonomskom i društvenom kapacitetu, dok bi pristanak na neprijateljsko političko rješenje izvršilo eutanaziju države, s odgođenim vremenskim dejstvom. Napose, promijeniti vlastitu političku paradigmu iz građanske političke nacije i države, u etničku političku leguru, značilo je dati za pravo neprijateljski nastrojenim državama, u Evropi i okruženju, koji su bosansko državno pitanje, tendenciozno tretirali kao isključivo muslimansko političko pitanje. Tako ključni trenutak rata protiv Bosne i Hercegovine postaje reagiranje i politički stav njenog državnog rukovodstva u čijim rukama nisu bili ključevi rata, no jesu oni o promjeni bosanskohercegovačke političke, društvene i ratne paradigme.

2. Bosanska ili bošnjačka politika

Republika Bosna i Hercegovina postala je nezavisna i međunarodno priznata država, zahvaljujući građanskom Ustavu i referendumu, na osnovu kojih je cjelokupan demos, umjesto etničkih partikulariteta, odlučivao o bosanskohercegovačkoj egzistencijalnoj zbilji. Da, kojim slučajem, posljednji

oružje Ujedinjenih naroda, ne uspjevši dijelom zato što Njemačka nije bila članica Vijeća sigurnosti Ujedinjenih naroda. Clinton je zvučao kao da je bio dužan početi ispočetka. On je među tim zaprekama tapkao za novim opcijama vodstva kako bi se spriječilo masovno sektaško nasilje u Bosni.”, Branch, Taylor, “The Clinton tapes”, Simon&Schuster, New York-London-Toronto-Sydney, 2009., strana 10.

komunistički saziv Republičke skupštine Bosne i Hercegovine nije izmijenio bosanski Ustav, presudan stav o budućoj državnoj formi odredili bi etnički referendum, traženi na bazi ustavno neutralisanog, *zavnobihovskog* pravila „tri i“.⁵ Ova povijesna činjenica nudi suficijentan argumentarni okvir, unutar kojeg se očuvanje bosanskog političkog principa javljao kao osnovni preduslov opstanka bosanskohercegovačke državne cjeline. Svako napuštanje ovog političkog principa, posljedično bi Bosnu i Hercegovinu odvelo u krizne procese, opasne po opstanak države, dok bi njene narode pozicioniralo u kontekst povijesnih bespuća.

Do stjecanja državne nezavisnosti Bosne i Hercegovine (mart 1992), odnosno, njenog međunarodnog priznanja (april 1992), suprotno ponašanje bosanskohercegovačkog državnog rukovodstva, moglo se smatrati političkim taktiziranjem, naime, kupovinom vremena. Pregovori pod pokroviteljstvom Evropske zajednice i njenog pregovarača Žozea Kutiljera, nudili su predsjednicima bosanskohercegovačkih etničkih stranaka dogovorni model o ustavno-teritorijalnom preostroju Bosne i Hercegovine. Pred održavanje referenduma o nezavisnosti Bosne i Hercegovine, izvješteno je da su predsjednici etničkih stranaka, na pregovorima u Lisabonu, postigli dogovor o oksirmonskom modelu, „cjelovite-podijeljene“ Bosne i Hercegovine.⁶ Kako su zagovarali etničko razumijevanje Bosne i Hercegovine, kao preduslov njenog teritorijalnog cijepanja, predstavnici paradržave „Srpske republike Bosne i Hercegovine“ postignuti dogovor smatrali su uspjehom jer „probijen je princip: Bosna i Hercegovina nije unitarna.“⁷ U ulozi predstavnika muslimanske strane, predsjednik SDA zaključit će da je dobit pregovora u tome što Bosna i Hercegovina opstaje izvvana, dijeleći se iznutra.⁸ Kao reakcija

⁵ „Dakle samim tim što su Srbi i Hrvati u Bosni, kao i muslimani, bili konstitutivni elementi te države, oni su imali ista prava. I sada se vraćam na odredbe Ustava gde se kaže da pravo na samoopredjeljenje neprikosnoveno pripada republikama i narodima. Podrazumeva se narodima u republikama...Tamo gde je jedan narod i više nacionalnosti, jedan je referendum. Tamo gde su dva naroda, dva su referenduma. Tamo gde su tri naroda, tri su referenduma.“, Jović Borisav, „Od Gazimestana do Haga – vreme Slobodana Miloševića“, *Metaphysica*, Beograd, 2009., strana 258.

⁶ Begić, I. Kasim, „Bosna i Hercegovina od Vanceove misije do Daytonskog sporazuma“, *Bosanska knjiga*, Sarajevo, 1997., strana 85.

⁷ „Mi idemo nešto dalje od Hrvata. Hrvati kažu: državna zajednica, Muslimani bi rekli: zajednička država, a mi kažemo: zajednica država.“, Karadžić, Radovan, *Stenogram osme sjednice „Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini“*, Hotel „Holiday Inn“, Sarajevo, 25.2.1992.

⁸ „Mi vidimo koncesiju SDS u tome što je prihvatila nedjeljivost, teritorijalni integritet i nepromjenjivost granica BiH. Naša koncesija koju nismo naravno voljno učinili ...jeste da pristajemo na izvjesnu reorganizaciju BiH na taj način što bi se uvažili etnički razlozi u budućoj organizaciji Republike.“, Begić, I. Kasim, „Bosna i Hercegovina od Vanceove misije do Daytonskog sporazuma“, *Bosanska knjiga*, Sarajevo, 1997., strana 86/87.

na postignuti dogovor, zabilježeno je mišljenje bosanskohercegovačkog političara i filozofa, Muhameda Filipovića, koji je zaključio da se ovakvim dogovorom “po prvi put...u cijeloj povijesti BiH, od vremena devetog stoljeća pa do danas, pojavila politička volja i dogodio čin njene podjele.”⁹ Suprotno njegovom mišljenju, akteri pregovaračkih događaja, držali su da se “pristankom na dogovor”, zapravo, kupovalo ključno vrijeme do održavanja referenduma o nezavisnosti, odnosno, sticanja međunarodnog priznanja za Bosnu i Hercegovinu. U tom smislu, naredni pregovori o ustavno-teritorijalnom preustrojstvu, održani 18. 3. 1992. godine u Sarajevu, doimali su se kao taktički veo ukupne bosanskohercegovačke politike koja će, između 1. 3. i 7. 4. 1992. godine, postići potpuni politički trijumf. Uspješnim okončanjem referenduma o državnoj nezavisnosti, sa jedne, odnosno priznanjem Evropske zajednice i SAD-a, sa druge strane, Bosna i Hercegovina zaokružila je političku definiciju u međunarodnom državno-pravnom poretku.

Pravilno je zaključeno da je, nakon odluke Evropske zajednice i SAD-a, o priznanju referendumske Bosnu i Hercegovine, secesionističko insistiranje dijela Srba u Bosni i Hercegovini, predstavljalo puku političku iluziju.¹⁰ Od tog trenutka jedini alat u koji su se ove snage mogle pouzdati bio je vojna pobuna, koja se mogla odvijati zbog stava ključnih evropskih država, Francuske i Velike Britanije, da bosansko državno pitanje, treba posmatrati kao muslimanski problem u Evropi. Praktično dozvoljenim ratom protiv Bosne i Hercegovine pokušao se osigurati okolni put njene destrukcije, prema kojem je bosanskohercegovačko državno rukovodstvo, trebalo privoljeti i prisiliti da pristanu na reviziju vlastitog povijesnog trijumfa. S političkim kapitalom međunarodno priznate, nezavisne države, bilo kakav oblik pregovora koji bi derogirao građanski ustav, odnosno, legalizirao pobunjenike protiv međunarodno priznate države, značio bi samodestrukciju vlastite državno-političke stečevine. No, već sam samom početku rata protiv Bosne i Hercegovine, Predsjedništvo ove države donijet će dalekosežan politički akt, o općem pristanku na pregovore sa pobunjenicima, čime je otpočeo proces legalizacije iredentističkog pokreta u Bosni i Hercegovini.¹¹ Na ovakvoj političkoj platformi dio bosanskohercegovačkog rukovodstva će, krajem aprila 1992. godine, nastaviti pregovore s predstavnicima SDS-a i HDZ-a.¹²

⁹ Begić, I. Kasim, “Bosna i Hercegovina od Vanceove misije do Daytonskog sporazuma», Bosanska knjiga, Sarajevo, 1997., strana 88.

¹⁰ Nešković, Radomir, „Nedovršena država – politički sistem Bosne i Hercegovine“, Fondacija Friedrich-Ebert-Stiftung, Sarajevo, 2013, strana 151.

¹¹ Zapisnik sa 69. sjednice Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 13. i 14. 3. 1992. godine.

¹² Begić I. Kasim, “Bosna i Hercegovina od Vanceove misije do Daytonskog sporazuma”, Bosanska knjiga, Sarajevo, 1997., strana 93.

Na pritužbe da ovakav format pregovora Bosnu i Hercegovinu vodi u političku opasnost od legalizacije njenih rušitelja¹³, predsjednik bosanskohercegovačkog Predsjedništva, odgovorit će tvrdnjom da „to nije priznanje nikakvo uperili cijevi u grad, ti moraš s njima razgovarati.“¹⁴ Pregovaračko legaliziranje nelegalnih pobunjenika smatra se za „ključni politički događaj u ratu“ kojim je „Izetbegović ... detronizirao sebe sa nivoa šefa države na nivo nacionalnog vođe, pretvorivši razbijače države u partnere za pregovaračkim stolom.“¹⁵ Politički akti pristanka na pregovore podrazumijevali su da bosanski ustavni princip, umjesto statusa političke dogme, već na samom početku rata protiv Bosne i Hercegovine postane pregovaračka valuta. Tako se bosanskohercegovačko državno pitanje počelo svoditi na njeno etničko razumijevanje, pri čemu se međuetnički dogovor na pregovorima, a ne plebiscit građana, uzimao kao konstitutivni element “nove” Bosne i Hercegovine.

U novonastalim dogovornim okvirima, postepeno je nestajao bosanski politički narod, dok je Bosna i Hercegovina, iz zbiljskog egzistencijalnog stanja, postajala geografsko-politički pojam, u kojoj zaživljava drugačija zbilja. Da pregovori sa rušiteljima međunarodno priznate Bosne i Hercegovine nisu bili “sporadični incident”, već usvojeni politički princip, potvrdit će i sastanak državnog ministra vanjskih poslova sa pregovaračima SDS-a i HDZ-a, maja 1992. godine u Lisabonu. Prigovori članova državnog Predsjedništva da državni ministar „ne može biti na stranačkom dogovoru“, odnosno da „mi moramo izgraditi Bosnu, ovdje, na njenom tlu“¹⁶, neće biti ozbiljno razmatrani. Dodatnu primjedbu da „mi kao država, ne možemo prihvatiti te razgovore ni njihovu odluku“¹⁷, predsjednik Predsjedništva Bosne i Hercegovine neutralizirat će izjavom da „ovo je jednostavno stvorena jedna situacija. Razgovori su o budućem ustavnom uređenju predstavnika

¹³ “Mi ćemo odrediti jednu ekipu, koja neće biti Predsjedništvo, nego Teritorijalne odbrane, koja će, praktično, s njima razgovarati.”, Stenogram sjednice Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, 7. 5. 1992., strana T3/2, diskusija član Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, Stjepan Kljuić

¹⁴ Stenogram sjednice Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, 7.5.1992., strana T3/2, diskusija predsjednik Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, Alija Izetbegović

¹⁵ Filandra, Šaćir, “Bošnjaci nakon socijalizma», “Preporod»-Synopsis, Sarajevo-Zagreb, 2012., strana 247/248.

¹⁶ Stenogram 101. sjednice Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 25. 5. 1992., diskusija Fikret Abdić

¹⁷ Stenogram 101. sjednice Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 25. 5. 1992., diskusija Stjepan Kljuić

stranaka.“¹⁸ Primajući k znanju da pregovore o političkoj budućnosti Bosne i Hercegovine ne vodi njeno državno rukovodstvo, već predsjednici etničkih stranaka, zaključeno je da “dosadašnji razgovori koje su vodile stranke nisu vođeni u konsultaciji sa Predsjedništvom, nego je Predsjedništvo praktično zaobideno.“¹⁹ Prva žrtva pregovora predsjednika etničkih stranaka, u funkciji predstavnika naroda, bit će nestanak temeljne osovine opstanka unitarne Bosne i Hercegovine – njen državljanski narod. Nakon što su rukovodstva SDS-a i HDZ-a pitanje bosanskohercegovačke države sveli na etnički nivo – jer su tim putem mogli potraživati partikularni teritorijalni profit – ovakvu, pervertiranu logiku, prihvatit će i ključni dio državnog rukovodstva Bosne i Hercegovine. Preinačivši se iz pozicije legalnog organa vlasti nezavisne države, na nivo predstavnika “treće”, muslimanske pregovaračke strane, dio bosanskohercegovačkog rukovodstva “pomogao je” da se državno pitanje Bosne i Hercegovine, svede na problem razgraničenja religijsko-etničkih različitosti u zemlji koja, da bi opstala izvana, mora biti podijeljena iznutra. U ovakvom stavu, zagovarači negativne teze da problem državne pozicije Bosne i Hercegovine nije pitanje međunarodnog prava država, već, zapravo, muslimansko pitanje u Evropi, dobijaju ključni, nedostajući argument vlastite teze.

Bosansko političko pitanje postaje preinačeno, te rat protiv međunarodno priznate države dobija *huntigtonovski* okvir o “sukobu civilizacija”, u kojem, nakon (samo)sužavanja vlastitih okvira političke egzistencije, ključno pitanje postaje količina teritorijalnog obima za bosanske Muslimane. Nakon što je iznutra slomljen princip da Bosna i Hercegovina treba biti rezultat etničkog dogovora, a ne građanskog plebiscita, vodeće države Evropske zajednice predložit će svoj prvi plan o ustavno-teritorijalnom cijepanju Bosne i Hercegovine. Po planu Vens–Oven, Bosna i Hercegovina trebala je biti iznutra isparcelisana na deset etničkih provincija, pri čemu bi bosanski Muslimani dobili 26.36%, Srbi 42.23% i Hrvati 25.87% teritorije Bosne i Hercegovine.²⁰ Bosanski Muslimani i Hrvati prihvatit će ovakav plan bez ikakvih primjedbi, dok će njegovo odbijanje od strane bosanskih Srba, praktično, značiti i kraj ovog pregovaračkog modela. Nakon legalizacije pobunjeničkih snaga u status ravnopravnih pregovarača, odnosno, pristanka bosanskohercegovačkog državnog rukovodstva da se o temeljnim aktima države, ipak, može pregovarati, više nije postavljano pitanje da li će Bosna i Hercegovina biti

¹⁸ Stenogram 101. sjednice Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 25. 5. 1992., diskusija Alija Izetbegović

¹⁹ Stenogram 117. sjednice Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 12.6.1992.

²⁰ Begić I. Kasim, «Bosna i Hercegovina od Vanceove misije do Daytonskog sporazuma», Bosanska knjiga, Sarajevo, 1997., strana 117.

podijeljena, već na koji način. Pristankom na princip po kojem svaki narod u Bosni i Hercegovini treba imati i svoju teritoriju, pored srpskog iredentizma, masovno će aktivirati i njegovu hrvatsku inačicu te će – propašću plana Vens–Oven, zbog neslaganja oko teritorijalnih procenata – otpočeti masovni rat za teritorije. Druga važna stvar koja se dogodila pristankom na pregovarački model Vens –Oven, jeste da se bosanskohercegovačko državno rukovodstvo, otada pa nadalje, počinje posmatrati gotovo isključivo kao „muslimanska strana“, dok će se njihov pristanak na dio bosanskohercegovačke teritorije, pretvoriti u podozrenje da žele stvaranje „muslimanske države“ u Evropi.²¹ Unutar ostataka bosanskohercegovačkog rukovodstva u Sarajevu, počinje dominirati narativ u kojem se bosansko državno pitanje sve više posmatra kao egzistencijalno i političko muslimansko pitanje. Potpredsjednik Vlade Republike Bosne i Hercegovine izjavit će da u ukupnoj politici međunarodne zajednice on vidi antimuslimansku zavjeru²², dok će član bosanskohercegovačkog Predsjedništva izraziti razumijevanje za posebno apostrofiranje muslimanskog egzistencijalnog pitanja u sklopu rješavanja bosanske krize.²³ Na osnovama ovakvih i sličnih narativa, predsjednik Predsjedništva Bosne i Hercegovine kazat će da promišlja kako bi u budućim pregovorima o ustavnom (pre)ustrojstvu Bosne i Hercegovine, strana bosanskih Muslimana trebala biti zastupljena kroz neku vrstu sabora.²⁴ Upravo

²¹ “SDA, kojoj je Izetbegović bio i ostao karizmatički lider, uz deklarativno zalaganje za demokratski ustrojenu multietničku državu, nikada nisu bili jasno razlučeni aspekti i ciljevi državne, bosanskohercegovačke politike, partikularne bošnjačkomuslimanske politike, te vjerske zajednice i vjere, islama...Ovdje se često radilo o smišljenoj nedorečenosti. To je uvijek bilo teško opterećenje: omogućavalo je uvjerljivost optužaba za dvoličnost, za namjeru stvaranja muslimanske države.”, Lovrenović Ivan, “Unutarnja zemlja: kratki pregled kulturne povijesti Bosne i Hercegovine”, “Durieux”, Zagreb, 1998., strana 193.

²² “Ja ovdje vidim zavjeru, ne kažem čitave međunarodne zajednice, ali onih koji odlučuju o nama zavjeru protiv muslimanskog naroda u BiH. I to mogu da kažem i smjelo.”, Magnetofonski snimak sa 202. sjednice Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 6.6.1993., diskusija Hadžo Efendić

²³ “Nemojte se ljutiti, iako ja to osjećam vrlo emotivno kada su u pitanju i kolektivne sudbine naroda, da se izostavlja sudbina drugih naroda koji su ostali u zajedničkoj borbi sa Muslimanima uopšte u Bosni, posebno na ovim prostorima koji se označuju kao zone, jer to nije ni mali broj ljudi, ali nije riječ samo o broju ljudi nego je riječ o biću naše borbe. To je zajednička borba i to je ono s čime mi u svijetu dobijamo i što smo dobili podršku. To je ono da smo mi multinacionalna zajednica i da na toj osnovi je počivala, počiva i počivaće ova zajednica, mada ne isključujem u ovoj situaciji potrebu posebnog intervenisanja nacionalnih snaga u muslimanskom narodu jer je u pitanju ne više najezda jedne agresije, ne više najezda jednog velikodržavlja, nego i najezda drugog velikodržavlja na biološko biće muslimanskog naroda. Ko to ne vidi, pomalo je politički slijep.”, Magnetofonski snimak sa 202. sjednice Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 6. 6. 1993., diskusija Mirko Pejanović

²⁴ Magnetofonski snimak 207. sjednice Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 29. 6. 1993., diskusija Alija Izetbegović

u prihvatanju egzistencijalnog realiteta, kao opravdanja za sužavanje državnog političkog kursa, nalazila se i najveća političko-egzistencijalna opasnost za bosanske Muslimane. Iako oni jesu bili i cilj i najveća žrtva rata protiv Bosne i Hercegovine, njihovo svođenje iz statusa bosanskog građanstva na nivo etničke grupe, odnosno, prevođenja državnog pitanja Bosne i Hercegovine na model teritorijalne diobe između „naroda“, vodilo je i bosanske Muslimane i Bosnu i Hercegovinu u povijesnu neizvjesnost. U trenutku kada su Bosnu i Hercegovinu zvanično napadale tri susjedne republike, odnosno, dvije paradržavne tvorevine, formatirana je i nova ponuda o podjeli Bosne i Hercegovine na tri etničke republike koje bi, formalno, egzistirale u uniji Bosne i Hercegovine.²⁵ Zbiljski, radilo se o tome da Srbi, Hrvati i bosanski Muslimani, svako za sebe, dobiju vlastitu nacionalnu državu čiji bosanskohercegovački obuhvat ne bi imao nikakav realan smisao, osim hipokrizijskog očuvanja nepovredivosti vanjskih granica međunarodno priznate države. Ovakav model ratnog plijena potpuno je odgovarao predstavnicima Srba i Hrvata, s obzirom na to da je realizirao njihove ciljeva rata, dok su se bosanski Muslimani nalazili pred konačnim slomom povijesnog političkog kapitala.

3. Od Svebosanskog do Bošnjačkog sabora

Iako su početkom rata protiv Bosne i Hercegovine, vodeće državne institucije bile pojačane i kadrovima drugih, tada opozicionih političkih stranaka, sve najvažnije odluke tokom rata donosila je vladajuća stranka bosanskih Muslimana (SDA) i njihovi kadrovi kao zbiljski nosioci vlasti. S obzirom na to da se u slučaju Owen–Stoltenbergovog plana radilo o bremenitoj odluci o, praktično, podjeli države, rukovodstvo SDA izaći će sa internom idejom da konačan sud o ovom procesu bude konsenzus svih političkih i društvenih faktora. Već 29. 6. i 1. 7. 1993. godine, na sastanku Izvršnog odbora SDA, zaključkom br. 2. predlagala se organizacija Svebosanskog sabora, koji se trebao realizirati putem Skupštine Republike Bosne i Hercegovine. Potvrđujući svoju prethodnu namjeru, tri dana poslije, isti politički forum ponoviti će svoj zaključak, ali i otvoriti iznenadnu političku dilemu: „Da li ići na dalje naglašavanje „Bošnjaštva“ i ocijeniti kakva je njegova perspektiva i

²⁵ „Owen–Stoltenbergov plan zasnovan je na konceptu podjele Bosne i Hercegovine na tri etničke republike: hrvatske (17,50% teritorija), srpske (49 % teritorija) i bošnjačke (33,33% teritorija). Gradovi Sarajevo (3% teritorija) i Mostar (0,4% teritorija) bi imali poseban status. U predloženom planu Bosna i Hercegovina je definisana kao savez tri etničke konstitutivne republike.“, Sadiković Elmir, „Evropa regija – kohezijska politika Evropske unije i Zapadni Balkan“, TKD Šahinpašić, Sarajevo, 2014., strana 311.

šta time dobijamo, a šta gubimo?“²⁶ S obzirom na to da od svog osnivanja SDA nikada nije baštinila ideju bošnjaštva, već muslimanstva, iznenadni zaokret prema ideji bošnjaštva, sredinom 1993. godine, bio je očit proizvod pregovaračkog konteksta. Naime, jedan dio međunarodne zajednice i svi napadači na bosanskohercegovačku državu su, još od početka rata protiv Bosne i Hercegovine, pitanje njene državnosti tendenciozno prevodili na problem (količine i političkog statusa) muslimana u njoj. Prilikom sve izvjesnijeg prihvatanja „mirovnog“ plana Owen–Stoltenberg, pregovaračima bosanskih Muslimana jasno je stavljeno do znanja da, ukoliko dođe do podjele Bosne i Hercegovine na tri etničke republike, treća republika neće moći nositi muslimansku nominaciju, zbog čega, usred rata, SDA pokreće pitanje o nacionalnoj denominaciji. U internim, službenim i javnim istupima rukovodilaca ove stranke, podjela države kao politički ishod nije dovođena u pitanje pa tako, 25. 7. 1993. godine, Izvršni odbor SDA zaključuje da na pregovorima treba „zastupati tezu cjelovite BiH“ ali „obezbijediti dio BiH u kojem bi bile zaštićena prava i interesi Muslimanskog naroda.“²⁷ Dva dana poslije, isti politički format na sastanku sa predstavnicima Islamske zajednice Bosne i Hercegovine zaključuje da SDA i Islamska zajednica trebaju kreirati zajedničku platformu u kojoj bi definisali „interes muslimanskog naroda“.²⁸ Radilo se o insistiranju na vlastitoj političkoj samoredukciji, kako na unutrašnjem tako i međunarodnom planu, pri čemu nisu uzeti u obzir povijesni dometi aktuelnog statusa bosanskohercegovačke države, kao i oni, nimalo malobrojni građani Bosne i Hercegovine koji su ostali da, skupa s bosanskim Muslimanima, baštine ideju mogućeg multikulturalnog života.

Nakon što je u epicentru njegove egzistencije princip bosanskog građanstva postao idejno reduciran i gotovo odbačen, sva preostala (pregovaračka) događanja imat će funkciju posljedica rušenja političke armature bosanskog društva. Pred sami početak ženevskih pregovora o podjeli Bosne i Hercegovine, u telefonskom javljanju Radio-televiziji Bosne i Hercegovine, 31. 7. 1993. godine, predsjednik državnog Predsjedništva saopćava da se „mijenja lice Bosne i Hercegovine“ odnosno „da se BiH pretvara u uniju republika Bosne i Hercegovine.“²⁹ Dan nakon Izetbegovićevog javljanja, na

²⁶ Zapisnik sa sastanka Izvršnog odbora SDA, (Pristuni: Izetbegović, Bičakčić, Omersoftić, Bukvić, Brka, Kreso, Mujagić, Efendić, Pamuk, Kantardžić), Sarajevo, 4.7.1993.

²⁷ Zapisnik sa sastanka Izvršnog odbora SDA, (Pristuni: Izetbegović, Bičakčić, Kreso, Mujagić, Kebo, Serdarević, Karabdić, Omersoftić, Bukvić, Pamuk, Kadić, Kupusović, Efendić, Kantardžić), Sarajevo, 25.7.1993.

²⁸ Zapisnik sa sastanka Izvršnog odbora SDA, (Prisutni: Bičakčić, Kupusović, Kreso, Pamuk, Bukvić, Efendić, Karabdić, Mujagić, Omersoftić, Kebo, Kadić, Kantardžić; Pozvani: Saračević, Hadrović, Konjicija, Hadžić M., Muminović Rešid, naibu reis dr. Cerić, hadži hafiz Ismet ef. Spahić), Sarajevo, 27.7.1993.

²⁹ Intervju Alije Izetbegovića RTVBiH, „Unija tri republike“, „Oslobođenje“, Sarajevo, 31.7.1993.

sjednici Izvršnog odbora SDA, donosi se zaključak da „ako dođe do podjele po etničkom principu, osnov je popis stanovništva iz 1991.god. i grunтовnica.“³⁰ No, unutar bosanskohercegovačkog, državotvornog političkog bića nisu svi akteri imali sinonimne stavove po ključnim pitanjima za državu i društvo.

Pismom predsjednika parlamentarnih stranaka i članova državnog Predsjedništva, 3. 8. 1993. godine, javnost je upozorena da se pregovori o teritorijalnoj podjeli države vode bez njihovog znanja i saglasnosti. Naglašavajući da „pregovori u Ženevi vode ka etničkoj podjeli Bosne i Hercegovine“ potpisnici javnog pisma upozorili su da „Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine nije jedinstveno u svom političkom stavu, principi na kojima se pregovori zasnivaju se mijenjaju, dok pravi ciljevi pregovora ostaju nejasni.“³¹ To je, ujedno, bio znak da institucije sistema nemaju odlučujuću riječ u ključnim državnim odlukama, već da se pregovori, odluke o ustavno-teritorijalnoj promjeni bosanskohercegovačkog bića, pa i sama organizacija Svebosanskog sabora, odvijaju na izvansistemski način. Već 17. 8. 1993. godine SDA na svojoj sjednici Izvršnog odbora zaključuje da će “nakon povratka naše delegacije iz Ženeve procijeniti ... da li nastaviti dalje učešće u organizaciji Svebosanskog sabora”. Suštinski, SDA je organizaciju Svebosanskog sabora iz Skupštine Republike Bosne i Hercegovine, formalno, već prebacila u okrilje “Preporoda”, Vijeća Kongresa bošnjačkih intelektualaca, “Merhameta” i Islamske zajednice Bosne i Hercegovine, dajući mu tako karakter nezavisnosti i općenacionalne, isključivo muslimanske stvari. Kako bi do kraja sebe učinili “nevidljivima” u organizaciji ovog, sada uskonacionalnog sastanka, SDA 2. 9. 1993. godine donosi odluku po kojoj u Inicijativni odbor za organizaciju Svebosanskog sabora delegiraju trojicu kandidata.³²

Na sastanku održanom između SDA, „Merhameta“, Islamske zajednice, „Preporoda“ i Vijeća Kongresa bošnjačkih intelektualaca, odlučeno je da svaka od ovih institucija daje po tri delegata za organizaciju Svebosanskog

³⁰ Zapisnik sa sastanka Izvršnog odbora SDA, (Prisutni: Bičakčić, Efendić, Kasumagić, Mujagić, Kebo, Bukvić, Karabdić, Kreso, Pamuk, Kupusović, Kadić, Omersoftić), Sarajevo, 1. 8. 1993.

³¹ Dopis predsjednika SDP-a, Nijaza Durakovića, Reformista, Selima Bešlića, HSS, Iva Komšića, LBO, Adila Zulfikarpašića i Muhameda Filipovića, te članova Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine Tatjane Ljujić-Mijatović, Mirka Pejanovića i Mira Lazovića, Ženeva, 3. 8. 1993.

³² Zapisnik sa sastanka Izvršnog odbora SDA, (Prisutni: Bičakčić, Brka, Ćeman, Mujagić, Efendić, Kebo, Karabdić, Omersoftić, Kantardžić, Kupusović) Zaključak br. 3: “U inicijativni odbor za organizaciju Svebosanskog sabora ispred SDA delegiraju se: Bičakčić Edhem, Kreso Enver, Kebo Mirsad.”, Sarajevo, 2. 9. 1993.

sabora, dok su, recimo, strankama SDP i MBO odredili kvotu od po jednog delegata. Izvršni odbor SDA će 14. 9. 1993. godine odrediti i teme budućeg zasjedanja Svebosanskog sabora: političko opredjeljenje oko Bosne i Hercegovine; opredjeljenje prema imenu nacije; teze za nacionalni program.³³ Sažeto rečeno, osnovne faktore Svebosanskog sabora, od spiska njegovih organizatora, preko učesnika skupa, tema o kojima će razgovarati i, na kraju troškovnika ovog događaja, bili su pod direktnom kontrolom ove političke stranke. To nije predstavljalo nikakvo iznenađenje s obzirom na to da se radilo o presliku općeg društvenog stanja, kao i vjernom dokazu da i same pregovore o ustavno-teritorijalnom preostroju države, suštinski, vodi nekolicina kadrova SDA. Svega deset dana prije održavanja Svebosanskog sabora, rukovodstvo SDA će se, kroz tri sjednice Izvršnog odbora (19. 9, 21. 9. i 26. 9. 1993), permanentno baviti organizacijom ovog političkog foruma, dok mu na posljednjoj, predsaborskoj sjednici, 26. 9. 1993. godine, u svojim dokumentima mijenjaju ime i prvi put upotrebljavaju naziv „Svebošnjački sabor“. Postavlja se pitanje zašto se odustalo od Svebosanskog sabora, odnosno, kako se općedržavno pitanje svelo na uskonacionalno promišljanje i odlučivanje? Druga pitanje koje se nametalo jeste ono o razlozima redukcije bošnjačkog pojma koji se, nakon što je povijesno postojao kao interkonfesionalna odrednica za sve bosanske stanovnike, sada revitalizuje kao odrednica isključivo za bosanske Muslimane. Razlozi koji objašnjavaju ovakve odluke nalaze se u političkom kontekstu tog vremena, kao i pregovaračkim odlukama koje je „treća strana“ već bila donijela. Naime, svođenjem državnog na uskonacionalno pitanje, legitimiranjem pobunjenika u legalne pregovarače, te sužavanjem vlastite političke pozicije sa bosanskog na muslimansko-bošnjačko stajalište, došlo se do stadija u kojem su građanski ustav i istovjetan politički svjetonazor, postali suvišni i praktično neupotrebljivi. Drugačije rečeno, povijesnim političkim greškama bosanskohercegovačka državna strana preimenovala se u „treću“, „muslimansku“ stranu u pregovorima unutar kojih su sebi oduzeli, a državnim pobunjenicima pružili pravo odlučivanja o državnoj egzistenciji.

Zakazani Svebošnjački sabor bio je izraz ukupnog autoredukcionizma, zapravo političkog pozicioniranja na način kako su to željeli unutrašnji i vanjski neprijatelji državnosti i teritorijalne cjelovitosti Bosne i Hercegovine. Formalno, Svebošnjački sabor sazvale su četiri institucije: „Preporod“, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, „Merhamet“ i Islamska zajednica Bosne

³³ Zapisnik sa sastanka Izvršnog odbora SDA, (Prisutni: Ćeman, Bičakčić, Bukvić, Kasumagić, Efendić, Kebo, Mujagić, Karabdić, Kadić, Sedlarević, Brka.), Sarajevo, 14. 9. 1993.

i Hercegovine iza kojih se, praktično, sakrila ključna uloga SDA „koja je, uistinu, sve određivala i predvodila.“³⁴ Ključna tema saborovanja bila je prihvatiti ili ne „mirovni“ plan Oven–Stoltenberg, na osnovu kojeg bi bosanski Muslimani trebali dobiti vlastitu republiku unutar formalno preživljene Bosne i Hercegovine. Ukoliko ovakav plan prihvate, pred bosanske Muslimane postavljen je preduslov njihove nacionalne denominacije, jer naglo skretanje ortodoksnih muslimanskih institucija i političkih stranaka prema bošnjaštvu, sigurno nije moguće objasniti podvaljivanjem mita o povijesno-kritičkom promišljanju nacije u uslovima brutalnog rata. Napose, vodeće institucije i ključne ličnosti Svebošnjačkog sabora su, u vrijeme višestranačkog organizovanja i početka rata protiv Bosne i Hercegovine, imali naglašenu muslimansku, tek rijetki i bosansku orijentaciju, no većina njih odlučno su odbijali bošnjaštvo, povezujući ga s bosanskim feudalizmom. Napominje se da se nacionalna denominacija „mogla dogoditi i ranije, recimo na prvom kongresu Bosanskomuslimanskih intelektualaca iz 1992“³⁵, čime se, kao osnovni uzrok ovog procesa, jasno kristališe kontekstualna, pregovaračka uslovljenost promjene nacionalnog imena. U evropskim okvirima nije bilo moguće dobiti pristanak za osnivanje muslimanske republike, s obzirom na to da bi „uspostavljanje muslimanske države stvorilo osnovu za širenje muslimanskih imigranata i islamskog fundamentalizma.“³⁶ Riječ je o prastarom evropskom podozrenju prema islamu i muslimanima, odjecima višestoljetnog procesa koji će Said nazvati “orijentalizmom”, zbog kojeg su unutar Evrope bili “skloniji podržati Bošnjake nego Muslimane.”³⁷ U okvirima ovako razumijevanog konteksta zakazuje se Svebošnjački sabor koji će imati svoju dvostruku pojavnost – prvu u sali sarajevskog hotela „Holiday Inn“, i svoje uže zasjedanje u podrumskim prostorijama hotela. Uvodni govor na Svebošnjačkom saboru održat će Alija Isaković, obrazlažući problematičnost muslimanstva kao nacionalne kategorije, odnosno težinu vojno-političke situacije u kojoj su stiješnjeni bosanski Muslimani predstavljeni kao oni koji „moraju“ da ispunjavaju tuđe političke strategije.

Muhamed Filipović držat će referat o povijesnim izvorištima i kontekstualnim poniranjima pojma Bošnjak te će, uz Nijaza Durakovića i Muniba Maglajlića, imati izuzetno kritički stav prema mogućnosti davanja legaliteta na trajnu podjelu države. Durakoviću je, naime, bilo jasno da ukoliko se dijelovi države

³⁴ Filandra Šaćir, „Bošnjaci nakon socijalizma“, Preporod»-Synopsis, Sarajevo-Zagreb, 2012., strana 270.

³⁵ Filandra Šaćir, «Bošnjaci nakon socijalizma», «Preporod»-Synopsis, Sarajevo-Zagreb, 2012., strana 191.

³⁶ Hantington Semjuel, “Sukob civilizacija”, “CID” Podgorica, “Romanov”, Banja Luka, 2000., strana 301.

³⁷ Jović Dejan, «Rat i mit», Fraktura, Zagreb, 2017., strana 67/68.

pripišu kao grunt njenim etnijama, oni više nikada neće biti vraćeni pod državni suverenitet, dok je Maglajlić pozivao na maksimalizaciju unutrašnjih snaga da bi se tim putem, a ne pregovorima, postigao državni cilj. Diskusiju Alije Izetbegovića obilježit će navođenje više razloga za prihvatanje sporazuma, negoli onih protiv, nakon čega će se rasprava preseliti u podrum hotela „Holiday Inn“. Sastanak užeg rukovodstva bosanskih Muslimana, u kojem su učestvovali Alija Izetbegović, Rusmir Mahmutćehajić, Haris Silajdžić, Irfan Ljubijankić, Muhamed Filipović, Salih Burek i drugi, sazvan je radi finalne konsultacije – prihvatiti ili odbiti plan podjele Bosne i Hercegovine. Dvojica učesnika tog sastanka, svjedočili su o njegovom sadržaju, s tim što je Rusmir Mahmutćehajić isticao detalje vezane za prihvatanje plana podjele Bosne i Hercegovine³⁸, dok je Muhamed Filipović svjedočio o pregovaračkoj uslovljenosti promjene nacionalnog imena bosanskih Muslimana u Bošnjake.³⁹ Nakon neuspjelog konsenzusa u podrumu hotela „Holiday Inn“, Svebošnjački sabor donijet će Deklaraciju o narodnom

³⁸ „Nakon toga je Silajdžić počeo pričati o nemogućnosti da se odbrani zemlja, mi smo izgubili rat, riječ je upravljanju izgubljenim ratom, mi treba da uzmemo šta možemo, ne mogu Muslimani ginuti ni za kakvu BiH, u doslovnom smislu na vulgaran način, tome treba da formiramo. Pored mene je sjedio sa desne strane Muhamed Filipović koji je meni rekao: „Čujete li vi šta on govori?“ Ja sam rekao, neka sjedite, saslušajte. Javio se Ljubijankić rahmetli...i počeo je da govori na način koji je bio jeziv: „Hvala dragom Bogu da sam ja dočekao da ćemo mi napraviti muslimansku državu itd.“. Ja sam ga prekinuo u pola govora, rekoh mu „Slušaj Irfane, jesi li ti svjestan šta ti govoriš, jesi li svjestan razmjera gluposti koje ti govoriš.“ Kako je taj razgovor se razvijao, Izetbegović je imao osjećaj da čak ni ove ljude ne može uvjeriti. On nije često pokazivao ljutnju u toj vrsti razgovora. On je tada ljutito rekao: „Nije BiH kumir, ja hoću da zaustavim rat, ja neću da muslimani ginu ni za kakvu BiH.“...Kad sam susreo Nijaza Durakovića, negdje u toj velikoj pometnji, pitao sam ga „Pa dobro, je li i ti sudjeluješ u ovome?“ Nije mi dao jasan odgovor. Vjerujte, to je bilo vrijeme straha, gladi, različitih pritisaka.“, Rusmir Mahmutćehajić, intervju rađen za potrebe istraživanja, Sarajevo, 2018.

³⁹ Ja sam došao, jedna velika garaža, mrak...ali u daljini se vidi svjetlo. Jedan mi čovjek kaže, tamo su oni, idite tamo prema onom svjetlu. I kad sam ja došao blizu tom svjetlu, ja sam čuo glas Harisa Silajdžića. On je tada objašnjavao kako su se sada stekli međunarodni i lokalni uvjeti da mi možemo sebi napraviti državu. Rekao je: „Pošto mi ćemo promijeniti ime našeg naroda, da budemo Bošnjaci, nećemo više bosti oči međunarodnoj političkoj javnosti, kao muslimani mi izazivamo kod njih podozrenje, i oni neće imati ništa protiv da mi napravimo bošnjačku državu, a tome se ne protive ni Srbi ni Hrvati. I oni su insistirali na realizaciji Owen-Stoltenbergovog plana, o one tri republike, a ovdje se radilo o tome da se one i potpuno razdvoje. Nakon njega, ja sam bio šokiran, ukočen...Ustao je rahmetli Ljubijankić i počeo da obrazlaže kako u međunarodnoj politici, šta, kako ... i da nećemo imati nikakvih problema i da ćemo imati podršku muslimanskih država, ovo, ono...i onda je meni pukao film, i ja sam se proderao iz sveg glasa: “Pa kako vas nije stid i sram da ovdje pravite nekakvu državicu, a slali ste ljude da ginu za jedinstvenu Bosnu ... i u ovom momentu dok vi ovo radite, ljudi ginu po cijeloj BiH, braneći jedinstvenu Bosnu, a vi ste najobičnije izdajice.“, Muhamed Filipović, intervju rađen za potrebe istraživanja, Sarajevo, 2018.

imenu, kojom se vršila promjena nacionalnog imena Musliman u Bošnjak⁴⁰, dok će ponuđeni koncept podjele države biti principijelno prihvaćen, a uslovno odbijen.⁴¹ Ukupnost odluka Svebošnjačkog sabora odaslat će dvije pregovaračke poruke: prvu da su Bošnjaci ispunili uslov za formiranje vlastite države u Evropi (više nisu nacionalno muslimani), i drugu da nisu zadovoljni ponuđenim teritorijalnim procentima. U državnom i društvenom smislu, odluke Svebošnjačkog sabora imale su, čak i do danas, monumentalne političke posljedice o kojima se kritički rijetko promišljalo izvan radikalnih *pro et contra* diskursa. Ulaskom u nacionalno bošnjaštvo, bosanski Muslimani postali su posljednji kolektivitet koji je napustio bosansko ustavno građanstvo koje im je, marta 1992. godine, priskrbilo sticanje državne nezavisnosti i međunarodno priznanje. Napušteni su (p)ostali i deseci hiljada bosanskih Hrvata i Srba koji su, ostajući lojalni građanskom političkom konceptu i državnom suverenitetu, preko noći, postali ničiji građani, politički kursor etničke nacionalizacije Bosne i Hercegovine.⁴² Prihvaćeni model bio je korak unazad, ne samo u odnosu na bosansko ustavno građanstvo (juli 1990. godina), već i na *zavnbihovsko* pravilo „*tri i*“ koje je, u pregovaračkoj perspektivi Oven–Stoltenberg, postalo teritorijalizirano i osnaženo do te mjere da je svaku općost, kao što su Bosna i Hercegovina ili njeni građani, pretvorilo u puku (nevidljivu) formu. Suštinski, ovakva odluka bila je u skladu s općim, antibosanskim politikama koje su, još od vremena raspada SFRJ, pledirale da o Bosni i Hercegovini ne mogu odlučivati građani već narodi. Da je ovakav zahtjev imao ustavnu i političku snagu u vrijeme jugoslovenske disolucije, Bosna i Hercegovina nikada ne bi mogla postati nezavisna država, baš kao što je ispuštanjem bosanskog ustavnog građanstva, potkraj 1993. godine, ušla u

⁴⁰ Deklaracija Bošnjačkog sabora, Večernje novine, 29. 9. 1993, Sarajevo, citirano prema Filandra Šaćir, «Bošnjaci nakon socijalizma», «Preporod»-Synopsis, Sarajevo-Zagreb, 2012., strana 189.

⁴¹ “Praktično, to je značilo da nije sporna unija kao forma ustavno-pravnog ustrojstva BiH, i shodno tome, prekid državnopravnog kontinuiteta RBiH, sporne su bile samo karte razgraničenja između republika ... problem se samo sveo na tri-četiri procenta teritorije za Bosansku republiku.” Begić I. Kasim, «Bosna i Hercegovina od Vanceove misije do Daytonskog sporazuma», Bosanska knjiga, Sarajevo, 1997., strana 146/147.

⁴² Ja vam mogu reci da svakom od vas, koji ste ostali ovdje, koji niste muslimanske nacionalnosti, a branite ovakvu Bosnu i Hercegovinu kako vi kažete, ja vam odajem svako priznanje. Ali sada kažem, mi kao političari moramo biti realni, Evropa to nije. Mi kažemo ako međunarodna zajednica i ako to internacionalizujemo. Pa problem je u tome što i jesmo internacionalizovani, pa nam se vratila Evropa u Bosnu, a Evropa u Bosni je podjela Bosne, jer još važe nacionalne države. Dakle, ovo što je 19. vijek izmislio mi sada imamo tu na licu mjesta, mi nismo završili proces kreiranja nacionalnih država u Bosni, što se sada događa. Mi taj proces moramo završiti. Hoće li to biti u uniji, to je sasvim druga stvar. Ali će nacionalne države u Bosni i Hercegovini postojati i sva će sreća biti ako bude postojala i ova treća.”, Magnetofonski snimak sa 229. sjednice Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 26. 11. 1993., diskusija Haris Silajdžić

krug zavisnosti od etničke „demokratije“. Otada do danas bosanski suverenitet prebiva u njenim narodima, a ne građanima, zbog čega se aktuelna ustavna definicija države doima tek kao semantički zastor iza kojeg, zapravo, egzistira logika rata prihvaćena od „sve tri strane“, još 1993. godine.⁴³

4. Literatura

1. Albright Madeleine, „Memoari državne tajnice“, Profil, Zagreb, 2005.
2. Arnautović, Suad, „Izbori u Bosni i Hercegovini 1990. – analiza izbornog procesa“, Promocult, Sarajevo, 1996.
3. Banac, Ivo, „Nacionalno pitanje u Jugoslaviji“, Globus, Zagreb, 1988.
4. Begić I. Kasim, „Bosna i Hercegovina od Vanceove misije do Daytonskog sporazuma“, Bosanska knjiga, Sarajevo, 1997.
5. Branch, Taylor, „The Clinton tapes“, Simon&Schuster, New York-London-Toronto-Sydney, 2009.
6. Dopis predsjednika SDP-a, Nijaza Durakovića, Reformista, Selima Bešlagića, HSS, Iva Komšića, LBO, Adila Zulfikarpašića i Muhameda Filipovića, te članova Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine Tatjane Ljuić-Mijatović, Mirka Pejanovića i Mira Lazovića, Ženeva, 3. 8. 1993.
7. Filandra, Šaćir, „Bošnjačka politika u XX stoljeću“, Sejtarija, Sarajevo, 1998.
8. Filandra, Šaćir, „Bošnjaci nakon socijalizma“, „Preporod“-Synopsis, Sarajevo-Zagreb, 2012.
9. Hantington Semjuel, „Sukob civilizacija“, „CID“ Podgorica, „Romanov“, Banja Luka, 2000.
10. Jović Dejan, „Rat i mit“, Fraktura, Zagreb, 2017.
11. Intervju Alije Izetbegovića RTVBiH, „Unija tri republike“, „Oslobođenje“, Sarajevo, 31. 7. 1993.
12. Isaković, Alija, „O nacionaliziranju muslimana“, Globus, Zagreb, 1990.
13. Jović Borisav, „Od Gazimestana do Haga – vreme Slobodana Miloševića“, Metaphysica, Beograd, 2009.
14. Lovrenović Ivan, „Unutarnja zemlja: kratki pregled kulturne povijesti Bosne i Hercegovine“, „Durieux“, Zagreb, 1998.

⁴³ „Mi ćemo dakle biti potpuno blokirani sa podijeljenim suverenitetom koji njima ne treba. Treba nama. Jedino ga mi nećemo imati. Oni će ga imati kroz Beograd, kroz Zagreb, mi ga nećemo imati. Ako nije moguće izmijeniti ovaj konstitutivni dio koji upravo pravi tri ovakve države, jer to su države da se razumijemo, ako to nije moguće izmijeniti, ako nije moguće centralizovati vlast, odnosno imati funkcije kakve takve koje čine državu i koje tom suverenitetu daju nešto, ako to uspijemo, što nećemo odmah vam kažem, jer oni su počeli rat ne zbog toga da naprave Bosnu nego da je rasture, ako to nećemo moći naći ćemo se u situaciji kada ćemo imati dvije suverene države povećane i Srbiju i Hrvatsku protiv nas i ja mislim da će se onda proces razjedinjenja i izjedanja te Bosne nastaviti.“, Stenogram 231. sjednice Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 15.12.1993., diskusija Stjepan Kljuić

15. Magnetofonski snimak sedamnaeste sjednice Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, 25. i 26. 7. 1992.
16. Magnetofonski snimak sa 202. sjednice Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 6. 6. 1993.
17. Magnetofonski snimak 207. sjednice Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 29. 6. 1993.
18. Magnetofonski snimak sa 229. sjednice Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 26. 11. 1993.
19. Nešković, Radomir, „Nedovršena država – politički sistem Bosne i Hercegovine“, Fondacija Friedrich-Ebert-Stiftung, Sarajevo, 2013.
20. Redžić, Enver, „Prilozi o nacionalnom pitanju“, Svjetlost, Sarajevo, 1963.
21. Sadiković Elmir, „Evropa regija-kohezijska politika Evropske unije i Zapadni Balkan“, TKD Šahinpašić, Sarajevo, 2014.
22. Stenogram sjednice Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 7. 5. 1992.
23. Stenogram 101. sjednice Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 25. 5. 1992.
24. Stenogram 117. sjednice Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 12. 6. 1992.
25. Zapisnik 69. sjednice Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 13. i 14. 3. 1992.
26. Stenogram 8. sjednice „Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini“, Hotel „Holiday Inn“, Sarajevo, 25. 2. 1992.
27. Stenogram 231. sjednice Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 15. 12. 1993.
28. Zapisnik sa sastanka Izvršnog odbora SDA, Sarajevo, 4. 7. 1993.
29. Zapisnik sa sastanka Izvršnog odbora SDA, Sarajevo, 25. 7. 1993.
30. Zapisnik sa sastanka Izvršnog odbora SDA, Sarajevo, 27. 7. 1993.
31. Zapisnik sa sastanka Izvršnog odbora SDA, Sarajevo, 1. 8. 1993.
32. Zapisnik sa sastanka Izvršnog odbora SDA, Sarajevo, 2. 9. 1993.
33. Zapisnik sa sastanka Izvršnog odbora SDA, Sarajevo, 14. 9. 1993.
34. Zapisnik sa sastanka Izvršnog odbora SDA, Sarajevo, 26. 9. 1993.

Prof. dr. Nezir Krčalo

Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevo

Fakultet za upravu - pridružena članica /

Faculty of Administration - Associate Member

nezir.krcalo@fu.unsa.ba

Prof. dr. Adnan Džafić

Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevo

Fakultet političkih nauka / Faculty of Political Sciences

adnan.dzafic@fpn.unsa.ba

UDK 2-1:004

Izvorni naučni rad

POZICIJA RELIGIJE U DIGITALNOM DOBU

POSITION OF RELIGION IN DIGITAL AGE

Sažetak

Kad god je tematika religije u pitanju do izražaja dolazi Heraklitova misao o „logosu“ u svijetu koji se „niti skriva niti otkriva“. Po njemu, „logos“ je univerzalni princip kosmosa, princip jedinstva suprotnosti, a da bi se spoznao mora se uložiti umni napor, koji nije ništa drugo nego svjetlo vjere kao takve. „Logos“ je „kosmička spojnica“ i operativan je u svakoj stvari jer objedinjuje dva suprotna pola, božiji govor i svijet. Svijet nije ništa drugo nego „simbolički božiji govor“. Ljudska imaginacija ima sposobnost

da duhovno („logos“) zaodjeva u osjetilnu formu (logiku). Tumačenje simbola se zasniva na produbljivanju njihovih sadržaja i obogaćivanju njihovih značenja putem naučnog istraživanja i naučnih saznanja. Simbolički jezik tipkovnice (digital religion) za takvo nešto nije kadar.

Religiji, kao varijabilnoj društvenoj pojavi sklonoj difuziji, digitalno doba pogoduje u njenoj misiji, ne sluteći koje posljedice će u dogledno doba iskusiti. U namjeri da ovlada predodžbama pojedinaca, inverzijom, „vanjsku djelatnost“ želi predstaviti vjerom kao takvom, uči u subjektivni svijet pojedinca i njegovu intimu s Bogom. Kao što je jezik medij misli, i religija je medij vjere. U digitalnom dobu čovjek postaje medijinog medija medij.

Ključne riječi: vjera, religija, simboli, zajednica, digitalna religija.

Summary

Whenever the topic of religion is in question, Heraclitus' thought about the "logos" in the world that "neither hides nor reveals itself" comes to the fore. According to him, "logos" is the universal principle of the cosmos, the principle of the unity of opposites, and to know it one must make a mental effort, which is nothing but the light

of faith as such. The "Logos" is the "cosmic connector" and is operative in all things because it unites the two opposite poles, God's speech, and the world. The world is nothing but "symbolic speech of God". Human imagination has the ability to clothe the spiritual ("logos") in sensory form (logic). The interpretation of symbols is based on deepening their contents and enriching their meanings through scientific research and scientific knowledge. The symbolic language of the keyboard (digital religion) is not suitable for such a thing.

Religion, as a variable social phenomenon prone to diffusion, is favored by the digital age in its mission, not knowing what consequences it will experience in the foreseeable future. In order to master the ideas of individuals, by inversion, he wants to present the "external activity" with faith as such, to enter the subjective world of the individual and his intimacy with God. Just as language is the medium of thought, religion is also the medium of faith. In the digital age, man becomes the medium of the media.

Keywords: *faith, religion, symbols, community, digital religion.*

Uvod

Opći društveni uzroci: veći stupanj razvoja proizvodne tehnologije, te podjele rada, porast akumulacije društvenih dobara i specijalizacije u društvu, dovodi do religijske specijalizacije. Zbiljnost se rastavlja u religiozni svijet i svijet običnih ljudskih stvari, a spoznaja dijeli na sakralne i profane predodžbe. Religija postaje tako jedan ograničeni, ali istaknuto „vidljivi“ dio socijalne realnosti, obuhvaćajući ne samo svoje utemeljitelje, sakralne tekstove, obrede i teologe, nego također zgrade, škole, organizaciju, novčana sredstva, činovnike i fondove. Što specijalizacija brže raste, to se više otkriva nesaglasnost između ideala religijskog modela i činjenica društvene zbilje. Kada se ta situacija radikalizirala, kao što je slučaj danas, onda je samo jedna manjina ozbiljno socijalizirana u službenom modelu, dok će većina izabrati drugi model pristupa i uključivanja u društvo, što će dovesti do potpune društvene neutralizacije službenih shema vjerovanja. Sve pokazuje da je institucionalna specijalizacija religije uzrok povijesnom procesu koji preobrazuje tu religiju u subjektivnu i privatnu realnost, razarajući društveno „vidljivu“ i stvarajući društveno „nevidljivu“ religiju. Sama činjenica da je individualna religija modelirana od jedne visoko specijalizirane socijalne institucije, donosi sa sobom mnoge važne posljedice.

Religijska tradicija, koja je nekada tumačena od autoriteta, sada mora biti bačena na tržište, i kao svaka druga roba, jer je treba prodati mušterijama koji je više nisu prisiljeni kupovati. Zato je situacija savremene religije u stvari

klasična tržišna situacija, pa je dobar dio religijske djelatnosti vođen logikom tržišne ekonomije. Nije teško vidjeti da ta situacija donosi ozbiljne posljedice u području dosadašnjih društvenih struktura različitih vjerskih grupa. Jednostavno, danas religijske grupe prelaze na situaciju konkurentskog tržišta. Situacija im „tržišta“ ne garantuje nikakav siguran rezultat. Nužnost da se dođe do rezultata, dovodi u savremenoj konkurentskoj situaciji do racionalizacije religijskih struktura. Kao i u drugim institucijama modernog društva, ta se racionalizacija izražava prvenstveno u pojavi menadžerskog, situacionog pristupa. Proširenje ovog pristupa u religijskim institucijama čini da one počinju sve više ličiti jedna na drugu, unatoč svojim posve suprotnim teološkim tradicijama.

Sažimajući bitna sociološka i socio-psibološka obilježja pluralističke situacije, treba reći da religija više ne može biti jednostavno nametnuta, nego mora naći svoje mjesto na tržištu ideja. Nemoguće je ponuditi robu slobodnim potrošačima i pri tome ne voditi računa o njihovim željama. Potreba da se prema osobnim željama velikog dijela prilagode temeljna stajališta religijskih tradicija označava početak tendencije koja ovlašćuje potrošače da vrše kontrolu nad proizvodima koji im se nude na tržištu. Ne treba se stoga čuditi da upravo tu situaciju pluralizma i vjerskog tržišta prati povećano zanimanje za mjesto i ulogu laika u tumačenju religijskih istina.

1. Religija i savremeni svijet

Mnogi savremeni sociolozi ističu da je religija središnja tema sociološke analize i jedan od najvećih izazova sociološke imaginacije. Ona ne prožima samo duhovni život pojedinca već i cjelokupnu društvenu strukturu. Svojom snažnom unutarnjom snagom, koja se manifestira spolja, u javnom životu, regulira odnose među pojedincima, porodicama, zajednicama i društvima. Ti odnosi ne svode se samo na privatno već i na oblasti kulture, ekonomije i politike. Međutim, taj utjecaj nije jednostran, jer i društvo vrši određeni utjecaj na religiju. Zato kažemo da je odnos religije i društva korelativan i da su posljedice, također, uzajamne.

U savremenom svijetu kada je riječ o fenomenu religije prepoznatljiv je sukob dvije postavke - jedna polazi od sekularizacije kao bitne odrednice modernih društava, i druga, koja se temelji na tezi o revitalizaciji, odnosno, buđenju religije u modernom društvu. Prema prvoj, religija se suprotstavlja modernitetu, svejedno da li se pod pojmom modernizacije razumijevala racionalizacija ili sve snažnija industrijalizacija, urbanizacija i mobilnost. Istaknuti teoretičari sekularizacije, kakvi su Piter Berger i Brajan Vilson,

izričito su tvrdili da je sekularizacija logična i nužna posljedica racionalizacije, da racionalizacijom društva religija gubi uticaj na mišljenje, ponašanje i institucije u društvu. U uslovima modernog društva tradicionalni religiozni oblici gube snagu prepoznavanja, te su *de facto* disfunkcionalni (Jukić, 2001).

Druga postavka polazi od stava da su društvena, ekonomska i kulturna modernizacija, za koju se pretpostavljalo da će uzrokovati nestanak religije, doveli do njenog povratka - povratka religije i do povratka religijama, pri čemu je povratak religija naočit u politici i obrazovanju, pa je ovaj proces znatno snažniji od drugog. Povratak religiji najviše je zahvatio populaciju mladih, a ogleda se u: pojačanom interesu mladih za religiju, buđenju religioznosti i vraćanju religiji onih koji su u periodu socijalizma bili manje ili više udaljeni od religije i religijskih institucija; pojačan uticaj religijsko-motivacijskog faktora za praktično ponašanje kod većeg broja ljudi, u smislu povratka nekih funkcija kao što su integracijska, identifikacijska homogenizacija, legitimizacija, kompenzacija u ruke religije, pojačano društveno značenje religije i njenih institucija u razvoju društva; pojava političkih pokreta blisko povezanih s religijskom i eklezijalnom strukturom; pojačano konfesionalno samoidentifikovanje, te intenziviranje religijske prakse, proširivanje religijskog vjerovanja kao ključnih tačaka dogmatskog jezgra institucionalizovane religije (Blagojević, 2005). Pokazalo se pravilo da radikalna državna sekularizacija uvijek iznova izaziva nova religijska gibanja, nove religijske pobune i novu revitalizaciju vjere među ljudima.

Revitalizacija religije je neizostavan proces kada se govori o religijskim promjena u savremenom društvu. Aktivnost religijskih institucija na revitalizaciji religije se ogleda u povećanom značenju religije za svekoliki društveno-kulturni život zajednice s obilježjem „teizma s javnim funkcijama“, pojačan upliv religije na političko-pravnu djelatnost države i eliminiranje svih bitnih kulturno-društvenih promjena nastalih pod razvojem modernih društava. Uzroci izviru iz niza procesa i odnosa u savremenom svijetu: opća društvena kriza svjetonazora, ideologije, tendencije protiv same pretjeranosti „svjetovnosti svijeta“; nezainteresiranost religijskih institucija za „duhovnost svijeta“; gubljenje čovjekovih osobnosti i identiteta u dehumaniziranom svijetu; upitnost legitimacije društvenih institucija; smanjenje mehanizama društvene integracije (npr. nacije); netransparetnost društveno-političkih odnosa, kulturološka kriza etike (smisla i vrijednosti) i estetike (dekandencija pojavnosti); urušavanje društvenih sistema, potresi tranzicije i globalizacije (Vrcan, 1986).

Opstanak religije kao svake druge društvene pojave ovisit će o spremnosti na promjene. Mnogi autori zastupaju tezu o pojavi novih svjetovnih religija, novih religijskih pokreta, i novog tipa religioznosti. Umjesto vjerovanja u

natprirodne sile, čovek se okreće obožavanju društva, neke društvene tvorevine ili njihovih simbola. R. N. Belah dolazi do zaključka o postojanju građanske religije. Ovaj vid religioznosti podrazumijeva sistem vjerovanja, simbola, rituala, institucija koji, pak, podržava i moralno ujedinjuje cijelo društvo. Sam globalizam mnogi smatraju novim, nadolazećim modelom svjetovne religije: „Danas demokratija, parlamentarizam imaju svoje vjerničko stado koje se redovno moli svojim bogovima u sveto vrijeme u svakodnevnom životu i na pojedinim svetim mjestima kao što su štampa, radio, televizija, parlament i tu i tamo prinose žrtvu na oltar svom bogu“ (Filipović, 2005: 109.).

2. Medijska kultura

Medijska kultura dio je sistema kulturne tradicije društva, a odlikuje se upravo dinamičnim razvojem, promjenama i simboličkim sadržajima, jednako kao i svaki drugi oblik kulturnog nasljeđa. Možemo reći da je medijska kultura složen pojam čiji je bitan sadržaj: bivanje u medijskoj komunikaciji, aktivno sudjelovanje u medijskoj komunikaciji, te pozitivan (etičan) odnos prema procesima medijske proizvodnje i konzumiranja medijskih sadržaja. Medijska kultura je aktivno i etično djelovanje u procesu medijske komunikacije kojim se pridonosi kolektivnom činu javne razmjene dobara kako što su informacije, umjetnički sadržaji i slično.

Kroz medije se prikazuju svi oblici društvenih ponašanja i kulturnih sadržaja. Kultura je medijalizirana, što znači da između publike i realnosti interveniraju na svoj način mediji što dalje znači da kultura u medijima nije realnost nego konstrukcija. Medijsku kulturu treba razumjeti mnogo šire od medijskih sadržaja, jer nju čine ljudi, ponašanje i predmeti odnosno svi simbolički proizvodi i sve medijske djelatnosti kao komunikacija s korisnicima. Medijska je kultura u stalnom procesu pretvaranja predmeta, umijeća, dobara i usluga u robu na tržištu. Medijska industrija predstavlja u suvremenom svijetu jedan od najvažnijih i najunosnijih poslova. To je, zapravo, oblik poduzetništva koji uključuje filmsku industriju, radio i televizijski program, video, videoigre, glazbu, tiskanje novina i knjiga i druge neosobne (*non-personal*) sadržaje (Kung i dr., 2008).

U medijima se medijaliziraju svi oblici kulturnih sadržaja, a mogu se razlikovati najmanje četiri tipa kulturnih područja. To su:

1. tradicionalna kultura
2. elitna kultura
3. masovna kultura
4. digitalna kultura.

Svaki od tih fenomena pokriva posebno područje kulturne proizvodnje i definira se posebnim aktivnostima, predmetima i djelatnostima.

Za tradicionalnu kulturu vezuju se običaji, nošnje, razna odjeća i rekviziti, muzika, govor, usmena književnost, obredi i ponašanja. Dijelovi tradicionalne kulture su folklor, usmena književnost, narodne pjesme, junački epovi, legende, mitovi, rituali, naivno slikarstvo i kiparstvo, ručni radovi, hrana. Sve se to u narodu čuva, održava i prenosi s generacije na generaciju, kako i riječ tradicionalno sama po sebi znači budući da dolazi od latinskog *traditio* što znači prenošenje, predaja, predavanje.

Za elitnu kulturu vezuju se pojmovi kao ekskluzivnost, elitizam, odabrani dio društva, posebna znanja, posebna edukacija. Elitna kultura manifestira se u sadržajima kao što su književnost (poezija, romani, drame), klasična muzika i jazz, zatim kroz različite izvedbene oblike, pozorišne predstave, koncerte, opere, balet, promocije knjiga, umjetničke performanse, specijalizirane kulturne radijske i televizijske programe. Tu umjetnost realiziraju pisci, glumci, operni pjevači, umjetnici slikari i kipari, kritičari, a rekviziti i scenografija drugačiji su od onih koji prate tradicionalnu umjetnost pa umjesto nošnji, elitna umjetnost njeguje kostimografiju, modne performanse i specijalne oblike visoke mode. Za sve navedeno potrebna je posebna i specijalizirana edukacija u različitim znanstvenim i umjetničkim institucijama.

Masovna kultura je urbana kultura koja je nastala s pojavom medija i mlađa je od tradicionalne i elitne kulture. Usko je vezujemo uz medije, uz pojavu filma, radija i televizije. Na neki način suprotna je elitnoj po svojoj demokratičnosti i dostupnosti svim slojevima društva bez obzira na znanje, obrazovanje, društveno porijeklo, materijalni status. Nastaje daleko od formalnih institucija društva, daleko od fakulteta, škole, religijskih institucija, muzeja. Dostupna je i privlačna velikom broju ljudi, i proizvodi masovne kulture uglavnom su stereotipizirani i standardizirani te time prilagođeni širokoj publici.

Digitalna kultura je kultura našega vremena, kultura digitalnog doba, kultura novoga milenija. Ona je „dio kulture društva, dio kulturne politike društva te označava proces transformacije same ideje kulture u društvu“ (Zgrabljić, 2011: 38). Vezuje se uz tehnologije i komunikacijski tehnološki napredak. Digitalna kultura spaja sve vrste umjetnosti i predstavlja specifičan način konzumacije kao i proizvodnje kulturnih sadržaja. Digitalna kultura, kao i elitna, također pretpostavlja specifičnu vrstu obrazovanja. Građani bez potrebne edukacije, kao i kod elitne kulture, ne mogu ostvariti pravo sudjelovanje u procesima nove digitalne kulturne scene. Neki od pojmova koji određuju digitalnu kulturu su: virtualnost, mobilnost, konvergencija, interaktivnost, digitalizacija, nova publika, novi mediji, medijska industrija, „kult novog“ (Marshall, 2004).

3. Odnos medija, religije i kulture

Odnos između medija i religije je dvostran, mada ne i simetričan. Naš fokus je medijska reprezentacija religije i onoga što mediji čine religiji i/ili s religijom. U svrhu razumijevanja tog odnosa, bitno je ukazati na distinkciju između medijacije i medijizacije. Medijacija (lat. *mediare* - posredovanje) označava posredovanje u prenošenju poruka uz zadržavanje neutralnog suda. Akcenat je na nepristranosti, na suzdržavanju od subjektivnog uokvirivanja i valorizovanja sadržaja komunikacije. Nasuprot tome, medijizacija označava proces u kojem mediji načinom selekcije i reprezentacije društvene stvarnosti utječu na oblikovanje i odvijanje društvenih procesa što rezultuje prilagođavanjem društvenih institucija i aktera zahtjevima mas medijske produkcije. U njemu su se „mediji razvili u nezavisnu društvenu instituciju, a istovremeno su počeli postajati integralni dio funcionisanja drugih institucija, kao što su porodica, politika i religija. Posljedično, „religija se sve više podvodi pod logiku medija koja postaje primarni izvor religijskih ideja“ (Hjarvard, 2008: 5). Tako su kod savremenog čovjeka, homo medialisa (Pravdova, 2014) percepcije o različitim fenomenima, uključujući i religijske, u većoj ili manjoj mjeri determinisane njihovom medijskom reprezentacijom.

Uloga masovnih medija u distribuisanju religijskih stavova, vrijednosti i simbola krucijalna je još od pojave različitih vrsta medija i razvoja komunikacijske tehnologije. To je razumljivo zbog fundamentalne važnosti riječi i komunikacije u religijskom životu, te intenciji religijskih institucija da njihove poruke dosegnu što veći broj postojećih i potencijalnih vjernika. Religija može biti ispoljena samo kroz neki proces posredovanja, jer „religija uvijek obuhvata tehnike i tehnologije o kojima mislimo kao o „medijima“, baš kao što u istom značenju, svaki medij nužno učestvuje u carstvu transcendentnog, ako ništa drugo ono njihovom nesposobnošću da budu u potpunosti podložni instrumentalnim namjerama svojih korisnika“ (Stolow, 2005: 125). Osim za diseminaciju religijskih poruka, mediji, pogotovo mrežni zbog svojih interaktivnih potencijala, koriste se i za ispoljavanje komunitarnog karaktera religije jačanjem osjećaja religijskog identiteta, pripadnosti religijskoj zajednici i povezanosti između vjernika. S druge strane, religijski simboli i prakse zbog njihove nadnacionalne prepoznatljivosti koja prevazilazi jezičke i državne barijere predstavljaju bogat izvor ideja i sadržaja za masovnu medijsku produkciju. Uzme li se u obzir i dodatna simbolička vrijednost i emotivna potentnost religijskog za publiku, jasno je i zanimanje medija za takve simbole, rituale i prakse.

Involviranost religijskih tema u medijske sadržaje, angažman vjernika na društvenim mrežama, te tumačenje religijskih dogmi od strane različitih izvora znače da je za religijske institucije prilagođavanje njihovog načina

komuniciranja i funkcionisanja izmijenjenom društvenom i tehnološkom ambijentu imperativ. Neuključivanje i neprilagođavanje bi značilo prepuštanje tumačenja religijskih dogmi i simbola neinstitucionalnim izvorima. Postajući svjesni toga, većina religijskih institucija i zajednica koriste nove komunikacijske tehnologije za objavljivanje duhovnih sadržaja, te komunikaciju sa i između vjernika.

Mnoge religijske zajednice su shvatile da medijske poruke mogu uticati na stavove i promjenu uvjerenja njihovih sljedbenika. Oni su uvidjeli da upotrebom medija mogu zadobiti dio tržišta, da se mogu reklamirati, uključivati u polemike i „otvoriti novu praksu komunikacije za religijske zajednice.“ (Morgan, 2008:6). Neki istraživači prave razliku među dvjema tradicijama i stupnjevima u istraživanjima medija, religije i kulture. U pitanju su religija u medijima i mediji kao religija. Prema prvoj tradiciji, religija u medijima predstavlja proučavanja o tome kako su glavne institucionalizovane religije i njihovi diskursi predstavljeni u medijima i kakve efekte mogu imati na pojedince, religijske institucije i na društvo u širem smislu (Hjarvard, 2008). Druga tradicija je, prema Hjarvardu, preuzela kulturalistički pristup i smatra da su mediji kao religija. Izgleda da, prema ovom pristupu, nema svrhe praviti razliku između medija i religije. Moramo da se „izdignemo iznad“ (Hoover, 2006:268) ideje da su mediji i religija dva odvojena polja. Huver primjećuje da religija i mediji „zauzimaju iste prostore, služe mnogim sličnim ciljevima i oživljavaju iste aktivnosti u kasnom modernizmu“ (Hoover, 2006: 9). Prema Hjarvardu, fokusiranje na medijizaciju religije predstavlja „fokusiranje na načine na koje mediji i popularna kultura u načelu i transformiraju postojeće religijske fenomene i počinju da služe kolektivnim funkcijama u društvu koje su do sada bile vršene od strane religioznih institucija.“ (Hjarvard, 2008: 4). Zbog toga on medijizaciju religije definira na sljedeći način: medijizacija je proces kroz koji su se mediji razvili u jednu nezavisnu društvenu instituciju, a istovremeno su počeli da postaju integralni dio funkcioniranja ostalih institucija, kao što su porodica, politika i religija. Kao rezultat toga, religija se sve više podvodi pod logiku medija koja postaje primarni izvor religijskih ideja.

Umjetnost i religija su stoljećima bile neraskidive u pokušaju da predstave nevidljivo materijalnim sredstvima i na taj način prenesu poruku božanskog svijeta. Danas, one tragaju za istim odgovorima, iako su se razdvojile u načinima saopćavanja. Masovni mediji, danas prisutni, podjednako imitiraju sveti prostor i izazivaju neku vrstu pseudo religioznog iskustva a čovjek, koji je dobio blagodat savremene tehnologije, i dalje traži odgovore na drevna pitanja. Razlog tome upravo je nedostatak odgovora, ili bar razumljivih odgovora. Tako su u ponudi rasonoda, manipulacija i dezinformacija, koje

zabavljaju običnog čovjeka, manipuliraju njegovim idealima, u čekanju da se pronađu „pravi“ odgovori i da se nekim novim tehničkim pomagalima postigne obostrana komunikacija: između čovjeka i čovjeka, između materijalnog i duhovnog svijeta, između rođenja i smrti, za kojom se stoljećima traga.

Tehnologija utječe ne samo na način shvaćanja svijeta, nego određuje i način doživljavanja vlastite egzistencije. Nije moguće odvojiti ljudsko biće od njegovog materijalnog okruženja putem kojeg pridaje smisao životu i svijetu. Na isti način, ne može se odvojiti materijalni svijet od ideja putem kojih čovjek shvaća i upotrebljava tehnička sredstva koja je stvorio i kojima se služi (Levi, 1999). Jedno od temeljnih pitanja je doživljavaju li se novi mediji kao sredstvo komuniciranja ili se u njima doista prepoznaje novi društveno–simbolički prostor. To je važno imati u vidu jer se virtualni ambijent u mnogočemu razlikuje od svakodnevnog, realnog životnog prostora. Virtualno okruženje je u prostor mnogoznačnih poruka, najraznovrsnijih slika i nerijetko kontroverznih sadržaja. Virtualnomu prostoru nedostaje karakter sakralnosti i takav ambijent puno se bolje uklapa u tržišnu logiku negoli u neki sakralni prostor. To je prostor/okruženje koje je svima dostupno i svima na raspolaganju. Čak nije potrebno izlaziti iz kuće i odlaziti u sakralne prostore jer se vjera može prakticirati iz vlastite kuće posredstvom novih tehnologija. U tom je prostoru svako iskustvo, pa i ono vjersko, na određeni način dematerijalizirano, dostupno putem tipkovnice.

Kada se nalazimo u virtualnom prostoru, baština vjere izložena je proizvoljnim tumačenjima i interpretacijama koje nije moguće kontrolirati. To je osobito vidljivo i izazovno kada su u pitanju istine vjere. Dok su istine vjere unutar tradicionalnih religija jasno definirane unutar konteksta virtualnog prostora moguć je bezgraničan način različitih tumačenja. Svakomu je prepušten izbor između velikog broja ponuda. U takvoj situaciji velika je sloboda ostavljena svakoj osobi, koja može birati polazeći od osobnih interesa ili želja. Promatrajući način na koji se oblikuju religijski identiteti, današnji čovjek vjerski identitet oblikuje prihvaćanjem rješenja i odgovora koji u većoj mjeri odgovaraju osobnim željama. Ne postaje li internetski prostor veoma pogodan humus za oblikovanje vjere koja može postati sredstvo i put ispunjavanja osobnih potreba, odnosno odgovor na vlastita traženja.

Novi oblici komunikacije putem društvenih mreža u prvi plan stavljaju pojedinca. Sveto je unutar virtualnog „prisutno“ na drugačiji način. Riječ je o promjeni koju možemo označiti prijelazom od „religije ka duhovnosti“ ka religiji s naglašenom kreativnom ulogom pojedinca. U prvom planu nije objektivna istina prema kojoj se želi usmjeriti, nego subjektivna autentičnost sa svojim strastima, proizvoljnim imaginacijama itd. (Taylor, 2011).

Zaključak

Nijedna manifestacija čovjekove svijesti nije sama po sebi data, već je uvijek bila uslovljavana i određivana konkretnim povijesnim okolnostima u kojim je zajednica optrajavala. Razvoj religijskog koncepta zavisan je od razvoja društva, kao što je zavisan i od spekulativne misli. Osim religijskog, spekulativna misao će stvoriti i filozofski koncept, koji je zapravo logička svijest religijskog koncepta. Logika, kao zakonitost ljudske svijesti, ima zadatak da promisli i osmisli sistem religijskog koncepta kako bi se mogao svakodnevno primjenjivati u društvenoj i državnoj zajednici. Filozofska i religijska spekulacija, ne samo da se zasnivaju na istovjetnoj potrebi čovjekovoj, već se osmišljavaju istom metodom. Filozof prihvata religijsku predstavu kao ideološki obrazac sopstvene svijesti, jer i sam ne može da odredi šta je izvan tog obrasca, te religiju i njenu predstavu dovodi do logičkog obrasca sopstvene svijesti u okviru koje mora nužno da se ispoljava. Na taj način filozofija kao spekulacija osmišljava religiju i logički je oblikuje u apstraktnu predstavu, kao što religija filozofiji daje pojmove i određenja, kako bi sama, u okvirima iste logike i spekulacijom mogla biti društveno angažirana.

U savremenom dobu stvara se privid o međusobnoj isključivosti i nespojivosti filozofskih, naučnih, umjetničkih, religijskih i drugih saznanja usljed različitih sistema i znanja od kojih su izgrađeni. Zasebni sistemi ljudskog znanja nisu ništa drugo nego diferencirani oblici društvene svijesti koji trpe diferenciju samo unutar naše svijesti, dok su u realnosti neodvojivi jer sagledavaju jednu i jedinstvenu stvarnost. Nikad nijedan sistem nije sam sebe izdvojio od drugih, nego čovjekova požudna duša egoistične naravi radi ostvarivanja zasebnih želja, interesa i ciljeva.

Slično, kao što ponašanje odražava čovjekovo psihičko stanje, tako i religija odražava vjeru u Boga. Religija je uvijek manifestacija vjere, dok je vjera uvijek ljudska intima s Bogom. Vjera je, po pravilu, uvijek „matrica“, a religije su njeni pojavni oblici. Ukoliko „matrica“ nije uređena u svojoj punini, njeni nedostaci će se odraziti u religijskim formama. Međuzavisnost je neminovna, te kolikogod neuređena matrica vjere može remetiti religioznost, isto tako, prema narudžbi datog trenutka religija kao društvena tvorevina preinačuje „matricu vjere“.

Pozicija religije u digitalnom dobu u biti se ne mijenja. Ona samo mijenja pristup, metode i sredstva. Od birokratske orijentacije odlučuje se na menadžerski, i to situacioni pristup. Kako god tržišna orijentacija ne dozvoljava jasno razlučivanje između nauke i ideologije, slično se događa i u domenu religije, jer u digitalnom dobu ona poprima „boju“ ideološke svijesti. Ako dovedemo u ravan dvije odlike ideološke svijesti - da kao takva

izobličava stvarnost, te da je istodobno tačan odraz te stvarnosti, onda preostaje samo pitanje: ako obje odrednice pripisujemo religiji, a imajući u vidu međuzavisnost vjere i religije, šta da pripišemo vjeri?

Literatura

1. Blagojević, M. (2005). *Religija i crkva u transformacijama društva*, Beograd: Filip Višnjić.
2. Ferguson, R. (2004). *The Media in Question*. London: Arnold.
3. Filipović, B. (2005). *Budućnost religije*, Centar za istraživanja religije Novi Sad, Štamparija Studio Bravo – Subotica.
4. Gere, C. (2008). *Digital Culture*. London: Reaktion Books.
5. Hartley, J. (2007). *Kreativne industrije*. Beograd: Clio.
6. Heim, Michael. (2000). *Virtual Realism*. Oxford: Oxford University Press,
7. Hjarvard Stig, „Introduction: The mediatization of religion: enchantment, media and popular culture“ u: Northern Lights Volume 6, 2008.
8. Hoover M. Stewart, (2006). *Religion in the Media Age*. London: Routledge,
9. Jukić, J. (2001). *Sociološki pristup sekularizaciji*, Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja, Vol. 10., broj 3., Zagreb.
10. Kaufmann, J.C. (2006). *Iznalaženje sebe*. Zagreb: Antibarbarus.
11. Kung, L., Pickard, R. G, Towse, R. (2008). *The Internet and the Mass Media*. London: Sage.
12. Levi, P. (1999). *Cybercultura. Gli usi sociali delle nuvoe tecnologie*, Milano. IZDAVAČ
13. Maalouf, A. (2002). *U ime identiteta*. Zagreb: Prometej.
14. Marshall, D. P. (2004). *New Media Culture*. London: Arnold.
15. McChesney, R. W. (1999). *Rich Media Poor Democracy*. Chicago: University of Illinois Press.
16. McLuhan, M. (2008). *Razumijevanje medija*. Zagreb: Golden Marketing i Tehnička knjiga.
17. Morgan D., (2008). *Key Words in Religion, Media and Culture*. London: Routledge.
18. Ribičić, D., Goluža, V., & Naletilić, I. (2021). *Poduzetništvo i religija*. Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strssmayera
19. Schmidt, E. i J. Cohen (2014). *Novo digitalno doba*. Zagreb: Profil.
20. Storsul, T. i D. Stuedahl (2007). *Ambivalence Toward Convergence. Digitalization and Media Change*. Goeteborg: Nordicom.
21. Taylor, C. (2011). *Izvori sebstva — razvoj modernog identiteta*, IZDAVAČ, Zagreb,
22. Vrcan, S. (1986). *Od krize religije k religiji krize*, Školska knjiga, Zagreb.
23. Wood, Natalie T., Solomon, Michael R., (2010). *Virtual Social Identity and Consumer Behavior*. Abingdon: Routledge
24. Zgrabljic R. N. (ur.), (2011). *Digitalno doba*. Zadar – Zagreb: Sveučilište u Zadru i Naklada medijska istraživanja.

Prof. dr. Lejla Turčilo

Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevo

Fakultet političkih nauka / Faculty of Political Sciences

lejla.turcilo@fpn.unsa.ba

UDK 316.774(497.6):355.012(477)

Pregledni naučni rad

**MEDIJSKA I DRUŠTVENA POLARIZACIJA U VREMENU KRIZE:
BH. MEDIJI I RAT U UKRAJINI¹**

**MEDIA AND SOCIAL POLARIZATION IN A TIME OF CRISIS:
BH MEDIA AND WAR IN UKRAINE²**

Sažetak

Ovaj članak propituje načine na koje se mediji u Bosni i Hercegovini u vrijeme krize odnose prema već postojećoj društvenoj polarizaciji i načine na koje je dodatno osnažuju. Korištene su teorije društvene polarizacije, s posebnim akcentom na interpretativnoj polarizaciji, u kojoj mediji imaju krucijalnu ulogu. U fokusu istraživanja je izvještavanje o ukrajinskoj krizi, kako bi se razmotrili obrasci koji su se razvili u medijskom izvještavanju, posebno kada je riječ o različitim pristupima u Federaciji BiH i Republici Srpskoj. Istraživanje je zasnovano na metodi analize sadržaja i dubinskim strukturiranim intervjuima sa novinarima, urednicima i političkim analitičarima. Uzorak čini 7 najčitanijih web portala iz BiH: 4 iz Federacije BiH i 3 iz RS, a korpus ukupno 50 tekstova. Korištena je pretraga po ključnim riječima: Ukrajina, Rusija, agresija, napad, invazija, rat, a analizirani period je sedam dana od početka napada na Ukrajinu (od 24.2. 2022.) i sedam dana od datuma prve godišnjice napada na Ukrajinu (od 24.2.2023.). Indikatori za analizu su: kako mediji odlučuju što je vrijedno vijesti, kako mediji biraju izvore, kako mediji provjeravaju informacije i kako mediji oblikuju priču (s posebnim osvrtom na to kako je oblikuju u odnosu na agendu koju postavljaju i javno mnijenje koje oblikuju). Cilj je propitati koliko su ukrajinsku krizu mediji iskoristili da dodatno polariziraju bh. društvo, a opći zaključak je da izvještavanje medija tek djelimično ispunjava ključne uloge obezbjeđivanja sveobuhvatnih, jasnih informacija, kontekstualizacije događaja i edukacije javnosti. Interpretacija događaja je selektivna i u skladu sa dominantnim narativima i, kao takva, ne doprinosi razumijevanju dešavanja u potpunosti, a još manje kvalitetnom društvenom dijalogu. Kao postkonfliktno društvo, Bosna i Hercegovina bi trebala imati mnogo veći senzibilitet za dešavanja u Ukrajini, a

¹ Članak predstavlja elaboraciju izlaganja sa naučne konferencije **Mostovi medijskog obrazovanja** održane u Novom Sadu u maju 2023. godine

² This article is an elaboration of the presentation delivered at the scientific conference **Bridges of Media Education** held in Novi Sad in May 2023.

mediji bi trebali s mnogo više pažnje, odgovornosti i javnog interesa pristupati ovoj temi. To se podjednako odnosi i na kvantitet i na kvalitet informacija koje su građanima dostupne.

Ključne riječi: mediji, polarizacija, Bosna i Hercegovina, Ukrajina

Summary

This article examines the ways in which the media in Bosnia and Herzegovina in times of crisis relate to the already existing social polarization and the ways in which they further strengthen it. Theories of social polarization were used, with a special emphasis on interpretive polarization, in which the media play a crucial role. The focus of the research is reporting on the Ukrainian crisis, in order to consider the patterns that have developed in media reporting, especially when it comes to different approaches in the Federation of Bosnia and Herzegovina and the Republika Srpska. The research is based on the method of content analysis and in-depth structured interviews with journalists, editors and political analysts. The sample consists of the 7 most read web portals from BiH: 4 from the Federation of BiH and 3 from the RS, and the corpus totals 50 texts. A search used the keywords: Ukraine, Russia, aggression, attack, invasion, war, and the analyzed period is seven days from the beginning of the attack on Ukraine (from February 24, 2022) and seven days from the date of the first anniversary of the attack on Ukraine (from February 24 .2023). Indicators for analysis are: how the media decide what is newsworthy, how the media choose sources, how the media verify information and how the media shape the story (with special reference to how they shape it in relation to the agenda they set and the public opinion they shape). The goal is to question how much the Ukrainian crisis was used by the media to further polarize B&H society, and the general conclusion is that media reporting only partially fulfills the key roles of providing comprehensive, clear information, contextualizing events and educating the public. The interpretation of the events is selective and in accordance with the dominant narratives and, as such, does not contribute to a complete understanding of the events, and even less to a high-quality social dialogue. As a post-conflict society, Bosnia and Herzegovina should have a much greater sensitivity to the events in Ukraine, and the media should approach this topic with much more attention, responsibility and public interest. This applies equally to the quantity and quality of information available to citizens.

Keywords: media, polarization, Bosnia and Herzegovina, Ukraine

1. Uvod

Mediji, kao društveni agensi, u vremenu krize imaju izuzetno odgovornu i važnu ulogu, koja se odnosi kako na prijenos informacija o aktuelnim dešavanjima, tako i (još važnije) njihovu kontekstualizaciju, interpretaciju i edukaciju javnosti (Rus-Mol i Zagorac Keršner, 2005). No, u kontekstu

koncepta aktivnih publika (Hall, 1973, Kitzinger, 1999, Hromadžić i Popović, 2010), još je važnija njihova uloga kao platformi za javnu raspravu i, općenito, društveni dijalog. U trouglu: društveni akteri/agensi (Radojković i Stojković, 2004) – mediji – javnost, a u vremenu krize, mediji imaju mogućnost preuzimanja aktivne informativne, interpretativne i edukativne uloge u funkciji i interesu javnosti, ali i kreiranja stavova javnosti u skladu ili u suprotnosti sa dominantnim društvenim narativima. Otud se smatra kako su mediji aktivni akteri informacijsko-komunikacijskih procesa, ne tek puki prenosioci informacija u kriznim situacijama (ali i općenito). Još jedna njihova važna uloga je uloga *gatekeepera*, koju Bittner (1996) opisuje kroz četiri elementa: oslanjanje (oslanjanje na treću stranu kod filtriranja informacija), ograničavanje (odlučivanje o tome hoće li nešto biti „pušteno“ u medije), širenje (poruka i informacija) i reinterpretacija (događaja, ali i informacija plasiranih o tim događajima). Sve ove (ali i mnoge druge) uloge i funkcije medija (poput *agenda setting* – stavljanja na javnu raspravu određenih događaja, tema i/ili pitanja ili *framing* – „uokviravanja“ informacija u određeni kontekst) pokazuju i moć i odgovornost medija u društvu, posebno u kriznim situacijama.

Kada, međutim, govorimo o tome kakvu ulogu i važnost mediji imaju u krizama, ovaj članak bazira se na normativne postavke medijskih društvenih uloga, odnosno oslanja na čikašku školu i njen utjecaj na medijske teorije. Kako navodi Jorgensen (2012), „čikaška škola dala je glas ideji da mediji i komunikacija imaju središnju ulogu u oblikovanju individualnog i kolektivnog života te u cementiranju identiteta i zajednica.“ i ova je koncepcija uglavnom vezana za anglo-američku školu mišljenja u odnosu na društvenu ulogu novinarstva, koja je, na izvjestan način, tokom razvoja komunikološke teorije i novinarske prakse postala umnogome općeprihvaćena. Hanitzsch et al. (2019), pak, u svom djelu *Worlds of Journalism: Journalistic Cultures of the World* daju kritiku na ovakvu normativnu postavku društvene uloge medija, naglašavajući globalni diverzitet medijskih kultura, odnosno raznorodnost žurnalističkih praksi širom svijeta (a koje se odnose na uredničku autonomiju, novinarsku etiku, povjerenje u medije kao društvene institucije i promjene u novinarskoj profesiji), uslovljene različitim političkim, društvenim i ekonomskim kontekstima. Drugim riječima, to kako novinarstvo kao institucionalnu praksu, kreiraju i re-kreiraju novinari i to kako doživljavaju svoju profesiju u različitim kontekstima nije univerzalno, iako se zadržava predanost nekim osnovnim zajedničkim profesionalnim normama i praksama. Iako u jugoistočnoj Evropi, uslijed društvenih i političkih, ali i ekonomskih specifičnosti, nije razvijen idealno-tipski model anglo-saksonskog tipa, odnosno postoje značajno drugačija obilježja medijske kulture i novinarske prakse, razlog zbog kojeg smo se opredijelili da u ovom

kontekstu slijedimo distinkciju normativne i stvarnosne društvene uloge medija odnosi se upravo na poštovanje nekih univerzalnih principa i postulata zajedničkim i za različite škole mišljenja o društvenoj ulozi novinarstva, a koje se odnose, prije svega, na poštovanje principa javnog interesa, kao koncepcije legitimnih potreba i individualnih interesa koji se mogu poopštiti (Habermas, 1981). U tom kontekstu, oslanjamo se na distinkciju između idealno-tipskog modela („kako bi mediji trebalo da rade“) i stvarnosnog modela („kako mediji rade“). Posebno se ta distinkcija odnosi na njihovu posredničku ulogu između društvenih aktera i javnosti (u stvarnosti je ona najčešće u interesu/koristi društvenih aktera, a u idealno-tipskom modelu u interesu javnosti), na njihovu ulogu *gatekeepera* (u stvarnosti se kod oslanjanja na treću stranu (izvore) primjenjuje *copy-paste* metod, informacije se ograničavaju shodno interesima medijskih vlasnika i sa njima povezanih elita, a događaju reinterpetiraju u skladu sa dominantnim društvenim narativima, dok bi u idealno-tipskom modelu trebalo da se događa upravo suprotno: istraživanje u svrhu kreiranja informacija koje su u javnom interesu i u skladu s potrebama javnosti).

Upravo se ova distinkcija između onoga što jeste i onoga kako bi trebalo biti u medijskom izvještavanju o krizi čini dostatnom polaznom osnovom za propitivanje načina na koje mediji portretiraju rusku invaziju na Ukrajinu. Već i površan pogled na, recimo, članke na web portalima upućuje na hipotezu da je medijsko izvještavanje o ratu u Ukrajini primjer slijeđenja dominantnih društveno-političkih narativa, stavljanja na agendu onih pitanja koja slijede te narative, uokviravanja informacija u skladu s njima i *gatekeepinga* koji filtrira i reinterpetira događaje u okvirima etabliranog sistema vrijednosti. Ne treba zanemariti ni aktivnu uloga publike, no obzirom da su medijski sistem, kao i publike, odnosno javnost, podijeljeni po teritorijalnim i etno-nacionalnim linijama, ovakva vrsta pristupa bosanskohercegovačkih medija i javnosti kriznoj situaciji u drugoj zemlji (Ukrajini) podržava i dodatno produbljuje polarizaciju društva.

2. Teorijska stajališta: društvena polarizacija i mediji

2.1. Pojam polarizacije u društvenom i komunikacijskom značenju

Pojam polarizacije, u značenju u kojem ga koristimo u ovom članku, odnosi se na rastuće podjele u društvu koje rezultiraju različitim obrascima interpretacije stvarnosti i političkih (i drugih) preferencija među stanovništvom. Polarizirana društva (Sunstein, 1999, Shmueli et al. 2006) unutar sebe ili među sobom imaju značajno različita i suštinski nepomirljiva

stajališta o nekim ključnim pitanjima društvene stvarnosti, a polarizacija se može javiti na različitim nivoima:

- *Interna polarizacija* – unutar jednog društva, odnosno njegove javne sfere;
- *Eksterna polarizacija* – između različitih društava, odnosno njihovih javnih sfera.

Kada se polarizacija dešava unutar jedne društvene zajednice, ukoliko njene različite društvene grupe ili podgrupe kontekstualiziraju neki zajednički predmet, tema ili informacije o njima na nepomirljivo različite načine, koji onemogućavaju da rezonovanje jedne grupe ima odjeka u drugim grupama, tada govorimo o *interpretativnoj polarizaciji*, u kojoj svaki pokušaj smislene debate o nekom zajedničkom predmetu ili temi biva onemogućen, jer različite (pod)grupe o njemu govore u potpuno različitim terminima (Shmueli et al. 2006).

Polarizacija se dešava kada „grupe koje inicijalno imaju tendenciju prema nečemu, odnosno usmjerene su u određenom pravcu bivaju u tome snažno podržane grupnim diskusijama“ (Isenberg, prema Sunstein, 1999). Savremena sociologija je na stajalištu da su moderna društva društva sukoba, dok je društvena polarizacija svojevrsna pretpostavka društvenog sukoba. Drugim riječima, u društvima u kojima postoji snažna polarizacija veća je (direktna ili latentna) opasnost od eskalacije sukoba. Polšek (2016) navodi dva ključna tipa sukoba u demokratskim društvima:

- *Segmentirani (cros-cutting)* – privremeni i lakše rješivi, jer ljudi o različitim stvarima imaju različita mišljenja, te se udružuju u kratkotrajne, stvarne ili virtualne, skupine kako bi ostvarili svoje interese;
- *Frontalni* – koje generiraju dvije bitno različite mase, klase ili ideologije; takvi sukobi mnogo su teže rješivi i mnogo češće eskaliraju u nasilne konflikte.

Polšek (2016), nadalje, smatra kako su, zapravo, misaone podjele uzrok polarizacije.

„Sociolozi strukturalističke provenijencije i suvremeni politički psiholozi kažu da je polarizacija neko opće obilježje našega uma: ona je najelementarniji i najjasniji sustav analize i kategorizacije svijeta – ona je sustav u kojem se najlakše snalazimo. Pa ipak ostaje pitanje zašto i kada se te *strukture mišljenja* pretvaraju u društvenu polarizaciju. Pogotovo ako smo svjesni političkih opasnosti koje nastaju kada se stanovništvo dijeli upravo na taj način.“

U tom kontekstu, jasno je da je veoma važna uloga informacija koje dobivamo, na individualnom, ali i društvenom nivou, odnosno uloga medija u razvijanju ili suzbijanju polarizacije društva. Ako novinarstvo i razmjenu informacija općenito u društvu smatramo procesom misaonog ovladavanja svijetom (Voćkić Avdagić, 1997), kvantitet i kvalitet informacija kojima nas ono opskrbljuje umnogome određuje način razumijevanja tog svijeta, kao i izgradnju odnosa u njemu, uključujući i usmjeravanje i svrstavanje ka nekom polu podijeljenih društava. Hall (1973) objasniti će to na način da je polarizacija nus-proizvod reprezentacije stvarnosti i ideologizacije komunikacija.

2.2. Medijski aspekti interpretativne društvene polarizacije

Navedene definicije i objašnjenje polarizacije nastoje pojasniti da različitost mišljenja i stavova *per se* ne podrazumijevaju polarizovanu javnost i društvo, odnosno da participativne zajednice u kojima aktive publike reaguju na dobivene informacije na različite načine ne znače nužno i polarizaciju. Ovdje je, jasnoće radi, potrebno podsjetiti na Hallov (1973) model dekodiranja poruka koji implicira da publika može mijenjati značenje dobivenih poruka da bi podržala društveni kontekst u kojem se nalazi. Polarizacija se, tako, javlja kada je i kodiranje i dekodiranje poruka u skladu sa društvenim kontekstom, a u kojem su stajališta o nekim temama dijametralno suprotna i nepomirljiva. Drugim riječima, i mediji svojim kreiranjem informacija (od izbora teme i izvora do uobličavanja informacije i njene kontekstualizacije) i aktivna publika svojim odnosom prema informacijama (od izbora medija do interpretacije i reinterpetacije informacija) (p)održavaju nepomirljive (ideološke i druge) razlike među određenim društvenim grupama. Participativna društva (Laughley, 2009) nisu, dakle, uvijek *a priori* imanentna otvorenom demokratskom modelu, ona nerijetko uključuju cijeli set problema, poput dezinformacija, govora mržnje i slično, koji su karakteristični za ideološku i interpretativnu društvenu polarizaciju.

Jedan od važnih specifikuma interpetatvne polarizacije je i postojanje eho-komora, kao komunikativnih zajednica istomislećih pojedinaca nabaždarenih na prihvatanje isključivo onih sagovornika i onih informacija koje podržavaju njihova već kreirana stajališta ili se slažu s njima. Sunstein (1999) podsjeća da je upravo to mehanizam koji leži u osnovi grupne polarizacije, a odnosi se na „limitirani pool argumenata“ koji usmjerava članove grupe u određenom pravcu. U eho-komorama se događa hegemonija Gramscijevog tipa, odnosno marginalizacija i dokidanje alternativnih stavova i mišljenja i osnaživanje i podrška idejama i vrijednostima moćnih elita (Laughley, 2009). To je, na

izvjestan način, retribalizacija o kojoj je nekad govorio McLuhan (2008). Ono što se, dakle, događa u trouglu: društveni akteri – mediji javnost, a što potiče i održava interpretativnu polarizaciju je sljedeće:

- Društveni akteri, kao izvori informacija i kreatori javnog mnijenja, odnosno njegovi ključni agensi (u koje Radojković ubraja državu, političke stranke, interesne grupe kapitala, religijske zajednice itd.), ograničavaju resurse iz kojih mediji i javnost mogu uopće dobiti informacije, fokusirajući se na izgradnju, osnaživanje i održavanje dominantnih diskursa i narativa koji polariziraju društvo. U ovom kontekstu ključno je istražiti motive takvog pristupa, kao i njegove metode i tehnike (koje su uglavnom propagandnog tipa):
- Mediji kroz nametanje agende, selekciju izvora i uokvirivanje informacija podržavaju dominantne diskurse i narrative, odnosno polarizaciju društva. U ovom kontekstu ključno je istražiti šta je, uopće za medije *newsworthy* (vrijedno izvještavanja), koje izvore biraju, na koji način rade *fact-checking* (provjeru činjenica) i koje metode koriste u oblikovanju informacija;
- Aktivne publike, odnosno javnost(i), uprkos gotovo nelimitiranim mogućnostima za dolaženje do najrazličitijih informacija i mišljenja, kreiranjem eho-komora, postaju podložni selektivnosti ostalih društvenih aktera i medija, i kao takvi istovremeno i objekt i subjekt polarizacije društva.

Sve navedeno, kao strukturalni elementi i procesi koji su u podlozi društvene i političke polarizacije, posebno je problematično u kriznim situacijama.

3. Društvena i medijska polarizacija u Bosni i Hercegovini

3.1. Društvena polarizacija i medijski trendovi

Kada govorimo o Bosni i Hercegovini, njeno društvo (pa čak i postdejtonsko državno uređenje sa jednim centralizovani entitetom sa nacionalnim predznakom čak i u imenu – Republika Srpska i jednim decentralizovanim entitetom – Federacija Bosne i Hercegovine) ima sve karakteristike interne frontalne polarizacije. Naime, različiti stavovi, ideje i mišljenja i zvaničnih entitetskih politika, ali umnogome i građana u dva entiteta, dovedeni su do nepomirljivosti, kako vezano za unutrašnja pitanja (uključujući odnos prema prošlosti, ali i viziju budućnosti), tako i za međunarodne teme.

Polarizacija je, nadalje, zasnovana na etno-nacionalnim podjelama, što se reflektira ne samo u političkom segmentu, nego i u svim drugim³. Kapetanović (2015) smatra kako je polarizacija u BiH prisutna posebno u kontekstu kulture sjećanja, te navodi kako

„način na koji pojedine etničke skupine, mediji ili nevladine organizacije gledaju na događaje, zapravo je gledanje kroz prizmu moralnih vrijednosti koje se u sredini, sa kojom se identifikuju, smatraju ispravnim. U tom smislu, jedna etnonacionalna politika, kreirajući ove realnosti, zapravo kreira i mišljenja onih koji se poistovjećuju s njom i to, ustvari, utječe na memorizaciju ratnih događaja (kroz kulturu sjećanja).” (p.15)

Međunarodni zvaničnici također u svojim izjavama kao jedan od ključnih problema u Bosni i Hercegovini navode polarizaciju društva posebno po etničkim kriterijima.⁴

Kad je riječ o medijskoj polarizaciji, odnosno polarizaciji javnosti, Bosna i Hercegovina je očigledan primjer interpretativne polarizacije:

“Mediji u Bosni i Hercegovini su uglavnom podijeljeni po etnonacionalnim i političko-partijskim linijama, što se odražava na povjerenje i stav javnosti prema medijima. Iako je medijski sektor prezasićen brojnim medijskim kućama, one uglavnom ne odražavaju pluralizam medija, već selektivno medijsko izvještavanje i, ponekad, različita tumačenja istih događaja na osnovu etnonacionalnih i političko-partijskih linija te građani najčešće prate one medije koji podržavaju njihove stavove.” (Sokol, 2022.)

Neke od ključnih karakteristika medijske scene u BiH danas, a koje pokazuju duboko polarizovanu javnu sferu su sljedeće:

³ U obrazovanju, naprimjer, i dalje je prisutan model „dvije škole pod jednim krovom“ u kojima učenici različitih etničkih skupina pohađaju nastavu u različitim smjenama: <https://www.osce.org/files/f/documents/2/5/404993.pdf>

⁴ „**Etnička polarizacija u BiH** može ozbiljno naštetiti europskom putu Bosne i Hercegovine, rekao je u intervjuu za Dnevni avaz europski parlamentarac **David McAllister**, jedan od vodećih njemačkih političara i visoki dužnosnik Kršćansko-demokratske unije (CDU) kancelarke Angele Merkel.“ Vidjeti: <https://www.jabuka.tv/david-mcallister-etnicka-polarizacija-je-ozbiljna-prijetnja-bih/>

- Informacijski haos – veliki broj medija, ali realno vrlo nizak nivo medijskog pluralizma, kao i demokratskih principa⁵
- Ugrožavanje slobode, pluralizma i nezavisnosti medija – putem političkih pritisaka, ali i izmjene zakonske regulative koja ide u prilog nedemokratskim metodama pritiska na medije⁶, kao i SLAPP tužbi⁷;
- Cenzura i autocenzura – kao posljedica pritisaka⁸;
- Tabloidizacija medijskih sadržaja;
- *Shrinking space* – sužavanje javnog prostora za različitost mišljenja i alternativna gledišta, koje se dešava putem prijetnji, fizičkih i cyber napada na pojedince (kako novinare, tako i intelektualce, aktiviste, analitičare itd)⁹;

⁵ Prema The Economist demokratskom rankingu, BiH je 97 od 165 zemalja, uz opis zemlje kao „hibridnog režima“, što znači da još uvijek nije prisutna puna demokratija, a prisutan je nizak nivo političke kulture i građanskih sloboda

(<https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2022-registration-confirmation>)

Prema RFI indeksu slobode medija, BiH je 67 od 180 zemalja, uz obrazloženje: „Mediji djeluju u relativno povoljnom pravnom okruženju, ali u izrazito nepovoljnom političkom i ekonomskom miljeu. Novinari se ne osjećaju zaštićeno dok rade svoj posao. Postoje velike razlike u slobodi medija i kvaliteti novinarstva u cijeloj zemlji.” (<https://rsf.org/en/index>)

⁶ Kada je riječ o slobodi izražavanja u Bosni i Hercegovini, ona je zagarantovana Ustavom (https://www.ustavnisud.ba/public/down/USTAV_BOSNE_I_HERCEGOVINE_bos.pdf).

Međutim, u proteklih 28 godina od potpisivanja Daytonskog mirovnog sporazuma i od završetka rata, većina istraživanja i podataka pokazuje da su ograničenja slobode izražavanja prisutna. To je osobito slučaj kada je riječ o slobodi medija, kao i akademskoj slobodi i digitalnoj slobodi. (<https://bosniaherzegovina.un.org/sites/default/files/2022-09/Report%20-%20Safety%20of%20journalists%20and%20access%20to%20information%20in%20Bosnia%20and%20Herzegovina%20-%20ENG.pdf>)

Sve do 2023. većina istraživanja govorila je da je zakonski okvir dobar na papiru, ali se slabo provodi. No, situacija u BiH pogoršala se nakon što je parlament Republike Srpske izglasao izmjene i dopune Krivičnog zakona Republike Srpske kojima se ponovno kriminalizira kleveta. (https://www.eeas.europa.eu/eeas/bosnia-and-herzegovina-statement-spokesperson-defamation-law-republika-srpska_en?s=51) Ovo nije bio prvi korak prema ograničavanju slobode izražavanja. U vrijeme pandemije COVID-19, 2020. godine, Vlada Republike Srpske donijela je Odluku o zabrani izazivanja panike i nereda za vrijeme vanrednog stanja na području Republike Srpske na inicijativu entitetskog Ministarstva unutarnjih poslova, što je bila mjera za sprječavanje kritika i rasprava (<https://www.slobodnaevropa.org/a/doktore-i-novinare-po-u%C5%A1ima-inov%C4%8Daniku/30546070.html>)

⁷ Broj SLAPP tužbi u period 2016 – 2021 u BiH je bio 40

(<https://www.balcanicaucaso.org/eng/Areas/Bosnia-Herzegovina/SLAPPs-in-Bosnia-and-Herzegovina-223589>). U 2023 godini zabilježene su 43 SLAPP tužbe

(<https://media.ba/bs/vijesti/case-u-evropi-zabiljezeno-preko-820-slucajeva-slapp-tuzbi>)

⁸ Kad je riječ o indeksu cenzure, BiH ima score 6, uz napomenu: slobode sužene

(<https://www.indexoncensorship.org/index/index/>)

⁹ Prema Izvještaju UN-a o sigurnosti novinara i pristupu informacijama u BiH “Kršenja prava na slobodu izražavanja i prijetnje ili uporaba nasilja, uznemiravanja i zastrašivanja

- Porast prisustva govora mržnje u medijima i (posebno) na društvenim mrežama¹⁰
- Nizak nivo medijske pismenosti javnosti.

Ova kombinacija društvene polarizacije i brojnih ograničenja slobode izražavanja i medijskog pluralizma čini Bosnu i Hercegovinu takozvanom *fragile state*, pri čemu su građani često ograničeni u pristupu kvalitetnim informacijama, društvenom dijalogu i iskazivanju vlastitih stavova u javnom prostoru, a izuzetno podložni dezinformacijama, propagandi i ograničenjima slobode javne riječi.

usmjerenih na novinare zahtijevaju sveobuhvatan odgovor na rješavanje strukturalnih i novonastalih pitanja koja utječu na neovisnost medija i sigurnosti novinara.”

(<https://bhnovinari.ba/wp-content/uploads/2021/12/BIH-ENG.pdf>)

Prema Indeksu sigurnosti za Zapadni Balkan za 2020. godinu, Bosna i Hercegovina je druga najlošije rangirana zemlja u subregiji po pitanju sigurnosti novinara i slobodnog rada medija (<https://sarajevotimes.com/physical-attacks-and-death-threats-against-journalists-in-bih/>).)

U 2022. godini Udruženje novinara BH novinari prijavilo je ukupno 79 slučajeva napada na novinare, od čega jedan fizički napad i sedam prijetnji smrću. U martu 2023. godine, nedugo nakon što je predsjednik RS entiteta u BiH izvrjeđao novinare koji su se protivili njegovoj ideji da se zakon o kleveti unese u Kazneni zakon RS i nazvao ih “spodobama”

(<https://srpskainfo.com/onaj-vukelic-i-neke-druge-spodobe-dodik-ovako-naziva-novinare-i-istovremeno-uređuje-oblast-klevete-u-srpskoj-video-foto/>) (jedan od njih je Siniša Vukelić,

predsjednik Kluba novinara u Banjoj Luci) oštećena je imovina (automobili) dvojice novinara u Banjoj Luci Aleksandru Trifunoviću i Nikoli Morači. “Osjećamo se nesigurno”,

rekli su Trifunović i Morača nakon incidenta. (<https://media.ba/bs/vijesti-i-dogadaji-vijesti/osteceni-automobili-novinara-morace-i-trifunovica>). Također, novinare i LGBTQ aktiviste napali su huligani u Banjoj Luci. (<https://apnews.com/article/bosnia-serb-lgbt-assault-2bd5a4836f047fe88ff039ee2f190af7>)

¹⁰ Prijetnje se često događaju u online okruženju i na društvenim mrežama, a usmjerene su na ušutkavanje ne samo novinara, već i drugih istaknutih pojedinaca koji sudjeluju u javnom životu i javnoj sferi u Bosni i Hercegovini. Kampanje klevetanja na internetu provode trolovi obično podržani od strane političkih stranaka (koje službeno poriču bilo kakvu odgovornost ili povezanost s pojedincima i grupama koji napadaju novinare i istaknute pojedince na internetu). Generalno, govor mržnje je u porastu u BiH, posebno na društvenim mrežama, poput Facebooka i Twittera. U izvještaju Reporting Diversity Networka u 2020. godini govor mržnje, zajedno s kampanjama dezinformiranja koje se šire online, bili su najistaknutiji slučajevi zastrašivanja pojedinaca i manjinskih skupina

(<https://www.reportingdiversity.org/wp-content/uploads/2022/07/Monitoring-Report-on-Hate-Speech.pdf>)

Jedan od najistaknutijih slučajeva online trolova je Jasmin Mulahusić, protiv kojeg Tužiteljstvo BiH više od godinu dana vodi istragu zbog sumnje da je počinio kazneno djelo izazivanja nacionalne, rasne i vjerske mržnje. mržnje, razdora i netrpeljivosti. On svojim objavama na svom Facebook profilu cilja i vrijeđa desetine novinara iz Bosne i Hercegovine. Meta njegovih objava su novinari Al Jazeera Balkans, Televizije N1, Face TV, Radija Slobodna Europa i slobodni novinari (<https://safejournalists.net/bh-journalists-jasmin-mulahusic-must-be-sanctioned-for-spreading-hatred-towards-journalists/>)

4. Izvještavanje o ratu u Ukrajini i refleksije na Bosnu i Hercegovinu

4.1. Pristup i metod

Istraživanje za potrebe ovog članka zasnovano je na metodi analize sadržaja i dubinskim strukturiranim intervjuima sa novinarima, urednicima i političkim analitičarima.

Analiza sadržaja odnosila se na članke iz bosanskohercegovačkih web portala, ciljano selektujući one vezane za rat u Ukrajini, pri čemu su kao indikatori korištena sljedeća pitanja:

- Jesu li članci autorski ili preneseni?
- Ko su izvori informacija?
- Koji je broj korištenih izvora?
- Koja vrsta terminologije se koristi?
- Kreira li se poveznica sa bosanskohercegovačkim društvom i ratom?

Ovo su, općenito, najčešće korišteni indikatori u većini monitoringa medija u BiH, što omogućava komparabilnost istraživačkih nalaza. Također, ovi indikatori (vezani za izvore informacija) ukazuju na neke trendove važne za doprinos medijskog izvještavanja o Ukrajini polarizaciji bh. društva, putem copy-paste prenošenja dezinformacija, neprovjeravanja izvora što također doprinosi širenju pro-ruskog narativa i lažnih vijesti, te omogućavaju da razumijemo na koji način priroda medija i entitet iz kojeg dolaze utiču na narative (indikatori vezani za terminologiju). U tom smislu, indikatori su predefiniрани, a time je i predefiniран kodni list.

Uzorak čini 7 web portala iz BiH: 4 iz Federacije BiH i 3 iz RS¹¹, a korpus ukupno 50 tekstova. Ovdje je potrebno naglasiti da u Bosni i Hercegovini, prema posljednjem istraživanju (Osmančević et al. 2021), postoji 615 web portala, no nemaju svi jednak utjecaj i doseg do publike. Odabrani web portali koji su korišteni u ovoj analizi spadaju u najčitanije u oba entiteta. Također, oni uključuju i „digital native“ portale (one koji nemaju drugu formu, poput printane, radijske ili televizijske), kao i portale koji su dodatna platforma tradicionalnih medija (printanih i TV), te jedan portal koji je pod domenom

¹¹ Klix.ba, avaz.ba, faktor.ba, raport.ba iz Federacije BiH i rtrs.tv, nezavisne.com i blic.rs/republikasrpska iz RS

srbijskog portala, a koji je odabran budući da istraživanja¹² pokazuju da se značajan broj dezinformacija iz Rusije prenosi upravo preko medija iz Srbije. Uzorak je, dakle, prigodničarski, a kriteriji za izbor portala bili su:

- Čitanost;
- Veza sa drugim tipom medija (štampa i TV – javni i privatni);
- Veza sa medijima drugih zemalja.

Ovakvim izborom postignuta je reprezentativnost uzorka, jer se radi o onim portalima koje publika najviše prati, preko portala novina i TV stanica u analizu su uključeni i sadržaji tih medija, a uključen je i medij iz zemlje iz koje dolazi značajan dio proruskih (dez)informacija o Ukrajini.

Korištena je pretraga po ključnim riječima: Ukrajina, Rusija, agresija, napad, invazija, rat, a analizirani period je sedam dana od početka napada na Ukrajinu (od 24.2. 2022.) i sedam dana od datuma prve godišnjice napada na Ukrajinu (od 24.2.2023.). Navedena dva perioda izabrana su kao dva datuma kada je najfrekventnije i najintenzivnije izvještavanje o Ukrajini.

Dubinski intervjui provedeni su sa ukupno 20 novinara, urednika i političkih analitičara, s ciljem da se dobije uvid u načine na koje mediji odlučuju što je vrijedno vijesti, kako mediji biraju izvore, kako mediji provjeravaju informacije i kako mediji oblikuju priču (s posebnim osvrtom na to kako je oblikuju u odnosu na agendu koju postavljaju i javno mnijenje koje oblikuju). Cilj je bio propitati koliko su ukrajinsku krizu mediji iskoristili da dodatno polariziraju bh. društvo. U navedenom uzorku sedam je predstavnika analiziranih portala, pet predstavnika drugih medija, te osam analitičara i istraživača medija. Od 12 predstavnika medija 5 je urednika i 7 novinara. Ovako strukturiran uzorak za intervjue omogućio je takozvani „pogled izvana“ (analitičari i istraživači) i „pogled iznutra“ (novinari i urednici). Bilo je važno imati u uzorku i novinare i urednike, jer je njihov set kriterija u pogledu vjesnovrijednosti događaja unekoliko različit, a izabrani su ne samo web portali, nego i drugi mediji koji nisu bili predmet analize, kako bi se uporedila njihova iskustva sa uposlenima na portalima.

4.2. Neki od istraživačkih nalaza

Analiza članaka na web portalima pokazala je da postoji interpretativna polarizacija koja je zasnovana na entitetskim podjelama, a reflektira se kroz terminologiju i izvore koji se koriste pri izvještavanju o Ukrajini. U tom

¹² Vidjeti. Raskrinkavanje - Serijal Raskrinkavanja: Narativi o invaziji na Ukrajinu

kontekstu, portale sa sjedištem u Federaciji BiH možemo smatrati pro-ukrajinskim, a medije sa sjedištem u Republici Srpskoj pro-ruskim.

Kad je riječ o terminologiji, za opis rata u Ukrajini u portalima sa sjedištem u RS koriste se sljedeći termini:

- Vojna operacija Rusije
- Specijalna operacija Rusije
- Vojna akcija Rusije
- Vojno djelovanje Rusije.

Pojedinačno, web portali koriste ove pojmove kombinovano, pa će tako u nekim vijestima koristiti termin „vojna operacija“, a u drugim „vojna akcija“ (Nezavisne.com) ili „specijalna operacija“ na samom početku napada na Ukrajinu i „vojna akcija“ kasnije (rtrs.tv).

Portali sa sjedištem u Federaciji BiH koriste termine:

- Ruska invazija
- Ruska ofanziva
- Ruska agresija

I u opisu dešavanja u Ukrajini postoji razlika, budući da portali iz Federacije koriste termine poput: „genocid“, „horor“, „destrukcija“, a portali iz RS termine: „oslobodena teritorija“, „porazena Ukrajina“ i slično.

Kad je riječ o indikatoru „terminologija“, procentualno izražene razlike u korištenju pojmova su sljedeće:

Termini	Mediji iz Federacije BiH	Mediji iz RS
Agresija	54%	0%
Invazija	32%	1%
Ofanziva	12%	2%
Vojna operacija	0%	36%
Vojna akcija	1%	28%
Vojno djelovanje	1%	24%
Specijalna operacija	0%	9%

Tabela 1: Korištenje različite terminologije

Kad je riječ o broju izvora, najveći broj članaka sadrži samo jedan izvor, potom slijede članci sa dva izvora (od kojih većina sadrži saglasne, a ne oprečne izvore), dok je najmanji broj članaka sa više od tri izvora. Treba naglasiti i da je značajn udio članaka u kojima uopće nije naveden izvor.

Izvori	Broj	Procenat
Nijedan nije naveden	14	28%
Jedan	19	38%
Dva	10	20%
Tri ili više	7	14%

Tabela 2: Broj korištenih izvora

U nekim člancima navodi se više izvora i sa ruske i sa ukrajinske strane, no, generalno govoreći, portali iz RS zasnivaju svoje priče većinski na ruskim, a portali iz Federacije većinski na ukrajinskim i zapadnoevropskim izvorima. Izvori koji se najčešće koriste s ruske strane su: rusko Ministarstvo odbrane, ruske medijske agencije, ruski zvaničnici, dok su izvori s ukrajinske strane predsjednik Zelenski, kao i zapadnoevropski mediji. U ovom kontekstu važno je napomenuti da je većina sadržaja na web portalima prenesena iz drugih medija, obzirom da nijedan od navedenih medija nema svoje dopisnike u Rusiji ili Ukrajini. Članci, zapravo, nisu autorski, iako su neki od njih kompilacija sadržaja različitih agencija.

Vrsta izvora	Broj	Procenat
Ruske ili ukrajinske agencije	27	54%
Ruski ili ukrajinski zvanični izvori	14	28%
Zapadnoevropski mediji	7	14%
Kompilacija različitih izvora	2	4%

Tabela 3: Vrsta izvora

U ovisnosti od izvora su i teme kojima se priče bave: dok web portali iz Federacije BiH akcentiraju ljudsku dimenziju patnje i stradanja, prikazujući razorene gradove, prenoseći izjave ukrajinskih izbjeglica i slično, portali iz RS uglavnom opravdavaju ruske napade i prenose priče o uspjesima ruske vojske. Posmatrano u cjelini, možemo reći da prosječan čitalac koji koristi samo web portale iz entiteta u kojem živi (a ranija istraživanja korisničkih navika, kako je već objašnjeno, upravo pokazuju takav pristup konzumenata web portala i njihovo zatvaranje u eho-komore i rijetko „prelaženje entitetskih granica“ i u nelimitiranom internetskom prostoru), dobiva vrlo monolitne informacije, bez raznorodnosti izvora, pluralizma stavova i višedimenzionalnih. To dodatno polarizira javnost.

Intervjui sa novinarima, urednicima i političkim analitičarima trebalo je da dodatno osvijetle ovaka pristup medija, pogledom „iznutra“. Neki od stavova koje smo dobili u istraživanju su sljedeći:

- Ispitanici smatraju kako u Bosni i Hercegovini postoji polarizacija društva, koja se dešava po dva osnova: etno-teritorijalni i ideološki:
„Građani to nazivaju entitetske podjele ili političke razlike, ali se, suštinski radi o tome da je BiH polarizirana po etničkim linijama, linijama razdvajanja entiteta i po ideologijama koje građani slijede.“ (novinar javnog servisa)

„Politička polarizacija dešava se u javnom prostoru i političari je u velikoj mjeri ne samo podržavaju, nego i proizvode i ona im je dominantan model djelovanja i obraćanja. Vrlo mali broj njih obraća se svim građanima, velika većina „svojim“ etničkim grupama i svojim glasačima.“ (politički analitičar).

- Interpretativna polarizacija u medijima i u javnosti je u velikoj mjeri prisutna u BiH:
„Dva ključna pitanja oko kojih teško da postoji i minimum konsenzusa: jedan je nedavna prošlost i događaji vezani za rat u Bosni i Hercegovini, a drugi je vizija budućnosti zemlje.“ (novinar web portala)

„Vrlo je malo dešavanja i osoba koje se tretiraju u medijima, a da su interpretirani na isti način u većini medija, odnosno da su imali isti tretman. Informacije se nerijetko uklapaju u dominantni narativ i unaprijed određeni kontekst i to dodatno dijeli ionako već podijeljenu javnost.“ (politički analitičar).

- Rat u Ukrajini se prenosi posredno, preko drugih medija, najčešće agencija i u tom smislu različiti mediji biraju različite izvore, ali i sadržaje koje će prenijeti.
„U medijima koji prenose ruske agencije ima veliki broj dezinformacija i ruske propagande i vrlo malo sadržaja koji govore o patnjama Ukrajinaca. Jasno je da je ton izvještavanja unaprijed određen, želi se prikazati uspjeh Rusije i prema tome se i „kroje“ informacije.“ (urednik medija)

„Agencije sa Zapada i ruske agencije na dva potpuno različita načina prenose zbivanja u Ukrajini. Ovisno o tome koje od njih se koriste, a sve se koriste po principu copy-paste, građani dobivaju i informacije.“ (novinarka javnog servisa)

- Mediji biraju izvore, ali i informacije, prema unaprijed postavljenoj agendi i višestruki *fact-checking* je vrlo rijedak.

„Niko i ne može, zapravo, provjeriti bilo šta, jer nema svoje ljude na terenu. A i nema zelje da se provjerava, jer se unaprijed opredijeli za neki izvor i unaprijed smatraju informacije provjerenim.“ (politički analitičar)

„Vrlo je jasna agenda nekih medija i strana koju zauzimaju. RTRS je, naprimjer, na dan početka ruske invazije na Ukrajinu emitovao film Olivera Stouna o Putinu i već je tada bilo jasno na kojoj su oni strani. Kada se tako postave stvari onda je nemoguće očekivati da takav medij ne uklapa informacije i ne bira izvore jednostano.“ (novinarka web portala)

- Iako se, kako vrijeme odmiče, interes za priče iz i o Ukrajini smanjuje, i dalje je prisutna selektivnost i uokvirivanje informacija prema postojećim dominantnim narativima, što dodatno polarizuje i bh. društvo.

„Nema puno tematskih priča, ali i ove vijesti koje građani dobivaju su dovoljne da ih prvo zbune, a onda podijele. Mislim da vrlo malo ljudi suštinski razumije šta se tamo dešava, ali su veoma spremni zauzeti strane.“ (novinar javnog servisa)

„Građani dobivaju selektivne informacije, vrlo im je teško da se snađu. Ali, po komentarima na vijesti na portalima vidimo koliko su i oni ostrašćeni u diskusijama o nečemu o čemu ne znaju dovoljno.“ (politička analitičarka).

I ovaj kratki uvid u neke od istraživačkih nalaza pokazuje selektivnost medija u skladu s unaprijed postavljenim agendama, a na čemu se onda zasniva i broj i izbor izvora i oblikovanje sadržaja. Iako se eksplicitno ne može dokazati poveznica između medijskog izvještavanja o Ukrajini i dodatne polarizacije

bh. društva (s obzirom na to da se može naći vrlo malo sadržaja koji direktno povezuju BiH i Ukrajinu), jasno je da je rat u Ukrajini jedno od pitanja o kojem podijeljena javnost teško može postići konsenzus. U tom kontekstu mogli bismo reći da ovo pitanje više pokazuje, ali i produbljuje postojeću polarizaciju društva.

5. Zaključak

Kada govorimo o ratu u Ukrajini, kao kriznoj situaciji koja se reflektira i na Bosnu i Hercegovinu, jasno je da izvještavanje medija tek djelimično ispunjava ključne uloge obezbjeđivanja sveobuhvatnih, jasnih informacija, kontekstualizacije događaja i edukacije javnosti. Interpretacija događaja je selektivna i u skladu sa dominantnim narativima i, kao takva, ne doprinosi razumijevanju dešavanja u potpunosti, a još manje kvalitetnom društvenom dijalogu.

Kao postkonfliktno društvo, Bosna i Hercegovina bi trebala imati mnogo veći senzibilitet za dešavanja u Ukrajini, a mediji bi trebali s mnogo više pažnje, odgovornosti i javnog interesa pristupati ovoj temi. To se podjednako odnosi i na kvantitet i na kvalitet informacija koje su građanima dostupne. Istraživanje na relativno malom uzorku medijskih sadržaja pokazuje kako je kvantitet informacija nešto veći uglavnom „prigodničarski“, odnosno na one datume koji označavaju godišnjicu početka rata u Ukrajini, kao i onda kada se dogode neke ekstremno dramatične situacije, ali je i tada kvalitet informacija nedostatan. Uglavnom se radi o copy-paste sadržajima ili sadržajima koji su kompilacija agencijskih vijesti i izjava ruskih i ukrajinskih zvaničnika, a mnogo manje o „human touch“ pričama o životu u napadnutoj Ukrajini i patnjama građana pogođenih ratom. Također, jasno je da gotovo nikakvog fact-checkinga nema, što priznaju i sagovornici u istraživanju, te se sadržaji prenose iz selektiranih izvora uglavnom bez uredničke intervencije. Selekcija izvora, kao i samih informacija slijedi polarizaciju bh. društva, pa je interpretacija istih događaja značajno različita u Federaciji BiH i u RS.

Iako se ovaj članak nije bavio propitivanjem načina na koje mediji oblikuju javno mnijenje u Bosni i Hercegovini kada je riječ o ratu u Ukrajini, jasno je da je medijsko izvještavanje u potpunosti komplementarno sa postojećim političkim i društvenim podjelama. U istraživanje smo ušli s pretpostavkom da medijsko izvještavanje o krizi u Ukrajini dodatno produbljuje internu, frontalnu i interpretativnu polarizaciju bh. društva, za šta smo uspjeli pronaći tek posredne dokaze. Ono što je, međutim, izvjesno je da je u internu polarizaciju društva, u kojoj su građani zatvoreni u svoje eho-komore i vrlo teško postižu konsenzus o nekim ključnim pitanjima, odnosno u dominantne narative bh. društva, uklopljeno i izvještavanje o Ukrajini.

Nakon početka izraelskog genocida u Gazi, interes medija i javnosti za dešavanja u Ukrajini je evidentno smanjen. Stoga bi za daljna istraživanja zanimljivo moglo biti pitanje koliko polarizaciji bh. društva doprinosi medijsko izvještavanje o Gazi (i globalnih medija, ali i lokalnih, odnosno bosanskohercegovačkih), te bi značajno bilo uporediti trendove medijskog izvještavanja o ova dva trenutno aktuelna ratna područja: Ukrajine i Gaze. To bi dalo šireg uvida u način na koji globalne krize, odnosno medijsko izvještavanje o njima, utiču na Bosnu i Hercegovinu i unutrašnju polarizaciju bh. društva.

6. Literatura

1. Bittner J.R. (1996). *Mass Communication*. NY: Allyn & Bacon
2. Habermas J. (2017). *Teorija komunikativnog djelovanja*. Beograd: Akademska knjiga.
3. Hall S. (1973). *Encoding and Decoding in the Television Discourse*. Birmingham: University of Birmingham.
4. Hanitzsch T., Hanusch F., Ramaprasad J. I de Beer A.S. (2019). *Worlds of Journalism: Journalistic Cultures Around the Globe*. NY: Columbia University Press.
5. Hromadžić H. i Popović, H. (2010). Aktivne medijske publike: razvoj koncepta i suvremeni trendovi njegovih manifestacija u *Medijska istraživanja*, vol. 16, br. 1, 2010, str. 97-111.
6. <https://apnews.com/article/bosnia-serb-lgbt-assault-2bd5a4836f047fe88ff039ee2f190af7>
7. <https://bhnovinari.ba/wp-content/uploads/2021/12/BIH-ENG.pdf>
8. <https://bosniaherzegovina.un.org/sites/default/files/2022-09/Report%20-%20Safety%20of%20journalists%20and%20access%20to%20information%20in%20Bosnia%20and%20Herzegovina%20-%20ENG.pdf>
9. <https://media.ba/bs/vijesti/case-u-evropi-zabiljezeno-preko-820-slucajeva-slapp-tuzbi>
10. <https://media.ba/bs/vijesti-i-dogadaji-vijesti/osteceni-automobili-novinara-morace-i-trifunovica>
11. <https://rsf.org/en/index>
12. <https://safejournalists.net/bh-journalists-jasmin-mulahusic-must-be-sanctioned-for-spreading-hatred-towards-journalists/>
13. <https://sarajevotimes.com/physical-attacks-and-death-threats-against-journalists-in-bih/>
14. <https://srpskainfo.com/onaj-vukelic-i-neke-druge-spodobe-dodik-ovako-naziva-novinare-i-istovremeno-uredjuje-oblast-klevete-u-srpskoj-video-foto/>

15. <https://www.balcanicaucaso.org/eng/Areas/Bosnia-Herzegovina/SLAPPs-in-Bosnia-and-Herzegovina-223589>
16. https://www.eeas.europa.eu/eeas/bosnia-and-herzegovina-statement-spokesperson-defamation-law-republika-srpska_en?s=51
17. <https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2022-registration-confirmation>
18. <https://www.indexoncensorship.org/index/index/>
19. <https://www.jabuka.tv/david-mcallister-etnicka-polarizacija-je-ozbiljna-prijetnja-bih/>
20. <https://www.osce.org/files/f/documents/2/5/404993.pdf>
21. <https://www.reportingdiversity.org/wp-content/uploads/2022/07/Monitoring-Report-on-Hate-Speech.pdf>
22. <https://www.slobodnaevropa.org/a/doktore-i-novinare-po-u%C5%A1ima-i-nov%C4%8Daniku/30546070.html>
23. https://www.ustavnisud.ba/public/down/USTAV_BOSNE_I_HERCEGOVINE_bos.pdf
24. Jorgensen K.W. (2012). *The Chicago School of Sociology and Mass Communication Research: Rise, Rejection, Incorporation and Rediscovery*. UK: Cardiff University Press
25. Kapetanović D. (2015). *Između sjećanja, poricanja i zaborava: Tri studije slučaja o kulturi sjećanja u BiH 20 godina nakon rata*. Sarajevo: FES
26. Kitzinger J. i Barbour R. (1999). *Developing Focus Group Research: Politics, Theory and Practice*. NY: Sage
27. Laughley D. (2009). *Media Studies: Theories and Approaches*. London: Kamera Books.
28. Mc Luhan M. (2008). *Razumijevanje medija: mediji kao čovjekovi proizvođači*. Zagreb: Golden marketing
29. Polšek D. (2016). Uzroci društvene polarizacije u *Vijenac* 578/2016.
30. Radojković M. Stojković B. (2009). *Informaciono-komunikacioni sistemi*. Beograd: Clio
31. Rus-Mol Š. Zagorac-Keršer A.J. (2005). *Novinarstvo*. Beograd: Clio
32. Schmueli D. Elliot M. Kaufman S. (2006). Frame Changes and the Management of Intractable Conflicts u: *Conflict Resolution* 24/II/2006.
33. Sokol A. (2021). *Polarizirano povjerenje javnosti u medije i društvene mreže u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: SEENP i Media Centar
34. Sunstein C. (1999). *The Law of Group Polarization*. Olin program in Law and Economics Working Paper: https://chicagounbound.uchicago.edu/law_and_economics/542/
35. Voćkić Avdagić J. (1997). *Razvoj savremenih komunikacijskih procesa i sistema i bosanskohercegovačko društvo i država*. Sarajevo: FPN

Prof. dr. Zlatiborka Popov-Momčinović

Univerzitet u Istočnom Sarajevu / University of East Sarajevo

Filozofski fakultet / Faculty of Philosophy

zlatiborka.popov.momcinovic@ff.ues.rs.ba

Prof. dr. Amila Ždralović

Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevo

Pravni fakultet / Faculty of Law

a.zdralovic@pfsa.unsa.ba

UDK 305-055.1/.2(497.6)

Pregledni naučni rad

**URODNJAVANJE BEZ RODA?
ANALIZA GENDER MEHANIZAMA U ODABRANIM
LOKALNIM ZAJEDNICAMA BOSNE I HERCEGOVINE**

**GENDER MAINSTREAMING WITHOUT GENDER?
ANALYSIS OF GENDER EQUALITY MECHANISMS IN
SELECTED LOCAL COMMUNITIES OF
BOSNIA AND HERZEGOVINA**

Sažetak

Rodna ravnopravnost predstavlja demokratski i civilizacijski standard, i u velikom broju država u svijetu, uključujući i Bosnu i Hercegovinu, uspostavljeni su mehanizmi s ciljem implementacije urođnjavanja (eng. gender mainstreaming). Međunarodni mehanizmi i ženske organizacije civilnog društva su najznačajniji nosioci ovih promjena, dok stvarni učinci urođnjavanja ovise od kapaciteta institucija i predanosti donosilaca političkih odluka da se rodna pitanja s margine premjeste u centar pri definisanju javnih politika na svim nivoima vlasti. Svuda u svijetu su prisutni raskoraci između normiranog i primijenjenog, posebno na lokalnom nivou, a u zemljama Zapadnog Balkana su ovi problemi još izraženiji a i nedovoljno artikulirani u akademskim istraživanjima. Stoga se u ovom radu analiziraju rezultati istraživanja sprovedenog u odabranim lokalnim zajednicama iz oba bh. entiteta koje je obuhvatilo analizu pravnih propisa na lokalnom nivou i intervjuja koji su obavljani s relevantnim akterima i akterkama (aktivistkinjama i članovima i članicama komisija za ravnopravnost spolova na lokalnom nivou). Analiza pokazuje da se rodnoj ravnopravnosti pristupa fragmentarno i nedosljedno, da ona nije na adekvatan način obuhvaćena u lokalnim dokumentima i da su lokalne mehanizmi za sprovođenje urođnjavanja (komisije za ravnopravnost spolova) formirani da bi se zadovoljila formalna obaveza. U lokalnim zajednicama u kojima nema kapacitiranih ženskih organizacija, situacija je još lošija kada je riječ o mogućnosti praćenja i unapređenja rada ovih mehanizama.

Ključne riječi: rodna ravnopravnost, urođnjavanje, lokalne zajednice, Bosna i Hercegovina, mehanizmi za rodnu ravnopravnost, ženske organizacije civilnog društva

Summary

Gender equality is a democratic and civilizational standard, and mechanisms to implement gender mainstreaming have been established in many countries around the world, including Bosnia and Herzegovina. International mechanisms and women's civil society organizations are the main carriers of these changes, but the real impact of gender mainstreaming depends on the ability of institutions and the commitment of policy makers to move gender from the margins to the center in setting public policy at all levels of government. Unfortunately, across globally, the norm and practice diverge, especially at the local level. In the countries of the Western Balkans, these problems are even more pronounced and insufficiently articulated in academic research. Therefore, this paper analyzes the results of a survey conducted in local communities in Bosnia and Herzegovina. The research included an analysis of legal provisions at the local level and interviews with relevant stakeholders (women activists and members of local equality commissions). The analysis shows that gender equality is addressed in a fragmented and inconsistent manner, that it is not adequately addressed in local documents, and that local gender mechanisms (commissions for gender equality) have been formed to fulfill a formal obligation. In communities with no profiled women's organizations, the situation is even worse when it comes to the possibility of monitoring and improving the work of these mechanisms.

Keywords: *gender equality, gender mainstreaming, local communities, Bosnia and Herzegovina, gender equality mechanisms, women's civil society organizations*

Uvod

Rodna ravnopravnost je važan indikator 'modernizacije' određenog društva i njegove demokratičnosti, a uspostavljanje mehanizama za rodnu ravnopravnost smatra se suštinskom karakteristikom demokratskog društva (McBride, Mazur 2013: 658). Žene čine nešto više od 50% stanovništva čiji je nepovoljan položaj uzrokovan kako diskriminatorskim praksama, tako i navodno rodno neutralnim načinima formulisanja javnih politika. S razvojem međunarodnih mehanizama kojima bi se na adekvatan način ovaj problem riješio, dolazi do pozitivnih promjena širom svijeta. U istraživanjima se detektuje da veliki broj zemalja bilježi stanovite pomake kada je riječ o rodnoj ravnopravnosti i barem 140 država u svijetu je uspostavilo mehanizme i posebna tijela u čijem fokusu nadležnosti je *gender mainstreaming* odnosno urođnjavanje (Clisby, Enderstein 2017: 237), uključujući i Bosnu i

Hercegovinu. No, učinci uspostavljenih mehanizama variraju od zemlje do zemlje, a posebno je primjetna nedovoljna učinkovitost ovih mehanizama na lokalnom nivou vlasti. Imajući u vidu nedostatak istraživanja (posebno akademskih) u Bosni i Hercegovini posvećenih rodnim politikama, u ovom radu se analiziraju prakse urođnjavanja u odabranim lokalnim zajednicama. Najprije je prikazan presjek razvoja i neke protivrječnosti oko samog koncepta *gender mainstreaming*-a i njegovog sprovođenja u različitim kontekstima, i potom u Bosni i Hercegovini. Zatim, na osnovu sprovedenog istraživanja u odabranim lokalnim zajednicama objašnjavaju se načini i dinamika funkcionisanja mehanizama rodne ravnopravnosti na ovom nivou vlasti.

Mehanizmi urođnjavanja – presjek razvoja

Urođnjavanje javnih politika pretpostavlja da one integriraju rodnu perspektivu u sve zakone, strategije i programe na svim nivoima vlasti i u svim društvenim sferama, s ciljem eliminacije diskriminacije i preoblikovanja struktura da bi se omogućilo da muškarci i žene imaju jednake benefite (Bacchi, Eveline 2010: 65; Bjorkdahl, Somun-Krupalija 2021: 113). Nije riječ samo o unapređenju položaja žena u određenim oblastima ili segmentima, već o široj transformaciji/dekonstrukciji rodnih odnosa kroz, između ostalog, pomjeranje *gendera* s margina u centar svih političkih pitanja i odluka (Antonijević 2019: 275). Zbog toga je neophodno podizanje svijesti svih donosilaca odluka na svim nivoima vlasti, edukacija onih koji te odluke sprovode i koordinisana saradnja sa ženskim organizacijama na principima participacije s obzirom na to da se različite potrebe žena najučinkovitije artikulišu kroz ženski pokret. Upravo se ženske organizacije civilnog društva, međunarodne organizacije i institucionalni mehanizmi smatraju najznačajnijim akterima ovih pozitivnih promjena (Kardam, Acuner 2003: 99; Rai 2003: 15; Zwingel 2016: 16). Napori međunarodnih i regionalnih mehanizama, usmjereni ka integrisanju rodne perspektive, ne mogu da mijenjaju institucionalne prakse i norme ako ih ne podržava aktivizam civilnog društva odnosno ženski pokret u određenoj državi (True 2003: 384).

Uprkos početnom entuzijazmu i unapređenjima, primjetan je raskorak između razvoja ovih mehanizama i njihovih realnih učinaka, koji se posebno produbljuje sa stepenom ekonomskog i drugog razvoja određene države, stepenom demokratije, respozivnosti i odgovornosti vlasti, i vrijednosnih obrazaca u široj populaciji, posebno onih koji trebaju da orodne i potom sprovode same politike (Valente 2007: 531). Takođe se preispituje projektna zamka politika urođnjavanja, upotreba rodno senzibilne statistike i akcionih planova koje donose formirani mehanizmi, koji nisu u mogućnosti da pristupe

pitanjima koja se tiču roda, moći i diskursa koji protežiraju muškarce (Bacchi, Eveline 2010: 51). U istraživanjima su se preispitivali konkretni učinci tijela formiranih u svrhu urođnjavanja s obzirom na njihovu birokratsku strukturu i relativnu slabost u odnosu na druge državne institucije i organe (Kardam, Acuner 2003: 96; Gusta, Madera, Caminotti 2017: 456). Ovi problemi su posebno prisutni u zemljama koje ne pripadaju zapadnim demokratijama, gdje je koncept urođnjavanja doveo do novih oblika neokolonijalizma (Clisby, Ederstein 2017: 233, 234) i do guranja u stranu različitih potreba žena, dok se u isto vrijeme dešavala fetišizacija informacija koje se tiču roda, procedura za njihovo prikupljanje i evaluaciju učinaka (Hodžić 2011: 218). U nekadašnjim socijalističkim zemljama u Evropi ovi mehanizmi nisu uspostavljeni kao rezultat koordinisanog djelovanja ženskih organizacija (za razliku npr. od nekih zemalja Latinske Amerike), već pod međunarodnim uticajem i posebno kao dio napora ka približavanju standardima Evropske unije (True 2003: 384; Waylen 2007: 151).

I dok se lokalni nivo vlasti naglašava kao prostor gdje se ljudska prava zapravo konkretizuju i konzumiraju, a socijalne politike smatraju uspješnijim ukoliko su fokusirane na svakodnevne probleme građanki/a (Pejanović, Sadiković 2022: 7), primjetan je manjak akademskih istraživanja koja se bave mehanizama urođnjavanja na ovom nivou (Otero-Hermida, Lorenzo 2020: 866). Jedan od generalnih problema je i tzv. dekontekstualizacija istraživanja urođnjavanja koji je shvaćen kao apstraktni alat (Eerdewijks, Davids 2014: 304). Dalje, akademska istraživanja se eventualno tiču pojedinačnih studija slučaja lokalnih zajednica (Otero-Hermida, Lorezno 2020: 866), dok je u zemljama koje ne pripadaju zapadnim demokratijama evidentan manjak istraživanja generalno kada je riječ o praksama urođnjavanja (McBride, Mazur 2012: 19). U razvijenim zemljama je takođe uočen *gap* između nacionalnih i lokalnih mehanizama čak i u zemljama kao što je Švedska (Andersson 2015: 209, 214), i ukazano je na slabljenje ovih mehanizama na lokalnom nivou (posebno rodno odgovornog budžetiranja) u periodu ekonomske krize (Conley, Page 2018: 794). U zemljama Zapadnog Balkana a gdje spada i Bosna i Hercegovina istraživanja su rijetka i sporadična, a što nije iznenađujuće s obzirom na to da se institucionalni mehanizmi rodne ravnopravnosti faktički i ne sprovode i da nisu uspostavljeni alati pri institucijama za njihovo praćenje (Lazarević, Tadić 2018: 15). U Bosni i Hercegovini je takođe evidentan generalni nedostatak akademskih istraživanja koja se tiču rodnih pitanja, a i istraživanja i aktivizam u civilnom društvu ako nisu fokusirani na etnonacionalizam često imaju teškoća da se čuju ili smatraju vjerodostojnim (Pierson et al 2016: 606). Stoga je cilj ovog rada da pruži akademski doprinos istraživanjima ovih praksi u Bosni i Hercegovini, koja bi u saradnji sa praktičarima/kama podstakla da sâmi principi urođnjavanja dobiju novi zamah (Booth, Bennet 2002: 432)

Bosna i Hercegovina: društveni kontekst i presjek stanja urođnjavanja

Bosna i Hercegovina spada u susjedne zemlje Evropske unije koja je najviše napredovala kada je riječ o institucionalizaciji rodne ravnopravnosti (Hughson 2014: 8, 57). Kao i u drugim postkonfliktnim područjima, i u BiH su se otvorile strukturalne prilike za urođnjavanje i za mobilizaciju ženskih grupa i organizacija (Chaney 2016: 282). Potvrdu ovog napretka autori/ce (npr. Savičić 2016) nalaze u promjenama u zakonskoj regulativi, kreiranim i usvojenim strateškim dokumentima i gender akcionim planovima. Veliku ulogu u uspostavljanju ovih mehanizama, imale su ženske organizacije civilnog društva, koje su se nakon rata i uz podršku međunarodnog faktora profilisale i profesionalizovale (Rošul-Gajić 2016: 144). Iako je evidentno da najkapacitiranije organizacije civilnog društva uključujući ženske, dolaze iz urbanih centara Bosne i Hercegovine (Žeravčić 2016: 52), primjećuje se takođe da i u ruralnim i manjim lokalnim zajednicama postoje snažne ženske organizacije sa značajnim učincima (Popov-Momčinović 2020: 239). No, s obzirom na to da je civilno društvo i posebno ženske organizacije u takvim situacijama uključeno u veliki broj različitih aktivnosti i opterećeno birokratizacijom vezano za alokaciju humanitarne pomoći i drugih oblika asistencije od strane međunarodnih aktera, dolazi u isto vrijeme do slabljenja njihovog efektivnog uključivanja u procese koji se tiču kreiranja javnih politika (Chaney 2016: 286).

Također, autori/ce (na pr. Simić 2015: 99, 103; Kadribašić 2019: 138) upozoravaju da postoji veliki raskorak između *de iure* i *de facto*, odnosno između pravnih propisa i realnog stanja na terenu, te da je prisutan manjak volje od strane nadležnih institucija da se usvojeni zakoni stvarno implementiraju. U takvim okolnostima ženske organizacije su uglavnom koristile strategije koordinisanog pritiska na domaće vlasti uz podršku međunarodnog faktora (Rošul-Gajić 2016: 144). S druge strane, ističe se da su, kao i u drugim postkonfliktnim društvima, ženske organizacije morale ne samo da senzibiliziraju domaće institucije i vlasti na različitim nivoima, već i dominantne politike međunarodnih aktera u postkonfliktnim društvima (Rošul-Gajić 2016: 144). Uprkos tome, urađene analize ukazuju da kada je riječ o izradi akcionih planova i programa za unapređenje rodne ravnopravnosti uopće i po specifičnim oblastima, najveća je zasluga upravo ženskih organizacija (Milinović, Krunić 2011: 30; Hughson 2014: 32). Također, uočava se da se uspostavljeni mehanizmi za rodnu ravnopravnost u BiH sve više „razvodnjavaju“ što se spuštamo na tzv. niže nivoe vlasti (Miftari 2017: 18; Ždralović, Popov-Momčinović, Kuduzović 2018: 11). Prisutno je kašnjenje u formiranju ovih komisija kao i promjena saziva nakon lokalnih izbora, a ova nestalnost članova i članica onemogućava njihov kontinuitet u

radu (Atlić-Smajlović 2013: 12; OSCE 2015: 18). Analize ukazuju da nadležni lokalni organi više koriste „zdravorazumska i neka usputna rodna znanja, [...] da promovišu vrijednosti rodne ravnopravnosti u radu općina“ (Björkdahl, Somun-Krupalija 2018: 26). Iz tih razloga su organizacija civilnog društva „Sarajevski otvoreni centar“ i *Gender centar FBiH*, otvorenim pismom od 21. septembra 2020. godine pozvali „kantone, gradove i općine da usvoje kantonalne i lokalne gender akcione planove u skladu sa Gender akcionim planom BiH i pratećim operativnim planovima, te da prilikom izrade svih politika, programa i mjera uključe rodnu perspektivu i primjenjuju Zakon o ravnopravnosti spolova i Gender akcioni plan BiH“. U pismu su ponudili i stručnu podršku za izradu planova (SOC i Gender centar FBiH 2020). No, prema dostupnim podacima (Agencija za ravnopravnost spolova BiH, Gender centar FBiH) mali broj lokalnih zajednica ima izrađene gender akcione planove, a u većini lokalnih zajednica su završeni njihovi provedbeni ciklusi.

Od drugih problema na lokalnu posebno se ističe izražena etnička homogenizacija stanovništva proizvedena tokom i nakon rata a što osnažuje patrijarhalne i tradicionalističke vrijednosti i stvara društveno nepovoljni okvir za realizaciju zakona i implementaciju mehanizama vezano za rodnu ravnopravnost (Kadribašić et al 2020: 41). Na lokalnom nivou se generalno nedovoljno pridaje pažnja pitanjima ravnopravnog učešća žena u procesima donošenja odluka. Politiku u BiH uopće i na lokalnom nivou posebno, karakteriše ono što se u feminističkoj literaturi naziva 'muški klub' odnosno *old boys' networks*, gdje muškarci političari kroz formalne i neformalne kanale uticaja i mreže koje kreiraju, obezbjeđuju svoje pozicije u političkom vrhu (Bliznakovski, Gjuzelov, Popovikj 2017: 4). Tako su neki načelnici i gradonačelnici na ovim pozicijama u nekoliko mandata, a npr. u Tuzli, Konjicu, Bratuncu, Teočaku, Gračanici, duže od dvadeset godina (AlJazeera 13.11.2020). Ratno naslijeđe i stalna proizvodnja konflikta i tenzija, dominacija etničkih identiteta naspram drugih oblika pripadanja i nauštrb individualnih prava, stvaraju generalnu nepovoljnu klimu za unapređenje položaja žena u BiH. Aktivistkinje kontinuirano ukazuju da glavne izazove u njihovim aktivnostima predstavljaju institucionalni okvir i politička klima kao i opšti društveni kontekst, a što se dalje usložnjava na lokalnu uslijed specifičnih lokalnih problema (Ždralović, Popov-Momčinović 2019: 16, 17).

Metodologija istraživanja

Iz tih razloga, u ovom radu smo se opredijelile da analiziramo stanje rodne ravnopravnosti u lokalnim zajednicama u Bosni i Hercegovini, bazirajući se primarno na vlastita istraživanja koja smo obavile tokom 2020. i 2021. godine

u saradnji sa ženskim nevladinim organizacijama u ciljanim lokalnim zajednicama¹. Saradnja se ogledala prevashodno u smislu izbora lokalnih zajednica i zajedničkog definisanja glavnog istraživačkog problema koji se tiče načina djelovanja uspostavljenih mehanizama za rodnu ravnopravnost. S obzirom na to da su istraživačice i ujedno autorice ovog rada same definisale precizna istraživačka pitanja, metodološki pristup, i potom uradile istraživanje i analizirale podatke, mišljenja smo da ova saradnja nije uticala na eventualnu pristranost istraživanja. Dodatan argument za to je da se ženske organizacije u feminističkoj literaturi, a što je potvrđeno u istraživanjima, smatraju glavnim pokretačima i zainteresovanim stranama u aktivnostima koje se tiču unapređenja rodne ravnopravnosti, uključujući saradnju sa uspostavljenim mehanizmima i praćenje njihovog rada. Na taj način istraživanje je dobilo na relevantnosti i praktičnom značaju.

U uzorak je ušlo ukupno šest lokalnih zajednica, po tri u svakom od bh. entiteta, od čega tri u entitetu Federacija Bosna i Hercegovina i tri u entitetu Republika Srpska. Odabrane lokalne zajednice su geografski blizu ali različitog stepena razvoja i drugih demografskih karakteristika. Prema indeksu lokalnog razvoja, Tuzla spada u razvijene lokalne zajednice, Gračanica, Srebrenik i Milići u srednje razvijene, Bratunac u nerazvijene, a Srebrenica u izrazito nerazvijene lokalne zajednice. Pored toga, analizirane lokalne zajednice, razlikuju se i po prisustvu i učinku ženskog aktivizma kroz civilno društvo. S obzirom na sve ove razlike između lokalnih zajednica sa istog geografskog područja, obezbjeđena je raznovrsnost uzorka i omogućena generalizacija.

S obzirom na već pomenutu razliku između *de iure* i *de facto* ali i na njihovu međusobno povezanost, u ovom radu smo definirale sljedeća istraživačka pitanja s ciljem analize problema u lokalnim zajednicama:

1. Da li je zakonska regulativa (odnosno pravni propisi) u analiziranim lokalnim zajednicama formulirana tako da se lokalni nivo vlasti obavezuje na ispunjavanje svojih obaveza kada je riječ o rodnoj ravnopravnosti?
2. Da li se i u kojoj mjeri pri izradi strateških planova vodi računa o rodnoj ravnopravnosti te se rod ugrađuje kao osnovni ili pak neizostavni element planiranog razvoja?
3. Da li su uspostavljeni propisani mehanizmi (komisije) i u kojoj mjeri su učinkoviti u analiziranim lokalnim zajednicama?

¹ Riječ je o istraživanju *Stanje ravnopravnosti spolova na lokalnom nivou* koje je provedeno avgusta i septembra 2020. u saradnji sa Forum žena Bratunac i UG Horizonti iz Tuzle, uz podršku *Kvinna-til-Kvinna* fondacije iz Švedske.

U istraživanju je korištena kvalitativna metoda s ciljem dobivanja relevantnih podataka kao i stjecanja dubljeg uvida u istraživački problem i specifične, lokalne nijanse. Od istraživačkih tehnika korištena je najprije desk analiza – odnosno analiza sadržaja već urađenih istraživanja koja se tiču rodne ravnopravnosti u Bosni i Hercegovini, a potom normativnih i drugih akata, kao što su statuti lokalnih zajednica i strategije razvoja koji su pružili inicijalni uvid u stanje na terenu. Urađeni su dubinski polustrukturirani intervjui s aktivistkinjama iz Tuzle, Bratunca i Gračanice putem Zoom video poziva. Oni su su trajali u prosjeku sat vremena i pitanja koja su postavljena tokom intervjua ticala su se stanja rodne ravnopravnosti u svakoj od lokalnoj zajednici, posvećenosti lokalnih vlasti pitanjima koje se tiču rodne ravnopravnosti prije svega u kontekstu rada komisija za ravnopravnost spolova na lokalnom nivou i rodno odgovornog budžetiranja, kao i saradnje sa ženskim organizacijama.

Kada je riječ o drugim lokalnim zajednicama koje su ušle u ovu analizu, po našim saznanjima u Srebreniku ne postoji profilisano žensko udruženje niti neformalna ženska grupa na osnovu nama dostupnih informacija s kojima bi se mogao obaviti intervju. U slučaju Milića predsjednica ženskog udruženja je ujedno i članica Komisije za ravnopravnost spolova i sa njom je obavljen intervju putem vibera. U Srebrenici djeluju ženska udruženja koja predstavljaju žrtve i udruženje, kao što je „Sara“ Srebrenica, koje se uglavnom bavi osnaživanjem žena kroz samozapošljavanje u tradicionalnim zanimanjima i koja u fokusu djelovanja nemaju rodnu ravnopravnost i sa njima nismo uspjele organizirati intervju. No, budući da aktivistkinje iz „Forum Žena“ Bratunac u svojim različitim aktivnostima, a posebno kada je riječ o samoj temi ovog rada, „pokrivaju“ i regiju Birač (gdje spadaju opštine Bratunac, Srebrenica, Milići i Vlasenica) i spadaju u jedno od najprepoznatijih ženskih organizacija u cijeloj Bosni i Hercegovini, relevantne podatke smo dobile iz tog intervjua. Bilo je predviđeno obavljanje dubinskih polustrukturiranih intervjua sa članovima/icama ovih komisija. No zbog nedostupnosti informacija o sastavu ovih komisija, kao i činjenice da, i nakon dobivanja njihovih kontakata putem drugih kanala, ni oni sami nisu imali dovoljno informacija koje su nam bile potrebne, tokom istraživanja imali su formu razgovora i trajali su u rasponu od 10 do 15 minuta. U septembru 2020. godine, obavljena su po tri razgovora sa članovima/icama komisija iz Bratunca i Srebrenice, dva razgovora sa članom i članicom iz Milića. Samo su kada je riječ o Tuzli, obavljena dva intervjua putem Zoom platforme koja su trajala sat vremena sa članicom i predsjednicom komisije.

Ova manjkavost kada je o većini lokalnih zajednica riječ, sama po sebi nam daje bitne podatke o stanju na terenu i posvećenosti rodnoj ravnopravnosti u odabranim lokalnim zajednicama. Nakon prikupljanja podataka, urađena je induktivna tematska analiza koja se bazirala na onome šta je u samim podacima (Braun, Clark 2012: 56). Tematska analiza je omogućila da se utvrdi ono što je zajedničko u načinima na koji se o određenoj temi i problemu govori ili piše (Braun, Clark 2012: 56, 57), u ovom slučaju u intervjuima i dokumentima na osnovu istraživačkih pitanja.

Rezultati istraživanja i diskusija o rezultatima Formalna (ne)privrženost rodnoj ravnopravnosti u statutima odabranih lokalnih zajednica

Uvidom u same statute lokalnih zajednica dobija se inicijalni uvid o uslovno rečeno, formalnoj privrženosti rodnoj ravnopravnosti na lokalnom nivou. Kao što se navodi u zakonima o lokalnoj samoupravi, opštine i gradovi imaju statut kojim se bliže uređuju pitanja samoupravnog djelovanja, ovlaštenja i načina rada organa na lokalnom nivou i njihovih međusobnih odnosa. U lokalnim zajednicama statuti već na samom početku navode principe ravnopravnosti građana i građanki. No, dalja analiza statuta pokazuje da rodna ravnopravnost u ovim temeljnim lokalnim dokumentima nije prioritet s obzirom na to da se navodi u okviru tzv. samoupravnih/ samostalnih poslova lokalne zajednice, pri čemu se pozicionira na posljednjem ili pretposljednem mjestu u okviru ovih poslova. Uz to, ne navode se konkretne mjere za ostvarivanje rodne ravnopravnosti. Jedino se u Statutu općine Srebrenik kada je riječ o ovdje analiziranim lokalnim zajednicama, navodi konkretna mjera prilikom izbora rukovodećih organa opštine, ali uz korištenje rodno neodgovornog jezika: „Prilikom predlaganja izbora predsjedavajućeg i zamjenika predsjedavajućeg Općinskog vijeća osigurati će se u najvećoj mogućoj mjeri ravnopravna zastupljenost konstitutivnih naroda i ostalih, te ravnopravnost spolova“ (Statut općine Srebrenik, Član 28). U Srebreniku se predviđa ista mjera i kada je riječ o izboru za Savjete mjesnih zajednica. Aktivistkinja iz Gračanice je navela da je nakon djelovanja njihove ženske lobi grupe, došlo do promjena statuta i do definisanja obaveza lokalnog nivoa vlasti vezano za rodnu ravnopravnost, ali uvidom u statut to još nije implementirano². U statutu grada Tuzla se ova mjera

² No, da se statut u tom smislu izmijenio potvrđuje novi Gender akcioni plan koji je usvojen u Gračanici za period 2022–2025 (a koji ovdje nije predmet analize s obzirom na period u kojem je sprovedeno istraživanje u ovoj i drugim lokalnim zajednicama) ali su i dalje prisutni problemi: „Izmjene Statuta Općine koje su usvojene 2018. godine predstavljaju pomak na nivou principa u odnosu na prvobitni Statut koji uopšte nije uzimao u obzir pitanje ravnopravnosti spolova. Ipak, ni nova rješenja nisu idealna jer iz propisa nije jasno u odnosu

predviđa samo za izbore u Savjete mjesnih zajednica: „Prilikom predlaganja kandidata za Savjet mjesne zajednice, vodit će se računa o nacionalnoj strukturu građana na području mjesne zajednice i da spolovi budu ravnopravno zastupljeni“ (Statut grada Tuzla, Član 97.3). Pri tome se u Tuzli, za razliku od drugih analiziranih zajednica, rodna ravnopravnost uopšte i ne propisuje kao obaveza i dio nadležnosti. Iz tih razloga, intervjuisana članica komisije za jednakopravnost spolova grada Tuzla navodi:

„I nama je rečeno da to ne može dok ne bude statut ali ne može statut grada Tuzla biti 'stariji' od Zakona o ravnopravnosti spolova, i konvencija koje su potpisane. I mi moramo učiniti da to gradski vijećnici spoznaju“.

U svim analiziranim statutima je prisutna patrijarhalna praksa korištenja muškog roda kao neutralne norme. Ovo se navodno neutralizira tako što se na početku statuta ističe, npr.: „Gramatički odnosno pojedini izrazi upotrebljeni u ovom statutu za označavanje muškog ili ženskog roda podrazumijevaju oba pola“ (Statut opštine Milići, Član 1.2.); „Odredbе ovog Statuta čitaju se i primjenjuju na način, koji podrazumijeva ravnopravnost oba spola, bez diskriminacije“ (Statut grada Tuzla, Član 12). Imajući u vidu da je u Zakonu o ravnopravnosti spolova Bosne i Hercegovine (ZoRS BiH, Član 9, e), korištenje isključivo jednog gramatičkog rod kao generičkog pojma prepoznato kao diskriminacija u jeziku, ovakva napomena, odnosno nespretna ograda od korištenja isključivo muškog roda, može se tumačiti i kao legitimizacija diskriminacije. U nekim od analiziranih lokalnih zajednica (Gračanici i Srebreniku) ne pravi se ovakva vrsta ograde zbog korištenja isključivo muškog roda kao gramatičkog izraza u statutima.

Razvoj bez roda - analiza strategija razvoja u odabranim lokalnim zajednicama

Na osnovu Strategije održivog razvoja EU, Lisabonske strategije i Milenijumskih ciljeva (UN), donose se strategije razvoja odnosno akcioni planovi na različitim nivoima vlasti, s između ostalog ciljem iskorjenjivanja siromaštva, smanjivanja nejednakosti, adresiranja pitanja klimatskih promjena i sl. (Bjorkdahl, Somun-Krupalija 2020: 108). Jedna od temeljnih pretpostavki ovih usmjerenja je da će se ženska ljudska prava poštovati i unaprijediti jedino kada su dio širih strateških usmjerenja (Björkdahl, Somun-Krupalija 2020: 108).

na šta se obezbjeđuje proporcionalna spolna zastupljenost i u kojim organima, tijelima, institucijama, poslovima, itd.“ (Grad Gračanica 2021: 7).

Strategije u ovdje analiziranim lokalnim zajednicama najčešće na početku navode osnovne demografske podatke vezano za procenat žena i muškaraca, stupanj obrazovanja, zaposlenje i eventualno su još neke od ovih karakteristika ukrštene prema spolu (dijelovi strategija pod nazivom stanovništvo), dok u Srebreniku (Općinsko vijeće Srebrenik 2016) nisu dati nikakvi podaci koji se tiču spolne strukture stanovništva. Ono što je takođe karakteristično je varijabilnost od lokalne zajednice do lokalne zajednice kada je riječ o navođenju podataka prema spolu koji su važni za definisanje strateških razvoja lokalne zajednice. U strategiji razvoja grada Tuzle dati su podaci vezano za spolnu strukturu zaposlenih u organima lokalne samouprave, i o uključenosti osoba ženskog spola u sportske aktivnosti (Grad Tuzla, 2018a: 18, 27). U Strategiji razvoja općine Gračanica su podaci vezano za pokrivenost stanovništva zdravstvenom zaštitom dati prema spolu, kao i struktura općinskog vijeća (Općinsko vijeće Gračanica 2017: 25, 36). Kada je riječ o Bratuncu navedeni su podaci po spolu koji se tiču starosne i obrazovne strukture stanovništva, pismenosti, i podaci o radno sposobnom stanovništvu prema statusu i aktivnosti (Opština Bratunac 2017b: 12, 13). U Strategiji razvoja općine Srebrenica dati su podaci koji se odnose na spolnu strukturu zaposlenih u zdravstvenim ustanovama, kao i spolnu struktura korisnika/ca prava u oblasti socijalne zaštite (Opština Srebrenica, 2017: 49). Kada je riječ o Milićima, navode se podaci koji se tiču generalne spolne strukture stanovništva, i navedena je spolna struktura lica sa invaliditetom kao i djece sa poteškoćama u razvoju (Opština Milići 2016: 39).

No, prilikom formulisanja prioriteta lokalnog razvoja i definisanja prepreka i mogućnosti (najčešće u formi SWOT analize), ovi podaci se ne uključuju u konkretne aktivnosti po oblastima obuhvaćenim strategijama na osnovu kojih se ove i strukturiraju: rad i zapošljavanje, poljoprivreda, obrazovanje, sport, kulturni život, socijalna zaštita, turizam. Eventualni rodni disbalansi koji se samo mjestimično i taksativno navode, dalje se ne analiziraju i ne problematizuju. Tako je iz Stategije razvoja opštine Bratunac evidentan veliki rodni disbalans kada je riječ o pismenosti stanovništva s obzirom na to da je nepismenog muškog stanovništva 0,85% a ženskog 8,68% (Opština Bratunac 2017b: 13) i žena je takođe više među nezaposlenima (Opština Bratunac 2017b: 20). Ipak Strategija ovaj problem ne analizira s rodnog aspekta niti se predviđaju konkretne mjere. U Strategiji razvoja grada Tuzla se navodi da je u sportskim takmičenja uključeno „ne više od 20% osoba ženskog spola“ i kao razlog se, jednim dijelom, vidi „u manjem broju klubova isključivo ženskog sporta“ (Grad Tuzla 2018a: 18). No, nije predviđena nijedna afirmativna mjera koja bi pospješila veću uključenost osoba ženskog spola u sportske aktivnosti.

U nekim oblastima i u lokalnim zajednicama, navode se konkretne mjere vezano za samozapošljavanje žena. U strategiji razvoja općine Gračanica se očekuje povećanje zaposlenosti žena (u iznosu od 2,5% godišnje) i promovira se, kako se navodi, „socijalna uključenost i borba protiv nejednakosti među spolovima“ (Općinsko vijeće Gračanica 2017: 69). Od konkretnih aktivnosti kada je riječ o nezaposlenosti žena pominje se projektna aktivnost pod nazivom *Program unaprjeđenja poljoprivredne proizvodnje*, čija su ciljna grupa mladi i nezaposlene žene (Općinsko vijeće Gračanica 2017: 205). To ukazuje na projektni, a ne sistemski pristup kada je riječ o zapošljavanju žena, posebno ako imamo u vidu da se pri njihovom navođenju ne uključuje šira rodna perspektiva i ove aktivnosti se ne povezuju s drugim oblicima marginalizacije žena.

U strategijama nekih od analiziranih lokalnih zajednica se marginalizirane grupe žena, kao što su žrtve nasilja u porodici, spominju u dijelovima koji se tiču socijalne zaštite, ali se samo u Strategiji razvoja opštine Milići navode konkretni podaci u vezi sa zastupljenošću ove kategorije kao i problemi smještaja lica u sigurnu kuću zbog njene udaljenosti s obzirom na to da se najbliža sigurna kuća nalazi u Bijeljini (Opština Milići 2016: 38). Eventualne planirane aktivnosti s ciljem prevencije i zaštite žena od nasilja, ne uključuju širu rodnu perspektivu, već se prikazuju kroz opis pojedinačnih, projektnih aktivnosti.

Također, iako se u strategiji razvoja opštine Bratunac navodi da aktivnosti moraju biti usmjerene i prilagođene različitim dobnim i društvenim grupama kao što su djeca, mladi, žene, poljoprivrednici (Opština Bratunac 2017b: 55), pri čemu je sporan način na koji se ove grupe taksativno navode zajedno, riječ je o deklarativnoj opredijeljenost bez jasno prikazanih mjera i integriranja rodne perspektive.

Uvidom u strategije lokalnog razvoja naglašava se važnost partnerstva s organizacijama civilnog društva, i u lokalnim zajednicama u kojima postoje ženske organizacije civilnog društva, one se pominju kao partneri u djelovima strategija koje se odnose na razvoj civilnog društva. U svim analiziranim lokalnim zajednicama se ženske organizacije integrativno navode sa ostalim organizacijama civilnog društva, a u strategiji razvoja grada Tuzla se neke od ženskih organizacija u ovom gradu navode među najznačajnijim i najkapacitiranijim udruženjima. U slučajevima gdje se u strategijama pominju određeni oblici saradnje sa ženskim organizacijama, najčešće je riječ o nekim pojedinačnim aktivnostima vezano za planirane projekte (npr. saradnja u ekonomskom osnaživanju, zaštiti od nasilja u porodici i sl.), i bez sistemskog pristupa kada je riječ o partnerstvu s civilnom društvu na lokalnu. Na problem

ovakvog projektnog pristupa kada je o urođnjavanju riječ, ukazala je i predsjednica komisije za jednakopravnost spolova iz Tuzle, istakavši da je prošlo vrijeme projekata.

Jedino se u Strategiji razvoja opštine Milići navodi u okviru širih ciljeva sljedeće: „Da bi se ostvarila komponenta društvenog razvoja neophodno je voditi računa o razvoju sistema društvenih vrijednosti, o kvalitetnom obrazovanju, socijalnoj, zdravstvenoj zaštiti, te jednakim pravima za sve, sa posebnim osvrtom na žene i mlade“ (Opština Milići 2016: 12). No, i u ovoj strategiji se fragmentarno adresiraju specifične potrebe žena na lokalnu i ne ugrađuje se rodna perspektiva kao ključni segment razvoja, te je riječ o deklarativnoj opredijeljenosti.

Komisije za ravnopravnost spolova na lokalnu i lokalni akcioni planovi

Na lokalnom nivou su uspostavljene komisije za ravnopravnost spolova, ali s različitim stupnjem učinkovitosti od lokalne zajednice do lokalne zajednice, s napomenom da ovakve komisije nisu uspostavljene u svim lokalnim zajednicama odnosno o tome ne postoje precizni i dostupni podaci. Nazivi ovih komisija su različiti, a najčešće se koristi formulacija komisija za ravnopravnost (s)polova, iako se susreću i drugi nazivi, kao je na primjer slučaj s komisijom Gradskog vijeća Gračanica – Komisija za etički kodeks, ravnopravnost spolova, prava i slobode čovjeka, predstavke i pritužbe (Grad Gračanica n.d.). Time se proširuje njihov djelokrug nadležnosti i time gubi primarni fokus, ali i upućuje na eventualna nepoznavanja koncepta zaštite (ženskih) ljudskih prava, a na šta je ukazala intervjuisana aktivistinja iz Gračanice.

Često, ako se i navodi na zvaničnoj stranici lokalne zajednice da postoji ovakva komisija (kao što je slučaj u Milićima, Srebreniku, Gračanici), nema nikakvih podataka o njoj aktivnosti i uglavnom se navode samo podaci vezano za njeno osnivanje (npr. Komisija za ravnopravnost spolova Općine Srebrenik 2007), ali također nema drugih podataka vezano za konkretne aktivnosti. Izuzetak predstavlja grad Tuzla gdje se na zvaničnoj web-stranici navodi stenogram sa sedamnaeste sjednice Gradskog vijeća Tuzla gdje se pod tačkom 3 raspravljalo o realizaciji akcionog plana ravnopravnosti spolova za period 2013–2016. godina (Grad Tuzla 2018b).

Iz obavljenih razgovora sa članovima/icama ovih komisija, vidi se određena pasivnost ovakvih komisija tamo gdje su one uspostavljene. Sâmi članovi/ice komisija s kojima smo obavile razgovore navode da nisu imali nekih aktivnosti, jer nisu bili pozivani da preduzmu konkretne mjere, pominjući pri tom i pozivanja na seminare i stručna usavršavanja prije svega od strane

državne agencije odnosno entitetskih gender centara. Iako ovi navodi jednim dijelom ukazuju na nedovoljnu uvezanost različitih komisija na različitim nivoima vlasti, ipak treba napomenuti, s obzirom na to da je na višim nivoima vlasti proveden veliki broj aktivnosti, da na lokalnom nivou nedostaje inicijative i volje da se nešto pokrene ili provede. Neki članovi i članice su tokom razgovora navodili da su motivisani za rad u komisiji, ali da nije bilo nikakvih aktivnosti ili veoma rijetko. Član komisije iz Milića navodi da se održalo nekoliko sastanaka na kojim se rješavalo pitanje smještanja jedne žene u sigurnu kuću, kao i sastanci sa školama vezano za seminare i radionice na temu rodnih stereotipa i rodno zasnovanog nasilja. Iz razgovora sa članovima/icama komisija, vidi se da članovi/ce komisija uglavnom ne znaju koji je njihov djelokrug rada, te s obzirom na postojeća znanja i vještine, nisu u mogućnosti da samoinicijativno predlažu i poduzimaju određene aktivnosti. U novom sazivu Komisije za jednakopravnost spolova grada Tuzle, koja je formirana nakon lokalnih izbora 2020. prepoznaje se posvećenost, znanje i želja kod intervjuisanih članica da ova komisija konačno „zaživi“. No, i taj podatak nam govori da je riječ o svojevrsnom diskontinuitetu imajući u vidu neučinkovitost prethodnog saziva.

Ono što je posebno zabrinjavajuće je da i slučajevima gdje su komisije imale određene i važne aktivnosti, a koje se ogledaju i u usvajanju lokalnog gender akcionog plana (LGAP), učinak usvojenih planova sporan. Po riječima aktivistkinja iz Bratunca odnosno Tuzle:

„Dobrim djelom nešto je urađeno ali ne prateći taj akcioni plan. To je sve bilo ad hoc [...] nije napravljen jedan dokument da bi se mogao raditi monitoring, praćenje nego mi imamo samo neke segmente“.
„Akcioni plan je istekao prije dvije godine, ali i nakon Inicijative Komisije za jednakopravnost spolova [grada Tuzla] ništa do sada nije urađeno[...]“

U takvim okolnostima, aktivistkinje često preuzimaju inicijativu i pozivaju članove/ice komisija na razgovore s ciljem unapređenja njihovog rada, a na osnovu realnih potreba žena i djevojčica na terenu, odnosno kontaktiraju, kako navode, lokalne vlasti. Ono što se prepoznaje kao problem je nepostojanje adekvatnog budžetiranja koje bi kad se planovi eventualno usvoje, omogućili njegovo provođenje:

„Ono što je specifično za grad Tuzlu je da se oni bave onim jednokratnim ulijetanjem sredstava i umjesto da te pare, sistemski namjene da budžet bude rodni, da se zadovolji sve, ne, oni odvoje malo za ovu onu pomoć [...]“.

Pojedini lokalni akcioni planovi u Bosni i Hercegovini su već napravljeni, i njihovi ciklusi provedbe su već završeni, kao što je slučaj u Bratuncu, Gračanici i Tuzli. Za druge lokalne zajednice, na osnovu obavljenih intervjua sa članovima/icama komisija kao i sa aktivistkinjama nismo dobile ni informaciju da li su akcioni planovi uopšte i usvojeni. U lokalnim zajednicama gdje ne postoje profilisane ženske organizacije, aktivistkinje sa kojima su obavljeni intervjui takođe nisu dale precizne odgovore. Aktivistkinja iz Gračanice koja djeluje u okviru neformalne lobi grupe, opisivala je aktivnosti koje se tiču izmjene statuta i njihovog rada na ravnopravnom učešću žena u procesu donošenja odluka, s fokusom na uspjehe ove grupe kada je riječ o ulasku žena u savjete mjesnih zajednica kojima su ranije u potpunosti dominirali muškarci. Nije imala konkretne informacije koje se tiču implementacije LGAP-a i monitoringa šta je urađeno. Članica komisije iz Tuzle koja je imala informacije i o drugim lokalnim zajednicama, navela je da su akcioni planovi u prethodnih periodima rađeni po principu *copy paste*, bez prethodne analize stanja na terenu i istraživanja o potrebama žena u tim lokalnim zajednicama:

„Postoji jedan 'template' i u Gračanici³ je tako i svi ga koriste i samo malo promijene. Stoga smo tražili [u Tuzli] da se napravi tako da se može mjeriti i kaže to i to smo uradili i to nam je akcioni plan pomogao“.

Na osnovu obavljenih intervjua odnosno razgovora, stječe se dojam da je izrada ovih planova shvaćena kao formalna obaveza, bez dovoljno svijesti i posvećenosti o njihovom značaju i implikacijama po život žena i djevojčica u lokalnoj zajednici. To je prisutno kako kod samih članova/ica komisija, a u slučajevima da komisija pokušava da djeluje, suočava se sa nedovoljnim uvažavanjem svojih aktivnosti od strane donosioca odluka na lokalnom nivou. Tome govori u prilog i činjenica da nisu uspostavljeni mehanizmi monitoringa i evaluacije lokalnih akcionih planova u slučaju da su oni bili napravljeni, te na koncu nakon završenog ciklusa provedbe, izostaju i završni izvještaji o njihovim stvarnim učincima.

³ Ovdje napominjemo da je intervjuisana pomenula akcione planove koji su bili izrađeni u periodu obavljanja intervjua, te se ovo mišljenje ne odnosi na akcione planove koji su eventualno usvojeni nakon 2021, kao što je npr. akcioni plan u Gračanici za period 2022–2025.

Zaključak

Na osnovu dobijenih rezultata u analiziranim lokalnim zajednicama možemo zaključiti da mehanizmi za rodnu ravnopravnost nisu dovoljno izgrađeni, i da se potrebe žena i djevojčica marginalizuju od strane donosioca odluka. To je evidentno još iz samih statuta lokalnih zajednica koji samo formalno kao jednu od svojih nadležnosti i obaveza navode ravnopravnost spolova, pri čemu se najčešće ne predviđaju konkretne mjere za to ili se navode sporadične i to samo u nekim lokalnim zajednicama i neka imenovanja u okviru nadležnosti lokalne samouprave. Analiza strategija razvoja lokalnih zajednica ukazuje na fragmentaran pristup rodnoj ravnopravnosti uglavnom kroz navođenje osnovnih demografskih pokazatelja prema spolu pri čemu se uočava da podaci koji su razvrstani prema spolu variraju od lokalne zajednice do lokalne zajednice te se rodno senzitivna statistika koristi neujednačeno. Statistički podaci koji se navode, čak i kad sami po sebi ukazuju da je prisutna rodna neravnopravnost, dalje se ne analiziraju i više se nego rijetko pretaču u planirane aktivnosti i konkretne mjere. Takođe, navode se šture informacije o planiranim aktivnostima vezano za specifične kategorije žena te možemo zaključiti da je riječ o skoro potpunom zanemarivanju specifičnosti položaja i potreba žena i djevojčica pri njihovoj izradi. Ovakve strategije vode u rodno neodgovorno budžetiranje, gdje se radi samo o specifičnim izdvajanjima za određene potrebe žena (npr. vantjelesna oplodnja) ili za marginalne grupe žena (najčešće žrtve nasilja u porodici ili nezaposlene žene) pri čemu je i tu riječ o nedovoljnim sredstvima. Ovi rezultati se potvrđuju kada je riječ o konkretnim mehanizmima koji su posebno namijenjeni unapređenju i konkretnom radu na rodnoj ravnopravnosti, kao što su lokalne komisije za ravnopravnost spolova. U velikoj većini slučajeva gdje smo uopšte i uspjele da obavimo razgovor sa članovima/icama ovih komisija rezultati ovih razgovora ukazuju na nedostatak kontinuiteta u radu, slabo razvijenu svijest o vlastitim ovlaštenjima i dužnostima, i manjak inicijative. U slučaju da se prepoznaje određena svijest i volja ka preuzimanju inicijative, uočava se diskontinuitet u radu ovakvih komisija u odnosu na prethodne sazive iz iste lokalne zajednice. Takođe, prisutna je marginalizacija i getoizacija komisija budući da u slučajevima kada je bilo aktivnosti ovih komisija, one nisu ozbiljno razmatrane od strane donosioca odluka niti su izgrađeni mehanizmi za praćenje njihovog rada.

I dok je na državnom i entitetskim nivoima vlasti prisutan raskorak između *de uire* i *de facto*, na lokalnom nivou vlasti mehanizmi za rodnu ravnopravnost nisu adekvatno izgrađeni ni *de uire*. Njihova neizgrađenost i neispunjavanje formalnih obaveza (redovni sastanci, prijedlog i izrada akcionih planova, izgrađenost alata za praćenje rada komisija i sprovođenje akcionih planova) otežavaju precizna mjerenja i istraživanja njihovih eventualnih učinaka. S

obzirom na to da se svakodnevne potrebe i prava ostvaruju na lokalnom nivou vlasti, više je nego neophodno ojačati ove mehanizme. U ovdje analiziranim lokalnim zajednicama evidentan je tzv. fragmentaran i projektni pristup kada je riječ o aktivnostima vezano za unapređenje položaje žena i djevojčica, a što potvrđuje analiza lokalnih dokumenata i intervju/razgovora sa akterima/kama ovih procesa. Ovakav projektni pristup daje sporadične rezultate, a u lokalnim zajednicama u kojima ne postoje kapacitirane ženske organizacije civilnog društva koje su u mogućnosti da apliciraju za projekte i da pokreću različite inicijative situacija je još lošija.

I dok se u istraživanjima i feminističkim raspravama na globalnom nivou problematizuje mogućnost praksi urođnjavanja da suštinski transformišu rodne odnose, u Bosni i Hercegovini veliki problem predstavlja neefikasnost ovih mehanizama i njihova *ad hoc* primjena posebno na lokalnom nivou te su učinci sljedstveno još slabiji. Nedovoljna izgrađenost ovih mehanizama, nepostojanje svijesti i volje kod ključnih donosioca odluka, kao i neujednačena kapacitiranost ženskih organizacija u lokalnim zajednicama da aktivno promovišu i participiraju u ovim aktivnostima, dodatno slabi potencijalne rezultate praksi urođnjavanja.

Literatura

1. Acosta, M. et al., 2021. Examining the promise of ‘the local’ for improving gender equality in agriculture and climate change adaptation. *Third World Quarterly*, 42 (6), str. 1135–1156.
2. Agencija za ravnopravnost spolova BiH. *Lokalni akcioni planovi*. <https://arsbih.gov.ba/oblasti/lokalni-akcioni-planovi/>.
3. Aljazeera (13. Nov 2020). Infografika: Najdugovječniji načelnici i gradonačelnici u BiH. [online] Dostupno na: <https://balkans.aljazeera.net/interactives/2020/11/13/infografika-najdugovjecniji-nacelnici-i-gradonacelnici-u-bih> [12. 10. 2022.].
4. Andersson, R., 2015. The Question of Feminism in Gender Mainstreaming—A Case of Non-conflict in Local Politics, *NORA - Nordic Journal of Feminist and Gender Research*, 23 (3), str. 203–219.
5. Antonijević, Z., 2019. Gender mainstreaming: urođnjavanje. U: Ždralović, A., Gavrić, S. ur. *Uvod u rodne studije. Teorija, pravo, politika – za studentice i studente društvenih nauka*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar i Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, str. 275–284.
6. Atlić-Smajlović, A., 2013. *Komisije za ravnopravnost spolova u Bosni i Hercegovini: unapređenje kapaciteta*. Sarajevo: Fond otvoreno društvo Bosna i Hercegovina (Program podrške istraživanjima u oblasti javnih politika 2012–2013).

7. Bacchi, C., Eveline, J., 2010. *Mainstreaming Politics: Gendering Practices and Feminist Theory*. Adelaide: University of Adelaide Press.
8. Björkdahl, A., Somun-Krupalija, L., 2020. Gender equality and local governance: Global norms and local practices. U: Shabbir, C. ur. *Governance for Urban Services: Towards Political and Social Inclusion in Cities*. Singapore: Springer, str. 107–126.
9. Booth, C., Bennet, C. 2002. Gender Mainstreaming in the European Union: Towards a New Conception and Practice of Equal Opportunities. *The European Journal of Women's Studies*, 9 (4), str. 430–446.
10. Braun, V., Clarke, V., 2012. Thematic analysis. U: Cooper. H. M. et al, ur. *APA handbook of research methods in psychology, Vol. 2. Research designs: Quantitative, qualitative, neuropsychological, and biological*. Washington, DC: American Psychological Association, str. 57–71.
11. Chaney, P., 2016. Civil Society and Gender Mainstreaming: Empirical Evidence and Theory-Building from Twelve Post-Conflict Countries 2005-2015. *World Development*, 83, str. 280–289.
12. Clisby, S., Enderstein A., 2017. Caught between the orientalist–occidental polemic: gender mainstreaming as feminist transformation or neocolonial subversion? *International Feminist Journal of Politics*, 19 (12), str. 231–246.
13. Conley, H., Page, M. 2018. The Good, the Not So Good and the Ugly: Gender Equality, Equal Pay and Austerity in English Local Government. *Work, Employment and Society*, 4, str. 789–805.
14. Eerdewijk, A. v., Davids, D. 2013. Escaping the Mythical Beast: Gender Mainstreaming Reconceptualized. *Journal of International Development*, 26 (3), str. 303–316.
15. Federalni zavod za programiranje razvoja. 2020. *Socioekonomski pokazatelji po općinama 2019*. Sarajevo: Federalni zavod za programiranje razvoja. [online] Dostupno na: <<http://fzzpr.gov.ba/bs/pubs/3/3/istrazivanja-i-analize>> [12. 10. 2022.].
16. Gender centar FBiH. *Lokalni akcioni planovi*. <https://www.gcfbih.gov.ba/oblasti/lokalni-akcioni-planovi/>
17. Grad Gračanica. n.d.. *Komisije gradskog vijeća*. [online] Dostupno na: <<https://gracanica.gov.ba/komisije-opcinskog-vijeca/>> [12. 10. 2022.].
18. Grad Gračanica. 2021. *Lokalni gender akcioni plan Grada Gračanica 2022.–2025*. [online] Dostupno na: <https://gracanica.gov.ba/wp-content/uploads/2021/11/LGAP-Gracanica.pdf> [29. 11. 2022.].
19. Grad Tuzla - Razvojni tim Grada Tuzla. 2018a. *Strategija razvoja Grada Tuzla 2012–2026 (revidirana za period 2019-2021)*. [online] Dostupno na: <<http://grad.tuzla.ba/wp-content/uploads/2019/03/Revidirana-Strategija-razvoja-Tuzle.pdf>> [25. 10. 2022.].
20. Grad Tuzla – Gradsko vijeće Tuzla. 2018b. *Stenogram s osamnaeste sjednice Gradskog vijeća Tuzla održane 12. aprila 2018. godine*. [online] Dostupno na: <<http://grad.tuzla.ba/wp-content/uploads/2018/05/stenogram-18-GVT-12-04-2018.pdf>> [25. 10. 2022.].

21. Grad Tuzla. 2021. *Statut Grada Tuzla*. [online] Dostupno na: <http://grad.tuzla.ba/wp-content/uploads/2014/11/Statut-Grada-Tuzla2.pdf> [25. 10. 2022.].
22. Gradsko vijeće Gračanica. 2019. *Statutarna odluka o organizaciji Grada Gračanica u skladu sa Zakonom o Gradu Gračanica*. [online] Dostupno na: <https://gracanica.gov.ba/download/statutarna-odluka-o-organizaciji-grada-gracanica-u-skladu-sa-zakonom-o-gradu-gracanica/?wpdmdl=23037> [12. 10. 2022.].
23. Gusta, A. L. R., Madera, N., Caminotti, M. 2017. Governance Models of Gender Policy Machineries under Left and Right Governments in Latin America. *Social Politics*, 24 (4), str. 452–480.
24. Hodžić, S. 2011. Seduced by Information, Contaminated by Power. Women's rights as a global panopticon. U: Berghoffen, D. et al. ur. *Confronting Global Gender Justice*. London and New York: Routledge, str. 215–230.
25. Hughson, M. 2014. *Gender Country Profile for Bosnia and Herzegovina*. European Commission. [online] Dostupno na: https://europa.ba/wp-content/uploads/2015/05/delegacijaEU_2014070314432045eng.pdf [25. 10. 2022.].
26. Kadribašić, A. 2019. Institucionalni mehanizmi i javne politike za rodnu ravnopravnost. U: Ždralović, A., Gavrić, S. ur. *Uvod u rodne studije. Teorija, pravo, politika – za studentice i studente društvenih nauka*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar i Pravni fakultet, str. 137–150.
27. Kadribašić, A. et al, 2020. *Polazna studija o barijerama političkom učešću žena u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: UNDP.
28. Kardam, N., Acuner, S. 2003. National women's machineries: structures and spaces. U: Shirin, R. M. ur. *Mainstreaming gender, democratizing the state? Institutional Mechanisms for the advancement of women*. New York: Manchester University Press, str. 96–113
29. Komisija za ravnopravnost spolova Općine Srebrenik. 2007. *Jednakost i ravnopravnost spolova*. [online] Dostupno na: <https://srebrenik.ba/images/stories/Brosure/brosura%20o%20jednakopravnosti%20spolova.pdf> [11. 10. 2022.].
30. Lazarević, M., Tadić, K. 2018. *Gender Issues in the Western Balkans*. Civil Society Forum of the Western Balkan Summit Series. [online] Dostupno na: https://wb-csf.eu/docs/Gender_Issues.pdf.pdf [15. 10. 2022.].
31. McBride, D., Mazur, A. 2011. *Gender Machineries Worldwide*. [online] Dostupno na: <https://pppa.wsu.edu/documents/2017/02/mcbride-mazur-2011.pdf> [11. 10. 2022.].
32. Miftari, E. 2017. *Lokalne politike za ravnopravnost spolova u Bosni i Hercegovini. Izvještaj o lokalnim politikama u općinama i gradovima na području Bosne i Hercegovine u odnosu na uspostavu ravnopravnosti spolova u lokalnim zajednicama*. Sarajevo: Fondacija CURE.
33. Milinović, J., Krunić, S. 2011. *Analiza rada lokalnih zajednica na uvođenju principa ravnopravnosti polova u Republici Srpskoj*. Banja Luka: Gender centar – Centar za jednakost i ravnopravnost polova Republike Srpske.

34. Općina Srebrenik. 2008. *Statut općine Srebrenik*. [online] Dostupno na: <https://www.srebrenik.ba/images/stories/Statutopcine/statut%20opcine%20srebrenik.pdf> [25. 10. 2022.].
35. Općinski vijeće Srebrenik. 2016. *Strategija lokalnog razvoja općine Srebrenik 2011–2020 (revidirana strategija za period 2015–2020)*. [online] Dostupno na: https://www.srebrenik.ba/images/vijesti/2016/20160704/Revidirana_Strategija_lokalnog_razvoja_2016-2020.pdf [25. 10. 2022.].
36. Općinsko vijeće Gračanica. 2017. *Strategija lokalnog razvoja općine Gračanica 2011–2020 (revidirana strategija za period 2016–2020)*. [online] Dostupno na: <https://gracanica.gov.ba/download/revidirana-strategija-lokalnog-razvoja-opcine-gracanica-2016-2020/?wpdmdl=21168> [22. 10. 2022.].
37. Opština Bratunac. 2017a. *Statut opštine Bratunac*. [online] Dostupno na: http://opstinabratunac.com/images/Statut_op%C5%A1tine_Bratunac.pdf [22. 10. 2022.].
38. Opština Bratunac. 2017b. *Strategija održivog razvoja opštine Bratunac za period 2017–2022. godine* [online] Dostupno na: http://opstinabratunac.com/images/strategija_razvoja.pdf [22. 10. 2022.].
39. Opština Milići. 2016. *Strategija razvoja opštine Milići za period 2017–2022. godine*. [online] Dostupno na: http://opstinamilici.org/fajlovi/strategija_razvoja2017.pdf [24. 10. 2022.].
40. Opština Milići. 2017. *Statut opštine Milići*. [online] Dostupno na: <http://opstinamilici.org/fajlovi/statutopstina17.pdf>. [24. 10. 2022.].
41. Opština Srebrenica. 2017. *Strategija razvoja opštine Srebrenice za period 2018–2022.godine – nacrt*. [online] Dostupno na: <http://www.srebrenica.gov.ba/images/dokumenti/2017/ou/Strategija%202018-2022.pdf>. [25. 10. 2022.].
42. Opština Srebrenica. 2018. *Statut opštine Srebrenica*. [online] Dostupno na: [https://www.srebrenica.gov.ba/images/dokumenti/2019/so_materijali/Statut%20Opstine%20Srebrenica%20\(2018\).pdf](https://www.srebrenica.gov.ba/images/dokumenti/2019/so_materijali/Statut%20Opstine%20Srebrenica%20(2018).pdf) [25. 10. 2022.].
43. OSCE. 2009. *Status i aktivnosti opštinskih komisija za ravnopravnost polova u Bosni i Hercegovini. Pregled i preporuke*. [online] Dostupno na: <https://www.osce.org/files/f/documents/c/4/110180.pdf>
44. OSCE. 2015. *Priručnik za ostvarivanje ravnopravnosti spolova na lokalnom nivou*. [online] Dostupno na: <https://www.osce.org/files/f/documents/e/3/216641.pdf>
45. Otero-Hermida, P., Lorenzo, R.B. 2020. Gender mainstreaming in Spain: policy, instruments, influencing factors, and the role of local government. *Local Government Studies*, 46 (6), str. 865–887.
46. Pejanović, M., Sadiković, E., ur. 2022. *Participacija građana/građanki u odlučivanju o javnim poslovima lokalne samouprave u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
47. Pierson, C. et al., 2016. Contemporary challenges: researching gender in divided societies. Claire Pierson and Jennifer Thomson in conversation with

- Fidelma Ashe and Gorana Mlinarević. *International Feminist Journal of Politics* 18 (4), str. 606–613.
48. Popov-Momčinović, Z. 2020. Volunteering in the Context of Women's Activism in Civil Society. *Südosteuropa Journal of Politics and Society*, 68 (2), str. 225–251.
49. Rai, S. M. 2003. Institutional mechanisms for the advancement of women: mainstreaming gender, democratizing the state?. U: Rai, M. S., *Mainstreaming gender, democratizing the state? Institutional Mechanisms for the advancement of women*. New York: Manchester University Press, str. 15–39.
50. Rošul-Gajić, J. 2016. Women's Advocacy in Postwar Bosnia and Herzegovina. Implementation of UNSCR 1325 on Women, Peace and Security. *Journal of International Women's Studies*, 17(4), str. 143–159.
51. Sarajevski otvoreni centar i Gender centar FBiH. 2020. *Krajnje je vrijeme za Gender akcione planove!* [online]. Dostupno na: <<https://soc.ba/krajnje-je-vrijeme-za-gender-akcione-planove/>> [12. 10.2022.].
52. Savičić, S. 2016. *Ka ostvarivanju ravnopravnosti polova u kantonima Federacije BiH. Pravila, institucije, politike*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Friedrich-Ebert-Stiftung BiH.
53. Simić, O. 2015. Gender (In)equality in Bosnia and Herzegovina: One Step Forward, Two Steps Back. U: Hassenstab, C. H., Remet, S. P. ur. *Gender (In)equality and Gender Politics in Southeastern Europe*. New York: Palgrave MacMillan, str. 87–107.
54. True, J. 2003. Mainstreaming Gender in Global Public Policy. *International Feminist Journal of Politics*, 5 (3), str. 368–396.
55. Valiente, C. 2007. Developing Countries and New Democracies Matter: An Overview of Research on State Feminism Worldwide. *Politics and Gender*, 3 (4), 530–541.
56. Waylen, G. 2007. *Engendering Transitions: Women's Mobilization, Institutions, and Gender Outcomes*. Oxford: Oxford University Press.
57. Zwingel, S. 2016. *Translating International Women's Rights: The CEDAW Convention in Context*. New York: Palgrave Macmillan.
58. Ždralović, A., Popov-Momčinović, Z., Hrnjić Kuduzović, Z. 2018. *Žene u bh. institucijama marionete zakonske kvote*. Sarajevo: Fondacija CURE.
59. Ždralović, A., Popov-Momčinović, Z. *Activism on the Margins: Capacity Assesment in Ten Selected Women's Organisations*. Sarajevo: CURE Foundation and the Foundation for Women's Empowerment.
60. Žeravčić, G. 2016. Mapping Study of CSOs in Bosnia and Herzegovina. [online] Dostupno na < <http://europa.ba/wp-content/uploads/2016/11/Mapping-study-of-CSOs-in-BiH.pdf> > [22.10.2022.].

Antonio Topić
Doc dr. Dijana Ivanišević
Univerzitet „Džemal Bijedić“ u Mostaru /
University „Džemal Bijedić Mostar
Nastavnički fakultet / Faculty of Education
topicantonio008@gmail.com
Dijana.Ivanisevic@unmo.ba

UDK 316.774

Pregledni naučni rad

KREIRANJE I MODIFIKACIJA IDENTITETA NA DRUŠTVENIM MREŽAMA

CREATION AND MODIFICATION OF IDENTITY ON SOCIAL NETWORK

Sažetak

Decentraliziran medij poput interneta afirmira popuštanje inhibicija koje inače u ne-virtuelnoj komunikaciji i samopredstavljanju omogućavaju izgradnju odnosa koji su usklađeni prema društveno opšteprihvaćenim normama ponašanja čiji autoritet blijedi unutar medija koji zaobilazi cenzuru izražavanja. U vrijeme naglašene individualističke kulture svjedočimo redukcionizmu identiteta na društvenim mrežama. Fokus se stavlja na brendiranje vlastitog identiteta iz čega proizlazi usmjerenost ka marketinškom, a ne autentičnom samopredstavljanju. U članku će biti predstavljena sinteza sociopsihološkog osvrta na problem virtuelne umreženosti, kao pokušaj da se kroz prizmu različitih pristupa sagleda društveni fenomen koji zahtijeva multidisciplinarnost.

Cljučne riječi: *virtuelna umreženost, samopredstavljanje, narcizam, selfie-kultura*

Summary

Decentralized media such as the Internet – affirms the loosening of inhibitions that normally in non-virtual communication and self-presentation enable the building of relationships that are in line with socially generally accepted norms of behavior whose authority fades within a medium that bypasses censorship of expression. In the time of emphasized individualistic culture, we witness the reductionism of identity on social networks. The focus is put on “branding” your own identity and the aim that goes toward marketing and not authentic self-representation. The article will present a synthesis of a sociopsychological review of the problem of virtual networking, an attempt to look at a social phenomenon that requires multidisciplinary through the prism of different approaches.

Key words: *virtual networking, self-presentation, narcissism, selfie culture*

Uvod

Sinteza različitih istraživanja o kojima će ovdje biti riječi, uključujući istraživanje provedeno u razdoblju pandemije koronavirusa, govori nam kako je tema virtualne umreženosti postala aktuelnija nego ikada prije s obzirom da se veliki dio offline komunikacije preselio na online razinu. S tim u vezi zapitali smo se u kojoj mjeri smo naš offline identitet autentično replicirali na online razinu te koje dijelove svog offline identiteta smo odlučili žrtvovati i/ili izmijeniti kako bi sebe predstavili u poželjnom svjetlu. Upravljanje dojmovima koje ostavljamo na online razini na naše prijatelje i pratiocice (eng. followers) postao je svojevrsan tip impresijskog menadžmenta u selfie kulturi koja predstavlja virtualno zrcalo a snažno korelira s narcizmom. U nastavku ovoga rada analizirati ćemo faktore koji inhibiraju ali i one koji podstiču autentično samopredstavljanje na popularnim društvenim mrežama i aplikacijama za upoznavanje.

U nastavku ovoga rada analizirati ćemo faktore koji inhibiraju ali i one koji podstiču autentično samopredstavljanje na popularnim društvenim mrežama i aplikacijama za upoznavanje.

Razlika između modernog narcisa i onoga što nam mit o Narcisu govori je da sadašnji narcis primarno ili uopšte ne uživa u vlastitom odrazu u ogledalu ili na fotografijama nego u pokazivanju sebe drugima, uživajući u njihovom užitku u njegovoj fotografiji, prema principu: „Ja jesam (ili bih trebao biti) ono što bi ti želio da budem“. Narcizam je najčešće interpretiran kao jedan od glavnih simptoma nelagode modernog svijeta, te je opisan kao patološki učinak individualističke logike doveden do svojih krajnjih granica. Međutim, pitanje je da li narcizam ukazuje na krah ili na slijepu ulicu individualizma ili samo razotkriva strukturalni nedostatak koji leži u srži ovog predmeta (Ehrenberg 2010, prema Ercegovac i Milivojević 2014).

U svojoj uspješnici „Internet nije odgovor“ (Keen 2017) tvrdi kako se društvene mreže poput Instagrama ne mogu, naravno, u cijelosti okriviti za epidemiju narcisoidnosti i voajerizma koja je zadesila našu kulturu. Kako ukazuje rad istaknutih američkih psihologa kao što su Jean Twenge, Keith Campbell i Elias Aboujaoude, naša sadašnja opsjednutost javnim samoizražavanjem ima kompleksne kulturne, tehnološke i psihološke korjene koji se ne mogu pripisati isključivo digitalnoj revoluciji. Nije Instagram jedini koji prelazi tu liniju narcisoidnosti. Tu su i Tumblr, Twitter, Facebook i ostatak naizgled beskrajnog hodnika sa zrcalima društvenih mreža, aplikacija i platformi koje potiču naše tlapnje koje se vrte oko selfija.

Unutar *selfie* kulture prirodno se rađa homo oeconomicus kao subjekt društvenih mreža, koji predstavljanjem vlastitih ali i prisvajanjem tuđih materijalnih dobara kreira ekstenziju ličnog identiteta. Percepcija visokog društvenog statusa, makar i kroz filtere *photoshopa*, simbol je uspjeha ali samo u nezreloj, narcističkoj kulturi kojom dominira hiperkonzumacija naslonjena na infantilnu regresiju.

Homo oeconomicus predstavlja glavnu struju današnje ekonomije po kojoj ljudi pod svaku cijenu teže za ličnim interesima i biraju alternative koje bi bile u stanju uvećati njihov lični interes, i to do najvišeg stupnja. U današnje vrijeme ekonomija oblikuje koncepciju čovjeka koji isključivo traga za vlastitim interesima. Iako je to ekonomsko stajalište dominantno, pomalo je nejasno kako je ekonomija evoluirala u tom smjeru intenzivno akceptirajući ljudsku motivaciju na tako uzak način. Naime, ekonomija je uvijek u kohabitaciji s ljudima, te je u tom smislu neshvatljivo kako i zašto ljudi ostaju netaknuti sokratovskim pitanjem: Kako zapravo trebamo živjeti? U skladu s tim, savremeni čovjek današnjice se sve više ogleda u vizuri homo oeconomicusa koji tvrdoglavo i egoistično egzistira u zatvorenim okvirima metodičkog individualizma, gdje je samoljubljem i u konačnici samoobmanom korumpirao vlastitu savjest. Društvene mreže vrlo su specifičan medij, nov, decentraliziran i prema mišljenju mnogih intelektualaca, izvanredan primjer posljedica deregulacijske ideologije, ekonomskog redukcionizma i primitivnog socijalnog darvinizma (Šokčević 2012).

Virtuelni identitet na društvenim mrežama

Kada posmatramo medije komunikacije, možemo reći da oni utiču na oblikovanje, održavanje i prestanak određenih faktora identiteta (McQuail 2009, prema Novak 2014). Govoreći o virtuelnim identitetima važno je naglasiti da je komunikacijski čin zapravo mjesto gdje se kreira identitet pojedinca (Labaš 2009, prema Novak 2014). Naime, sama prisutnost u nekoj virtuelnoj društvenoj mreži dobiva obrise identiteta tek kada osoba počne komunicirati, jer ako ne komunicira, zapravo kao da i ne postoji. Komuniciranje je također jedna od važnih karakteristika i kreiranja identiteta i u fizičkom ambijentu, ali nije jedina, jer u svakodnevnom životu postoje i druga obilježja koja definišu identitet, kao što su različiti neverbalni elementi u komunikaciji (fizičke osobine, boja glasa, gestikulacija itd.). Stoga bismo mogli reći da se identitet osobe u virtuelnom ambijentu svodi na poruku, na sadržaj, na informaciju. Tako nestabilno i necjelovito shvatanje identiteta za nekoga može biti povoljno jer će puno lakše promijeniti ili napustiti određeni

identitet. Međutim, primjena takvog nestabilnog i promjenjivog načina shvatanja sebe, može biti i izvor nestabilnih odnosa u društvenom životu (Novak 2014).

Virtuelna stvarnost počiva na računalnom algoritmu te egzistira kao ekstenzija stvarnosti a nastala je simulacijom iste. Tehnološki razvoj nam omogućava da u simuliranoj stvarnosti predstavimo sebe korištenjem pseudonima, filtera i avatara. U datom kontekstu postavlja se pitanje vjerodostojnosti i mogućnosti utvrđivanja kolektivnih identiteta u *online* okruženju, pogotovo onda kada subjekt društvenih platformi kao primarni razlog prikrivanja pravog identiteta sprovođi nasilje (eng. *cyberbullying*) nad drugim korisnicima.

Imaginarna identifikacija u virtuelnim svjetovima često se shvata kao postojanje dva pola identiteta: stvarnog (koji je racionalan, normalan, koji pristaje na društvene norme) i virtuelnog identiteta koji može biti nasilan, pomjeren i potpuno drugačiji. Ipak, uobičajena dihotomija, razdvajanje realnog od virtuelnog, uključuje i drugačiju interpretaciju. Pomjerena verzija koju subjekt igra u virtuelnom svijetu može ukazati na realno Ja, stvarnije i od stvarnog Ja – onog koje obitava u fizičkom prostoru. Subjekt igrajući nasilnika može otkriti da je i sam nasilan, odnosno može ignorirati svoj autentični identitet koji se krije ispod maske. Lacanova lekcija o ontologiji praznine i etici separacije ključna je i za razumijevanje ontologije subjekta na Mreži.

Uobičajeno pozitivno shvatanje višestrukih subjekata na Mreži počiva na činjenici da je u tom prostoru moguće igrati razne identitete. Sherry Turkle u studiji *Life on the Screen* (1995) ističe kako korisnici virtuelnih prostora u virtuelnom prostoru vježbaju svoje identitete, jer je identitet koji posjedujemo u fizičkom prostoru samo jedan od mnogih (Turkle 1995, prema Vuković 2014).

Virtuelni diskurs uvjetuje kultura samog cyberprostora koji nalaže svoja pravila komuniciranja odnosno usvajanje jezičnog modela izražavanja sa svim svojim karakteristikama. To neminovno dovodi do kultiviranja sustava vrijednosti u kojem su cyber resursi okosnica uspješnosti individue na *online* platformi.

Osim mogućnosti spajanja i povezivanja osoba, uočava se s druge strane reduciranje kvalitete tih veza. Korisnici naime, imaju na raspolaganju vrlo skroman izbor metafora koji predstavljaju njihovu povezanost s drugima, posebno ako ona nije proizašla iz kontakata koji su postojali i ranije u *offline* ambijentu prije povezivanja putem ovog servisa. Ta virtuelna mreža sugerira povezanost na temelju „prijateljstva“, znakova „sviđa mi se“, „označavanja“, „dijeljenja“ i kreiranja posebnih otvorenih ili zatvorenih grupa kojima ima pristup ograničeni broj korisnika.

Prema Guadalupe Lopez i Clari Ciuffoli uspjeh Facebooka leži u njegovoj mogućnosti da neprestano ruši kognitivne barijere svojih korisnika rigidnim strukturama i ograničenim mogućnostima, te stvaranjem novog jezika koji preuzima metafore iz *offline* svijeta (Coscia 2014, prema Novak 2014). Virtualni identiteti postaju sve više spljošteni, bez duha i dubine, bez nijansi koje čine jedinstvenom osobu u *offline* svijetu (Novak 2014).

Kada imamo jasno definiran sustav vrijednosti na *online* platformi (tržište) onda imamo i mogućnost za plasmanom i prodajom vlastitih „proizvoda“. Naš proizvod je naša vlastita neautentičnost koja postiže visoku cijenu onda kada vjerno repliciramo i distribuiramo društveno poželjni identitet. U tom kontekstu brendiranje vlastitog identiteta postaje točka kada odlučimo prodavati sebe odnosno ono što nismo kako bismo zadivjeli osobe do kojih nam zapravo nije ni stalo. Naša „individualnost“ tada postaje instanca za omasovljavanje društva.

Korisnik društvenih mreža, posebno onaj koji ima vlastiti profil (Twitter, Instagram, Pinterest, itd.) je glavni i odgovorni urednik vlastitog profila. S porastom vlastitih *followera*, njegov/njen uticaj na druge, pa tako i njegova/njena odgovornost za sadržaj koji kreira i plasira na internet također raste.

Dakle, „uspjeh“ novih slavni osoba podrazumijeva veću odgovornost prema javnosti koja ih posmatra. Narcisoidnost na internetu stoga je, kako objašnjava Keith Campbell, koautor bestselera *Epidemija narcisoidnosti*, logičan izdanak „uradi sam“ kapitalizma-kapitalizma u kojemu svi imamo „biznis brendiranja“ i svoji smo „vlastiti agenti“ i „marketinški odjeli“ (Keen 2017).

Epidemija selfija

Taština, samopromocija, samohvala, samozadovoljstvo, posebno ugađanje vlastitom tijelu i izgledu smatrani su neprihvatljivima, pa čak i grešnim dugi vremenski period. Fokus na izgled i odjeću doživljavani su kao plitkost, površnost i lakomislenost. Sa razvojem konzumerističkog, kompetitivnog individualizma učenici smo kako promovirati sebe kako bismo prodali na najbolji način atraktivni paket naših sposobnosti i vještina u poslovnom svijetu, tržištu roba i usluga. Samopromocija je prebačena na nivo vlastitog izgleda, osoba je redukovana na vlastito tijelo, odnosno na ugađenu, fotošopiranu, idealiziranu sliku tijela, obrađenu fitness vježbama, hirurškim operacijama i kozmetičkim intervencijama. Modni imperativ pri fotografiranju sebe i izlaganju tih fotografija pažnji publike, uključuje zabranu

posjedovanja nesavršenog izgleda. Izgled se moralizira, a mnogi komentari čitaoca na društvenim mrežama glorificiraju dobro njegovano tijelo, odnosno osuđuju nesavršen izgled kao znak nemara, lijenosti, lošeg ukusa i sl. Paradoks hedonizma leži u činjenici da tretman koji namećemo sami sebi je sve stroži, što znači da se hedonizam pretvara u mazohizam. Tradicionalne vrline poput napora, rada, samodiscipline, pomjerene su i izokrenute kako bi služile jedinstvenom cilju održavanja i dorađivanja nečije vanjštine (Ercegovac i Milivojević 2014).

Oportunizam i konformizam se u ovako formiranom referentnom sistemu ogledavaju kao potreba pojedinca za pripadanjem. Pripadanjem kulturi koja njegovu autentičnost može prihvatiti ali samo kao aberaciju.

Epidemija selfija nastala je imitacijom, kao produkt medijske hiperekspozicije slavnih osoba (glumaca, muzičkih i sportskih zvijezda, modela i sl). Zapravo, ovo podupire McLuhanovu teoriju o mediocentričnom odnosu medija i društva u kojoj su mediji „oni koji podstiču društvene promjene i najvažniji akteri koji oblikuju društvene odnose“ (Miletić i Miletić 2012: 179, prema Ercegovac i Milivojević 2014), što znači da imaju snažan uticaj pri formiranju vrijednosti, stavova, ponašanja i životnog stila onoga koji prima poruku upućenu iz medija. Alfred Adler vjeruje da nečiji stil nije ništa drugo nego ono što nazivamo egom (Adler 1935: 5-8, prema Ercegovac i Milivojević 2014). Međutim, kada nečijim individualnim životnim stilom dominiraju „plemenski“, oportunistički načini prilagođavanja, koji su periferni samoj ličnosti date osobe, to ukazuje na zaustavljenu, nerazvijenu ličnost, odnosno na „*mass individual*“ (Ortega i Gasset 1994, prema Ercegovac i Milivojević 2014).

U nastojanju da se izbjegne tjeskoba izazvana separacijom, te odgovornost osobe za vlastito postojanje koje se veže uz separaciju i samoću, konformizam je, prema Frommu, najlakši način: „...najčešće rješenje koje biraju ljudi prošlosti i sadašnjosti: zajednica temeljena na konformizmu, prilagođavanje grupe njezinim običajima, praksama i vjerovanjima.“ (Fromm 1984: 18, prema Ercegovac i Milivojević 2014). Ono što je paradoksalno, društvo koje slavi individualnost upravljano je konformizmom krda (Fromm, 1984: 19., Ercegovac i Milivojević 2014). Jer kako drugačije objasniti viralni fenomen, koji se širi globalno poput zaraze?! Informacijske tehnologije samo pružaju pristupačnije prilike i resurse za „ideal neindividualizirane jednakosti“ (Fromm 1984: 21, prema Ercegovac i Milivojević 2014), istovjetnost i zamjenjivost ljudskih entiteta – sa malim i neznatnim razlikama, poput neke vrste zamjene za individualnost i originalan identitet. Mentalitet krda današnjih pojedinaca odražava se u automatiziranom oponašanju i milionima

selfija, različitih kategorija. Stoga, se može reći da konformizam predstavlja najlakši put izbjegavanja boli i odgovornosti na koje možemo naići ukoliko odlučimo biti ono što zaista jesmo (Ercegovac i Milivojević 2014).

U čovjekovoj prirodi stoji da kada inhibira vlastitu individualnost kako bi ispoljio osobine koje nema da bi impresionirao ljude do kojih mu nije stalo, javlja se neka vrsta „depersonalizacije“ gdje individua gubi dodir s vlastitom autentičnosti. Naglašena separacijska anksioznost samo je jedan od indikatora ali i posljedica koje alarmiraju individuu da svoj libido investira u objekte koji mu nameću kastracijski kompleks u obliku straha od odbacivanja.

Pozivanje na mišljenje stručnjaka za mentalno zdravlje može zamagliti problem jer medikalizira primarno društveni i kulturni problem u skladu s cjelokupnom psihologizacijom prisutnom u našoj savremenoj individualističko-narcističkoj kulturi (Lasch 1991, prema Ercegovac i Milivojević 2014).

Postavlja se pitanje otkrivaju li mišljenja stručnjaka išta o tome jesu li selfiji samo manifestacija ili jedan od uzročnika narcizma. Dobro je poznato kako korelacija nije isto što i kauzalnost, te često ukazuje na primarniji uzrok ili kombinaciju uzroka koji su zajednički prisutnim korelatima. U skladu s tim, oba fenomena, i trend selfija, i narcizam, mogla bi proizlaziti iz dubljih i razgranatijih korijena.

Slijepa ulica individualizma

Individualizam, koji je uspostavljen kao politička i društvena filozofija emancipacije individue, prema njegovim kritičarima, izrastao je u ideologiju nesputanih, osoba usmjerenih samo na sebe, otkrivajući njegove tamne strane (Triest 2004, prema Ercegovac i Milivojević 2014). Individualizam nije prepreka omasovljavanju društva. Naprotiv, on podržava taj proces. „Gdje se nalazi individua, tu nalazimo i masu, jer pojedinac je temeljna instanca svakog omasovljavanja“ (Benasayag 2004: 13, prema Ercegovac i Milivojević 2014). Beskrajno ponavljanje (Hegelova „loša beskonačnost“), replikacija kao multipliciranje onog što vidimo u viralnoj reprodukciji selfija, potvrđuje omasovljavanje individue i automatizaciju njegovog/njenog ponašanja. Politička i društvena filozofija individualizma vrlo visoko cijeni individualnu slobodu i naglašava granice individualnog, orijentisanog na sebe, zaokupljenog sobom i svojim egom. U samom trenutku kada bi se očekivalo od individue da proslavi svoj trijumf, ona osjeća da je obmanjena. Oslobođena od vlastitih okova i podložnosti, u isto vrijeme je lišena vlastitih jasno

definisanih i priznatih društvenih uloga, funkcija i identiteta. „Iščupana iz kolektivne memorije, emancipirana iz svake kulture, individua luta sa svojom novopronađenom slobodom. I to više nije željeni nego tolerisani individualizam“ (Benasayag 2004: 13-14, prema Ercegovac i Milivojević 2014).

Zdrav fiziološki narcizam nije patološko stanje već minimalan uslov iz kojeg prirodno proizlazi afirmacija čovjekove kreativne i produktivne snage te stabilnost individue u kontekstu trodjelne strukture čovjekove ličnosti. Problem nastaje pri identifikaciji individue s izvanjskim objektima u virtuelnom prostoru koji nalaže jačanje narcizma a sve u cilju inkorporacije individue u mašineriju individualističke kulture koja je sve samo ne kultura koja podržava vlastitu individualnost i autentičnost.

Modernu ekonomiju, koja je očigledno usvojila te utilitarističko-hedonističke dimenzije, obilježava homo oeconomicus i kao takav biva jedinstven, osamljen, autonoman, usmjeren na samoga sebe i činjenicu kako će maksimizirati vlastitu korist. Osnovna ideja homo oeconomicusa temelji se na tome da čovjek uvijek djeluje racionalno i usmjereno samo i isključivo na vlastitu korist. Taj fenomen Amartya Sen, indijski ekonomist i filozof u svom djelu *Identity and Violence: The Illusion of Destiny* promatra kao oblik redukcionizma identiteta. Riječ je zapravo o »zanemarivanju identiteta«, jer tu imamo na djelu oblik ignorisanja ili potpunog neobaziranja na svijest o identitetu s drugima. Takva zamisao o ograničeno sebičnim pojedincima, po Senovom mišljenju, savremenim ekonomistima čini se normalnom stvarnošću, čak se to u okvirima neke vrlo upitne racionalnosti i zahtijeva, te poprima oblik pitanja: „Ako nije u tvom interesu, zašto si odlučio učiniti ono što si učinio?“ (Šokčević 2012).

U ovom kontekstu, narcizam nam omogućava propitivanje naše savremene kulture prožete s idealima nezavisnosti, samodovoljnosti, oslobođenje od sadržaja percipiranih kao teških, te inhibirajućih granica i ograničenja, u skladu s Frommovim konceptom „sloboda od“.

Današnji čovjek ulazi u frenetičnu potragu za sobom i svojom srećom, a navođen je tjeskobom koju pokušava umiriti sistematskim pribjegavanjem svim vrstama utočišta, uključujući ona najdostupnija: konformizam i oportunistički. Tu Christopher Lasch vidi trijumf Narcisa (Lasch 1991, prema Ercegovac i Milivojević 2014).

Selfie kultura kao subkultura individualističke ideologije

Kako tradicionalni masmediji igraju značajnu ulogu u kreiranju stvarnosti tako je pojavnost nekog drugog fenomena prethodila selfiju i njegovoj globalnoj distribuciji. Tu govorimo o stvaranju takozvanih „celebritya“ odnosno modela koje mnogi oponašaju svojim selfijima. Veći dio dvadesetog vijeka, mnogi su kritičari i teoretičari kulture i kulturnih studija, tumačili pojavu izraza „*celebrity*“ kao produkt konzumerizma, masovne kulture i kulturne industrije (Jacobs i Hanrahan 2008:178, prema Ercegovac i Milivojević 2014).

Teorija samopredstavljanja je prvi put predstavljena od strane sociologa Goffmana unutar okvira simboličkog interakcionizma. Goffman je sugerirao da se život može zamisliti kao kazališna pozornica te da je samopredstavljanje performans na pozornici.

Nastavno na samopredstavljanje u *online* svijetu, vidimo kako korisnici društvenih mreža imaju mogućnost sebe predstaviti na selektivan način, uređivajući osobne podatke koje iznose javnosti, publicirajući pomno izabran medijski sadržaj, sve kako bi kreirali željeni identitet. Na taj način konstrukcija identiteta predstavlja proces „impresijskog menadžmenta“ gdje korisnici društvenih mreža pomno prate i oslušuju povratne informacije koje dobijaju od svoje „publike“. Tako korisnici imaju tendenciju da predstavljaju poboljšane slike sebe samih u *online* svijetu (Fang i sar. 2022).

Virtuelna slika iz imaginarnog svijeta života koji slavni navodno žive šalje se kroz određene medijske formate i njegovu simulaciju u procesu transmisije i prijema doživljava svoju verifikaciju i utjelovljenje, tako da ovaj „virtuelni svijet ne sjedi negdje vani već vrši invaziju na stvaran svijet“ (Koltay 2011: 211, prema Ercegovac i Milivojević 2014), a zatim se preko društvenih mreža ponovo vraća u virtuelnost stvarajući nove modele ponašanja. U nekoj vrsti tautološkog kruga, jedini kriterij da ste poznati javnosti je da budete javno, tj. medijski eksponirani. Od razdoblja knjiga i štampe, heroizam pa samim tim i slava mjereni su drugim normama, sve do vremena kada je svijetom zavladao Web 2.0, kada se bitno promijenio sistem vrijednosti. U manje od jednog vijeka, ono što je u početku služilo da popuni praznine, postalo je glavna tema (Ercegovac i Milivojević 2014).

Individua je virtuelizirana u kontekstu otuđenja od vlastitih kreativnih snaga. Osiromašenje komunikacije se ogleda u disperziji ličnosti individue gdje se njezin identitet razlaže na karakteristike koje je potrebno inhibirati i na one karakteristike koje se daju fabricirati i zatim distribuirati.

Postoji visoka prevalencija automatskog normativnog ponašanja, tj. nereflektiranog konformističkog prihvatanja medijskih sadržaja i trendova. To je upravo ono što Heidegger naziva „neautentičnost“, ili raditi nešto što „neko“ radi. U slučaju selfija, ovaj masivni trend naglašava jaku korelaciju između neautentičnosti (lažno ja) i narcizma (Green 2005: 133, prema Ercegovac i Milivojević 2014). Još jedna i možda najvažnija opasnost koja vreba korisnike koji površno i neselektivno pristupaju tako moćnom mediju kao što je internet, je ravnodušnost zbog preopterećenja podražaja, tj. prezasićenja i desenzibilizacije. Ravnodušnost prema drugima je osobina narcizma u obliku usredotočenosti na sebe. Dodamo li prethodno spomenutim uzrocima narcizma uvijek dostupnu, brzu i jednostavnu digitalnu interakciju, lišenu fizičke prisutnosti, tj. neverbalnih znakova i međusobnih verifikacija i korekcije percepcije i ponašanja, mogućnost prikrivanja identiteta ili preuzimanje lažnog, vidimo da mnogi faktori povlače dezinhibiciju od društvenih i etičkih ograničenja i normi, kao i smanjenje empatije i osjećaja odgovornosti. Komunikacija je razbijena u trenutačne fragmente, izolirana od cjelokupnog konteksta značenja, te od posljedica koje služe kao korektivi za naše postupke. Anonimnost i nevidljivost olakšavaju uvredljivo ponašanje (Erjavec i Poler Kovačić 2013, prema Ercegovac i Milivojević 2014).

U svemu tome, narcisoidna osoba sebe smatra središtem svijeta, ali isto ne priznaje drugima, te je takvo ponašanje u korelaciji i sa histrionskim poremećajem ličnosti koji karakteriše obrazac ekscitativnih emocija i traženje pažnje, uključujući neprikladno provokativno i zavodljivo ponašanje i pretjeranu potrebu za odobravanjem (Piotrowski i Irons-Georges 2003: 739, prema Ercegovac i Milivojević 2014). Takvi ljudi vode računa o svom izgledu i ulažu mnogo u svoje tijelo i cjelokupni fizički utisak koji ostavljaju na druge, te kako imaju visok vanjski lokus kontrole, oni lako podliježu uticaju drugih, posebno onih koji se prema njima odnose s odobravanjem, jer su i pretjerano osjetljivi na kritiku ili neodobravanje (Bienenfeld 2006, prema Ercegovac i Milivojević 2014).

Intimnost i povjerenje na društvenim mrežama

Intimnost je, prema Giddensu, prije svega stvar emocionalne komunikacije, s drugima i sa samim sobom, u kontekstu interpersonalne jednakosti. Smatra se središnjom tačkom trajnih emocionalnih veza, uključujući i prijateljske. Bez te komponente, odnosi se smatraju intenzivnim, dojmljivim, usrećujućim, ali ne i dugoročno ispunjavajućim. Biti intiman u svakom slučaju uključuje emocije i duboku povezanost, tj. isključuje površnost i privremenost (Giddens 1994, prema Zlatar 2006).

Povjerenje je ključ izgradnje odnosa baziranog na intimnosti. *Online* okruženje predstavlja pravi izazov na putu izgradnje kvalitetnih relacija s drugim subjektima na „Mreži“. Skrivanje stvarnog identiteta iza pseudonima, potpuna anonimnost subjekta, nedostatak neverbalne komunikacije kroz govor tijela i izraze lica te manipulacija informacijama na *online* platformama ne pridonose ni vjerodostojnosti ni povjerenju. Autentičnost na društvenim mrežama češće ćemo susresti kod osoba koje „nisu usvojile pravila igre“ nego kod onih koje pripadaju homogenoj množini.

Rezultati dobiveni istraživanjem (Fang i sar. 2022) na uzorku od 1075 kineskih studenata ukazuju da pojedine crte ličnosti objašnjavaju nivo samootkrivanja vlastitog identiteta na društvenim mrežama pa s tim u vezi ističu da ekstravertirane osobe drastično više otkrivaju sebe u odnosu na introvertirane osobe. Samootkrivanje navode kao važan korak za korisnike društvenih mreža pri konstrukciji njihovog *online* identiteta i razvoju interpersonalnih relacija.

Tako valja istaknuti da je samootkrivanje na društvenim mrežama najviše moderirano crtama ličnosti kao što su ekstraverzija i otvorenost novim iskustvima. Istraživanje je donijelo zaključak kako postoji pozitivna korelacija ekstravertirane ličnosti i percipirane vrijednosti medija, kao i pozitivnu korelaciju ekstravertirane ličnosti i nivoa samootkrivanja na društvenim mrežama. U pravilu, ekstravertirani korisnici društvenih mreža češće prepoznaju korisnost, hedonizam, te akumuliranu vrijednost društvenog kapitala na *online* platformama. Tako ekstravertirane ličnosti izjednačavaju autentičnost samoprezentacije s visokim nivoom samootkrivanja. Oni ne samo da teže ka dubljem i širem samootkrivanju, ali također pokazuju autentičnije prakse samootkrivanja. Drugim riječima, oni teže ka tome da *online* slika koju projiciraju postane bliska onoj u *offline* svijetu. S tim u vezi (Ross i sar. 2009 prema Fang i sar. 2022) ističu kako crte ličnosti koreliraju nekoliko karakteristika i motiva te da su ekstravertirane osobe sklonije da se priključuju Facebook grupama.

„Paradoks privatnosti“ kako ga naziva (Barnes 2006, prema Fang i sar. 2022), tvrdi ljudi ne doživljavaju Internet kao javno mjesto. U jednu ruku, zabrinuti su oko uzurpacije privatnosti a u drugu ruku, aktivno otkrivaju javnosti različite vrste podataka o sebi. S druge strane (Bazarova 2012, prema Fang i sar. 2022) daje tumačenje da i kada bi korisnici *online* platformi znali da samootkrivanje nosi rizik po njihovu privatnost, svejedno bi dijelili lične informacije u cilju promoviranja i održavanja intimnih odnosa na internetu. Keen (2017) se pita je li internet sada samo jedan veliki eksperiment ukoliko se osvrnemo na otkrića o eksperimentima s manipulacijom emocijama koje su proveli Facebook i site za spajanje parova OkCupid. U budućnosti će

odgovor vjerojatno biti - da. Organizacije koje barataju velikim količinama podataka kao što su Facebook i OkCupid sada imaju nov alat i tajne metode da nam neprimjetno formiraju ličnost i ranjivost, te da učinkovito nameću i oblikuju ideje, želje i snove. U skladu s tim je i izvještaj Centra za istraživanje Pew iz 2014, koji je pokazao da samo 19% milenijalaca vjeruje drugima, u poređenju s 31% pripadnika generacije X i 40% pripadnika baby boom generacije. Na kraju krajeva, ukoliko ne možemo vjerovati ni u vlastito postojanje, a da ga ne objavljujemo na društvenim mrežama, kome onda možemo vjerovati.

U svom istraživanju (Fang i sar. 2022) su uočili kako pri samootkrivanju na društvenim mrežama, korisnici najčešće otkrivaju svoje hobije (15.1%), zatim izbor knjiga i osvrti na filmove (15%), te zatim dijeljenje profesionalnih interesa (14%). U usporedbi s tim samo (1.7%) korisnika je dijelilo emocionalne utiske vlastite uvide. Kada su u pitanju faktori koji inhibiraju dijeljenje ličnih informacija, korisnici najčešće navode zabrinutost oko pritiska javnog mišljenja, zabrinutost od pritiska od strane drugih društvenih skupina te na kraju zabrinutost oko curenja privatnih informacija.

Broj pratilaca u virtuelnom svijetu značajno premašuje poznati Dunbarov broj-teorijsku kognitivnu granicu broja ljudi s kojima pojedinac može održati stabilne prijateljske odnose. Tokom cijele ljudske istorije tvrdi (Granić 2019) pokazalo se da Dunbarov broj iznosi 150, odnosno toliko društvenih kontakata i odnosa pojedinac može podnijeti i održati stabilnim.

S vremenom se izmijenio način na koji osobe u suvremenom društvu doživljavaju i oblikuju svoje odnose, što uključuje i intimnost. Osim što su društvene mreže postale važno sredstvo u konstrukciji identiteta, primijećeno je kako ljudi selektivno dijele zapise iz svoga života i fragmentiraju osobnost ali u isto vrijeme nastoje zadržati kontrolu nad dojmovima koje reflektiraju prema vani.

Prema studiji kineskog društvenog medija Weibo iz 2013. koju je provelo Sveučilište Beihang u Pekingu, emocija koja se najbrže širi društvenim mrežama je ljutnja, a radost je na drugom mjestu. Prema profesoru Ryanu Martinu sa Sveučilišta u Wisconsinu, razlog zbog koga je ljutnja tako zarazna online jeste to što smo sa strancima skloniji podijeliti svoj bijes nego svoju sreću. "Žele čuti da ga i drugi dijele", jer osjećaju da ih to opravdava i da su malo manje usamljeni i izolovani u svome uvjerenju (Keen 2017).

Umrežene medijske tehnologije kao što su pametni telefoni i društvene mreže postali su integralni dio medijskog repertoara mladih širom svijeta. Ne samo da ova činjenica ide ruku pod ruku s velikim promjenama komunikacijskih

praksi, nego još ukazuje i na fenomen koji je Anthony Giddens nazvao 'transformacija intimnosti' (Köhl i Götzenbrucker 2014: 509, prema Ercegovac i Milivojević 2014). Naime, on tvrdi da su savremena demokratska društva usmjerena na revolucionarne procese potaknute seksualnom emancipacijom, što je rezultiralo širokom emocionalnom reorganizacijom društvenog života (Giddens 1992:182, prema Ercegovac i Milivojević 2014).

Na društvenim mrežama primjećuje se fenomen „paradoks privatnosti“ koji implicira da premda su korisnici svjesni da dijeljenje privatnih informacija može biti rizično, oni kao da internet ne doživljavaju javnim mjestom te se odlučuju podijeliti sadržaje koji bi ih mogli kompromitirati i izložiti zloupotrebi odnosno internetskom nasilju.

Ipak, u posljednje vrijeme „povjeravanje postaje komunikacijska rutina, način na koji se ne prakticiraju odnosi sa značajnim drugim, već s krugom od desetak ili više prijatelja. To je ono što zovemo fragmentacijom ili raspršenjem intimnosti“ (Miladinov i Štulhofer 2005:11, prema Zlatar 2006). Na taj način stvara se nespremnost na koncentrisanu, istinski rizičnu intimnost kao način emocionalnog predavanja. I paradoksalno, baš kada smo kroz refleksivnu projekciju osobe ostvarili puni potencijal za intimnost, ona postaje sve teže dohvatljiva (Zlatar 2006).

Usamljenost u doba društvenih mreža

Iako zvuči paradoksalno, fenomen usamljenosti na društvenim mrežama postao je sveprisutan u suvremenom društvu. Prilikom usporedbe s drugim korisnicima možemo se osjetiti neadekvatnima što produbljuje osjećaj izolacije i usamljenosti. Umreženi smo s velikim brojem korisnika a zapravo imamo osjećaj da komuniciramo s vlastitom projekcijom u zaslonu ekrana. Umreženi svijet isfiltriran od svakog oblika autentičnosti predstavlja iskrivljenu sliku stvarnosti što u konačnici otežava stvaranje dubokih intimnih odnosa.

Dosadašnja istraživanja (Livingstone 2008; Orchard i Fullwood 2010, prema Helsper 2014) pokazuju kako *offline* identitet oblikuje kognitivni i bihevioralni aspekt *online* komunikacije mlađih skupina osoba, no Helsper (2014) u svom radu, ide korak dalje te istražuje je li utjecaj *offline* identiteta konstantan u različitim kontekstima upotrebe, i tvrdi kako je malo poznato šta usmjerava tinejdžere da odluče kontaktirati nepoznate osobe, kao i upoznati vršnjake u sobama za čavrljanje (eng. *chat rooms*) (Smahel i Subrahmanyam 2007, prema Helsper 2014).

U skladu s tim, jedan od najvećih izazova za tinejdžere je uhvatiti se u koštac s problematikom formiranja vlastitog identiteta i mjesta gdje zapravo pripadaju u ovome svijetu. Interakcija i komunikacija s vršnjacima su važne za ovaj period života zbog izgradnje podržavajuće okoline u virtuelnom svijetu i zbog razvoja osjećaja za vlastiti identitet (Kerpelman i Pittman 2001; Marcia 2002; Tarranta, MacKenzie i Hewitt 2004, prema Helsper 2014). Sve navedeno je sada premjestilo svoj fokus na internet. Naglašena je potreba tinejdžera da se identifikuju s određenim socijalnim grupama i snažna želja da dožive romantični odnos. (Calvert i sar. 2003, prema Helsper 2014) tvrde kako tinejdžeri kreiraju online likove koji ih predstavljaju jednako vjerno kao što je to slučaj u realnom svijetu, te da je način na koji se ti likovi ponašaju pod uticajem stvarnih rodnih normi. Sigurno je to da ličnost i aspekti identiteta koje tinejdžeri posjeduju u realnom svijetu, usmjeravaju način na koji će se oni predstavljati u online interakciji. Pored toga, važno je istaći da osobe najčešće traže odnos u virtuelnom svijetu s osobama koje imaju sličnu pozadinu, te tako traže poveznice koji bi mogle ukazivati na tu sličnost (Ellison, Steinfield i Lampe 2007, prema Helsper 2014).

Ukoliko se osvrnemo na aplikacije za upoznavanje (eng. *dating apps*) poput Tindera i Grindera, utvrđeno je kako muškarci koriste navedene aplikacije za upoznavanje češće i intenzivnije ali žene ih koriste selektivnije i efektivnije. One akumuliraju više online poznanstava (eng. *matches*) nego muškarci, što im omogućava veći izbor i veći osjećaj kontrole. Razlika Tindera i Grindera je u tome što predstavljaju u potpunosti suprotne vrste komunikacije i interakcije s obzirom da na Grindery preovladava kratka konverzacija koja brzo dovodi do fizičke interakcije a zatim i seksualnog odnosa, dok na Tinderu preovladava duža konverzacija između potencijalnih partnera odnosno veća razmjena informacija. Razlika muškaraca i žena je u tome što žene koriste Tinder uglavnom zbog stjecanja prijateljstava i lične validacije dok muškarci teže više prema seksualnom odnosu (Barrada i Castro 2020).

Perspektiva teorije socijalnog identiteta i crta ličnosti na *online dating* platformama

U metaanalizi sprovedenoj na uzorku od 70 istraživanja koji se odnose na aplikacije za upoznavanje poput Tindera i Grindera u razdoblju od 2016. do 2020. godine (Barrada i Castro 2020) istraživali su faktore poput karakteristika korisnika ovih aplikacija, karakteristika upotrebe aplikacija, motiva upotrebe te benefita i rizika upotrebe. Ovo transverzalno istraživanje otkrilo je da muškarci češće nego žene koriste ove aplikacije, te da je grupa korisnika sa većom prevalencijom ona između 24 i 30 godina starosti. Zanimljiv je i podatak kako, prema istom istraživanju, između 10% i 29% korisnika već

imaju ljubavne partnere te takvi korisnici imaju više seksualnih i romantičnih partnera nego korisnici koji nisu u takvoj vrsti odnosa. Ističe se kako korisnice preferiraju potencijalne muške partnere sa višim akademskim obrazovanjem, korisnici muškog spola preferiraju potencijalne partnerice s nižim stupnjem obrazovanja. Kada govorimo o petofaktorskom modelu ličnosti, jedina crta ličnosti koja je omogućavala predikciju trenutnog korištenja ovih aplikacija je otvorenost prema novim iskustvima. Također, utvrđeno je da su korisnici aplikacija za upoznavanje koji već imaju ljubavnog partnera postigli niže rezultate na crtama ličnosti kao što su sposobnost za suradnju te savjesnost, a više rezultate na crti ličnosti neuroticizma nego korisnici koji također imaju ljubavnog partnera ali ne koriste aplikacije za upoznavanje. Kod ovog istraživanja je uočeno kako samopouzdanje igra fundamentalnu ulogu s obzirom da je pokazano kako snažnije samopouzdanje podržava realističnije i autentičnije samopredstavljanje.

Korisnici na društvenim mrežama često izražavaju svoj identitet kroz pripadnost nekoj grupi. Zajednički interesi, hobiji, politička uvjerenja i demografski faktori poput spola inkliniraju specifičnim društvenim normama i očekivanjima što onda po principu mehanizma povratne sprege oblikuje ponašanje korisnika na platformi. Samopredstavljanje i identifikacija s određenim grupama su u tom kontekstu važni za izgradnju i održavanje pozitivnog samopoimanja.

Teorija socijalnog identiteta (Turner 1981, prema Pennington 2004) navodi da socijalna kategorizacija rezultira socijalnom diskriminacijom tako što navodi ljude da čine socijalne usporedbe između bližih i daljih grupa. Teorija navodi i da ljudi čine socijalne usporedbe jer trebaju sami sebi pružiti pozitivan socijalni identitet, koji je važan za osobu budući da pruža i osjećaj sigurnosti i daje osobi osjećaj „pripadanja“ društvenom svijetu. Usporedbe koje neki pojedinac čini između grupa na osnovu statusa i vrijednosti, vode do socijalnog natjecanja, koje se odnosi na ideje da: ljudi žele biti članovi vrlo cijenjenih, statusno visokih, i dobrih grupa, te da ljudi nastoje prikazati svoju grupu u takvom svjetlu da se povjeruje da je „bolja“ od dalje grupe. Lažni stereotipi, negativne vrijednosti, naprimjer, pripisuju se daljoj grupi kako bi se unaprijedila bliska grupa. Pojedincu više brine stvaranje dojma dosljednosti između stavova i ponašanja ili između samih stavova nego stvarno održavanje unutrašnje dosljednosti. Osobi tako nije toliko važno održavanje dosljednosti između svojih stavova i ponašanja, koliko upravljanje dojmovima koje drugi ljudi o njoj stvaraju. Važnost kontrole, manipulacije i održavanja pojedinih dojmova o samima sebi, te mjera u kojoj ljudi to pokušavaju, snažan je faktor u objašnjavanju zašto se ljudi ponašaju tako kako se ponašaju. Uprkos tome, kod takvog pristupa nikada se ne može biti siguran kad neka osoba djeluje u skladu s vlastitim uvjerenjem ili mišljenjem, a kada pokušava stvoriti odgovarajući dojam.

Zaključak

Od početka 21. vijeka s inovacijom online društvenih mreža svjedočimo rapidnom premještanju komunikacije sa stvarne na virtuelnu razinu. Tempo kojim se to odvija dovodi nas do pitanja da li tehnološki razvoj preko online platformi uspostavlja snažnije veze među osobama ili ih osiromašuje i međusobno izoluje. Nekritičko i nesavjesno korištenje tehnologije odraz je zrelosti naše sveukupne kulture u kojoj živimo. Kulture koja primat u komunikaciji pridaje digitalnom diskursu, koja implicira da sve što je ugledalo svjetlost dana u medijima da je samim time bitno, pa makar samo taj dan i nikada poslije. Pristup informacijama je najčešće neselektivan što odražava naš naučen, odnosno društveno uspostavljen i isprovociran nagon za hiperkonzumacijom jer da bismo došli u susret s nekolicinom kvalitetnih sadržaja na internetu potrebno je očito izabrati između hrpe sadržaja koja nema baš nikakvu vrijednost, osim za onoga koji ga plasira. U neoliberalnom dobu vrijednost samog sadržaja nije nam bitna, ali zato znamo cijenu pridati svemu, sve smo u stanju kvantificirati, od „prijatelja“ na Facebooku do „lajkova“ po svakoj objavi, sve do broja „followera“. To nužno dovodi do devalvacije kvaliteta objavljenog sadržaja, te fokusiranja na njegov kvantitet i senzacionalizam, kao i površnost.

Način na koji se predstavljamo na društvenim mrežama rijetko zaista odražava našu nutrinu već oblik prilagodbe na virtuelno okruženje koje implicira da ulaskom u ovaj tip medija prihvatamo pravila igre. Pravila nisu jasno određena niti smo na njih prisiljeni, ali su vrlo intuitivna, kao i većina konvencionalnih društvenih normi u svakodnevnom nevirtuelnom ambijentu. U virtuelnom ambijentu istina je ono što je poželjno, a to nalaže da preuzmemo masku iz društveno poželjnih identiteta kako bismo sakrili svoju autentičnost koja narušava virtuelni diskurs.

Narcistička kultura s naglašenim voajerizmom u *online* svijetu stavlja homo oeconomicusa u centar zbivanja. Inspiriran pozitivističkom filozofijom, on svoje mjesto u svijetu artikulira kroz prizmu mjerljivih resursa na digitalnim platformama, poput broja *lajkova*, *followera* te materijalno vrijednih resursa u obliku prezentirane imovinske vrijednosti. Iako ovdje govorimo o fenomenu individualističke ideologije, paradoksalno, ta ista individua korumpirane savjesti i podložna konformističkom prihvaćanju medijskog sadržaja i trendova, gubljenjem autentičnosti počinje predstavljati temeljnu instancu omasovljavanja društva.

Kada govorimo o dihotomiji prema spolu na društvenim mrežama, zaključujemo kako muškarci češće i intenzivnije koriste aplikacije za upoznavanje a primarno s ciljem ostvarivanja seksualnog odnosa. Žene, s druge strane, selektivnije i efikasnije koriste te iste aplikacije ali s primarnim

ciljem vlastite validacije te stjecanja prijateljskih odnosa u *offline* svijetu. Žene u pravilu preferiraju muške potencijalne partnere višeg akademskog obrazovanja dok suprotno vrijedi za muški spol. Pravilo koje uočavamo da vrijedi kod oba spola jest da što je samopouzdanje individue na višoj razini utoliko je ona sklonija realističnijem samopredstavljanju.

Intimnost na društvenim mrežama je često raspršena i fragmentirana. S obzirom da većina individua posjeduje stotine prijatelja i /ili followera na svojim *online* profilima, u prilici su podijeliti svoju intimu s velikim brojem osoba s kojima nisu u stanju održavati duboko rizične, intimne odnose. Tako dolazimo do paradoksa da što imamo više prezentirane intime na svojim društvenim profilima da to manje dijelimo s drugima ono što zaista doživljavamo intimnim.

Ekstravertirane osobe više otkrivaju sebe na društvenim mrežama te češće prepoznaju korisnost, hedonizam i akumuliranu vrijednost društvenog kapitala na *online* platformama. S tim u vezi uviđamo snažnu pozitivnu korelaciju crte ličnosti poput ekstraverzije i samootrkivanja na društvenim mrežama. Tako zaključujemo da su takve osobe autentičnije i teže da *offline* sliku sebe vjerodostojno projiciraju u *online* svijet.

Prepreka u izražavanju autentičnosti na društvenim mrežama predstavlja i problem skrivanja pojedinaca iza lažnih profila, pseudonima i avatara. No, tzv. „paradoks privatnosti“ nam ukazuje da korisnici platformi nisu često svjesni toga da je internet javno mjesto pa su skloni objavljivati sadržaje koji bi ih mogli kompromitirati i biti izvrgnuti *cyberbullingu*. To se možda najjasnije očituje kod tinejdžerske populacije koja ima snažnu potrebu za izgradnjom i artikulacijom vlastitog identiteta a sigurnost u sebe ostvaruje kroz pripadanje različitim društvenim skupinama te se zbog toga upušta u različita rizična ponašanja.

Kada govorimo o autentičnosti našeg identiteta na *online* platformama, satirična situacija se može ilustrirati u trenutku kada nas računalni algoritam zatraži da mu dokažemo da nismo neka vrsta umjetne inteligencije ili automatiziranog softverskog programa koji imitira ljudsko ponašanje a naš identitet provjerava putem izvršavanja specifičnog zadatka naslovljenog sa „*Verify you are a human*“.

Virtuelni svijet prestaje biti takav onoga trenutka kada ga nazovemo pravim imenom – virtuelnim. On tada postaje ekstenzija stvarnosti, realnog života sa svim svojim stvarnim i opipljivim poteškoćama. Retroaktivno gledajući, saznanje da je virtuelno samo dio realnog demistificira osobu iza ekrana i postavlja je u tačku gdje sve lične vrijednosti koje osoba posjeduje dolaze do izražaja ako se otrgnemo od potrebe da pripadamo okruženju za koje znamo da ne bi prihvatilo našu autentičnost, osim u obliku aberacije.

Literatura

1. Barrada, J. R., i Castro, Á. (2020). Dating Apps and Their Sociodemographic and Psychosocial Correlates: A Systematic Review. *International journal of environmental research and public health*, 17(18), 6500. <https://doi.org/10.3390/ijerph17186500>
2. Ercegovac, I i Milivojević, T. (2014). Selfie or virtual mirror to new narcissus. *Medijska istraživanja: znanstveno-stručni časopis za novinarstvo i medije*, 20(2). 293–312. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/133879>. (posjećeno 08.04.2024).
3. Fang, G., Lv, Y., Wang, Y., Wang, Y i Zhang, X. (2022). Influence of personality traits on online self-disclosure: Considering perceived value and degree of authenticity separately as mediator and moderator. *Frontiers in Psychology*, 13. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.958991>
4. Granić, M. (2019). *Razvoj tehnologije i njezin utjecaj na svakodnevni život – zamke virtualnog svijeta*. Dostupno na: <https://krenizdravo.dnevnik.hr/zdravlje/psihologija/razvoj-tehnologije-i-njezin-utjecaj-na-svakodnevni-zivot-zamke-virtualnog-svijeta> (posjećeno 16.03.2024).
5. Helsper, E. (2014). Offline social identity and online chat partner selection. *Information, Communication and Society*, 17(6), 695–715. Dostupno na: <http://eprints.lse.ac.uk/51116/?fbclid=IwAR1rAtb5qe0y9lYgcVVx5FZdpegYGSHG4ZPBODgGk36YyfS0Z0pac9O5WaQ>. (posjećeno 16.03.2024).
6. Keen, A. (2017). *Internet nije odgovor*. Washington, D.C: The Atlantic Monthly.
7. Novak, K. (2014). *Virtualni svijet kao izazov na putu zrelosti*. U: Bošnjaković, J (ur.), *Izgrađivati zrelu osobnost za plodne međuljudske odnose*. 125-143. Biblioteka Diacovensia. Dostupno na <https://www.bib.irb.hr/843739>. (posjećeno 08.04.2024).
8. Pennington, D. (2004). *Osnove socijalne psihologije*. Naklada Slap.
9. Šokčević, Š. (2012). Darvinizam i identitet homo oeconomicusa: Perspektive ekonomskog personalizma. *Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera, (1)*, 53–73.
10. Vuković, K. P. (2014). Virtualni prostor i problem virtualnosti: Simboličko, Imaginarno i Realno kao virtualno. *Mjesto, granica, identitet. Zagrebačka slavistička škola, (2)*, 117–127. Dostupno na <https://www.bib.irb.hr/714994>. (posjećeno 08.04.2024).
11. Zlatar, J. (2006). Anthony Giddens: Značenje i transformacija intimnosti. *Filozofska istraživanja, (2)*, 441–451.

Dr. sc. Ivana Bekić

Sveučilište Vern' / Vern' University

ivana.bekic@vern.hr

Nerma Saračević, doktoralni pristupnik / PhD candidate

Fondacija Mozaik / Mozaik Foundation

nerma@mozaik.ba

Doc. dr. Jadranka Ivanković

Sveučilište Vern' / Vern' University

jadranka.ivankovic@vern.hr

UDK 658.8(497.6)

Pregledni naučni rad

MARKETINŠKA KONCEPCIJA KAO PREDUVJET ODRŽIVOSTI NOVIH PODUZETNIČKIH POTHVATA U BOSNI I HERCEGOVINI

MARKETING CONCEPTION AS A PREREQUISITE FOR THE SUSTAINABILITY OF NEW ENTREPRENEURIAL VENTURES IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Sažetak

Održiva konkurentnost ključna je za početni opstanak i dugoročni uspjeh poduzeća. Promatrajući konkurentnost kroz prizmu održivosti, poslovni uspjeh se ne procjenjuje isključivo mjerom profitabilnosti i tržišnog udjela nego zadovoljstva i lojalnosti potrošača. Udovoljavajući očekivanjima potrošača ostvaruje se učinkovito privlačenje pažnje, stvara dugotrajna potražnja te samim time tržišni opstanak i uspjeh. S ciljem ispitivanja percepcije novih poduzetnika o osnovnim odrednicama održive konkurentnosti, korištena je kombinirana kvalitativna i kvantitativna metodologija istraživanja. Istraživanje je temeljeno na pretpostavci kako novi poduzetnici na području Bosne i Hercegovine tijekom kritične prve tri godine poslovanja u fokus stavljaju kvantitativne čimbenike i pokazatelje tržišnoga uspjeha, zapostavljajući pri tome zadovoljstvo i lojalnost potrošača kao temeljnih odrednica marketinške koncepcije. Kvantitativno istraživanje provedeno je pomoću upitnika kojim je ispitano 156 vlasnika i/ili upravitelja novih poduzetničkih pothvata na području Bosne i Hercegovine. Provedeno je i 12 dubinskih intervjua s vlasnicima novih poduzetničkih pothvata kako bi se osiguralo dublje razumijevanje značenja upitnikom prikupljenih podataka. Prikazani rezultati istraživanja mogu poslužiti kao smjernice kod oblikovanja obrazovnih programa i savjetodavnih usluga za poduzetnike početnike na području Bosne i Hercegovine.

Ključne riječi: održiva konkurentnost, čimbenici i mjere tržišnoga uspjeha, marketinška koncepcija poslovanja, novi poduzetnički pothvati, Bosna i Hercegovina

Summary

Sustainable competitiveness is essential for the initial survival and long-term success of a company. Looking at competitiveness through the lens of sustainability, business success is not measured solely by profitability and market share, but by consumer satisfaction and loyalty. Meeting consumer expectations effectively attracts attention, creates long-term demand, and thus market survival and success. In order to examine the perception of new entrepreneurs about the basic determinants of sustainable competitiveness, a combined qualitative and quantitative research methodology was used. The research is based on the assumption that new entrepreneurs in Bosnia and Herzegovina during the critical first three years of business focus on quantitative factors and indicators of market success, while neglecting consumer satisfaction and loyalty as fundamental determinants of the marketing concept. Quantitative research was conducted using a questionnaire that surveyed 156 owners and/or managers of new business ventures in Bosnia and Herzegovina. 12 in-depth interviews with the owners of new entrepreneurial ventures were also conducted to ensure a deeper understanding of the meaning of the data collected by the questionnaire. The presented research results can help when providing appropriate advisory and educational services to novice entrepreneurs in the territory of Bosnia and Herzegovina.

Keywords: *sustainable competitiveness, factors and measures of market success, marketing conception, new business ventures, Bosnia and Herzegovina*

1. Uvod

Konkurentnost pretpostavlja stalno prisutan proces tržišnog nadmetanja, a konkurentna prednost izjednačava se sa superiornim poslovnim rezultatom (Porter, 2008, 21). Superiorni poslovni rezultat pri tom podrazumijeva superiornu financijsku izvedbu (Porter, 1981, 612; Porter, 1996, 63; Dyer i Singh, 1998, 660; Hunt, 2001, 532) koja se dugo vremena poistovjećivala sa cijenama i kvalitetom ponude. No, sukladno novim zahtjevima tržišta, Schumpeter počinje konkurentnost promatrati kroz jedinstvenu pruženu vrijednost i promjenjivu prizmu inovacije. Koristeći inovaciju kao element za postizanje konkurentne prednosti može se učinkovito odgovoriti na specifične zahtjeve potrošača, opstati u turbulentnom okružju i postići dugoročno financijski zadovoljavajuće poslovanje (Schumpeter, 1976, 182). Navedeno Schumpeterovo razmišljanje temelj je današnje marketinške koncepcije poslovanja čije je konkurentno polazište jedinstvena prilagodba te izgradnja odnosa zadovoljstva s ciljnim potrošačima.

Tradicionalnim pristupom konkurentna prednost se veže uz dugotrajno tržišno vodstvo. Novijim promatranjima konkurentnosti, sve više se ističe njezina prolaznost i nemogućnost njezine dugoročnosti u turbulentnom okružju

(McGrath, 2013, 1). Prema tradicionalnom shvaćanju konkurentnosti, poduzeće ostvaruje održivu konkurentsku prednost kada ciljni tržišni segment trajno preferira njegovu ponudu (Thompson, Strickland i Gamble, 2008, 7). Održiva konkurentna prednost poduzeća također se odnosi na usvajanje strategije stvaranja vrijednosti koja se istovremeno ne koristi u drugim poduzećima (Barney, 1991, 102). Lippman i Rumelt (1982 citirano u Barney, 1991, 102) su zagovarali mišljenje kako poduzeće postiže održivu konkurentnu prednost ukoliko je vodeća konkurentna pozicija prisutna i nakon pokušaja sadašnjih i potencijalnih konkurenata da primijene iste strateške pristupe (Barney, 1991, 102; Baumol, 2002). Ona nije određena vremenskim razdobljem nego nemogućnošću korištenja istih konkurentskih pristupa. Iako nije vezana uz vremensko trajanje, konkurentna održivost ne pretpostavlja njezinu vremensku neograničenost. Današnje turbulentne promjene u strukturi industrije, kojima se ne mogu brzo i učinkoviti prilagoditi resursi organizacije, ugrožavaju postignutu konkurentnu poziciju (Barney, 1991, 103).

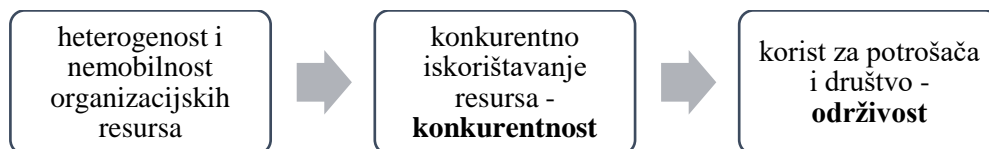
Održiva konkurentnost ključna je za početni opstanak i dugoročni uspjeh poduzeća te stoga brojni ekonomski teoretičari i istraživači proučavaju obilježja, izvore i strateške pristupe održivog konkurentnog poslovanja. Alderson (1957, 1965) je postavio temelje održive konkurentnosti tvrdnjom kako je prilagodba posebnim zahtjevima tržišta preduvjet tržišnog opstanka i uspjeha. Začetnik je ideje o diferencijaciji i udovoljavanju specifičnim zahtjevima potrošača kao pretpostavci uspješnog tržišnog natjecanja. Udovoljavajući željama potrošača ostvaruje se privlačenje pažnje i dugotrajna potražnja te samim time tržišni opstanak i uspjeh.

Cilj ovoga rada bio je ispitati percepciju novih poduzetnika o osnovnim odrednicama konkurentnosti i postavkama marketinške koncepcije poslovanja kao preduvjeta održivosti u ključnim početnim godinama poslovanja na zahtjevnom bosanskohercegovačkom tržištu. Rezultati provedenog istraživanja mogu pomoći prilikom oblikovanja i pružanja savjetodavnih i obrazovnih usluga poduzetnicima početnicima, posebice uzimajući u obzir rezultate istraživanja provedenog 2021. godine o poduzetničkom kontekstu Bosne i Hercegovine koji upućuju na nedostatak savjetovanja i mentorstva prilikom pokretanja poduzetničkih pothvata, poglavito onih usmjerenih pisanju projekata, poslovnih i marketinških planova te unapređenju upravljačkih sposobnosti (Mujkić, 2021, 30).

2. Pregled literature

2.1 Razvoj koncepta održive konkurentnosti

Razvoj koncepta održive konkurentnosti započinje 1984. godine kada Day definira strateške pristupe postizanja i zadržavanja konkurentne pozicije na tržištu. Sam termin „održiva konkurentska prednost“ potječe iz 1985. godine kada Porter predlaže osnovne vrste konkurentnih strategija za postizanje održivog tržišnog vodstva. Međutim, tek Barney 1991. godine promatrajući resurse organizacije kao osnovu održive konkurentnosti poslovanja predlaže definiciju održive konkurentske prednosti (Hoffman, 2000, 1). Barney (1991, 101) održivu konkurentnost smatra sposobnošću poduzeća da usvoje strateške pristupe kojima se razlikuju od poduzeća unutar svoje industrije te sukladno tome upravljaju jedinstvenim resursima koji predstavljaju izvor održive konkurentnosti. Na navedenim je postavkama razvio model konkurentnosti temeljene na resursima koji polazi od tri često korištena koncepta strateškog menadžmenta: organizacijskih resursa, konkurentske prednosti i održive konkurentske prednosti. Barneyev model pretpostavlja povezanost strateškog menadžmenta i teorije konkurentske prednosti s tradicionalnim ekonomskim pristupom koji se vodi društveno korisnim ciljevima. Učinkovito iskorištavajući resurse koje posjeduju, poduzeća doprinose okružju, a ne samo vlastitom poslovnom rezultatu. Samim time konkurentnost pretpostavlja održivost (Barney, 1991, 116). Barneyev model (slika 1) može se prenijeti na današnje uvjete poslovanja u društvenoj koncepciji marketinga uslijed koje organizacije svojom ponudom i cjelokupnim strateškim pristupom brinu o dobrobiti cijelog društva, a ne samo ciljnog potrošačkog segmenta. To su temelji održivog razvoja (Solomon i sur., 2015, 208–211; Kotler i Armstrong, 2018, 596–609; Armstrong i sur., 2017, 79–93).

Slika 1: Barneyev model održive konkurentnosti (Barney, 1991)

Održiva konkurentska prednost veže se uz poslovne koncepte tržišne orijentacije, vrijednosti, poslovnih mreža i marketinga odnosa (Hoffman, 2000, 8–9). U tablici 1 prikazan je razvoj koncepta održive konkurentske prednosti. Svi opisani koncepti konkurentne održivosti zasnivaju se na osnovnim postavkama marketinške koncepcije poslovanja. Marketing je odgovor na turbulentnost okružja koja kao imperativ konkurentne održivosti

nameće stvaranje odnosa povjerenja i zadovoljstva sa svim dionicima mikro okruženja, prvenstveno s potrošačima kao preduvjetom potražnje i prihoda (Armstrong i sur., 2017, 2–43; Kotler i Armstrong, 2018).

<p>Tržišna orijentacija</p> <ul style="list-style-type: none"> • Usmjerenost na konkurenciju • Usmjerenost na kupce: <ul style="list-style-type: none"> • potrebe i želje • zadovoljstvo i povjerenje • potrošač je resurs i vrijednost organizacije • kompetencije organizacije zasnovane na željama potrošača <p><i>Održiva konkurentska prednost</i> je prisutna ukoliko se vodeća konkurentna pozicija održi nakon pokušaja sadašnjih i potencijalnih konkurenata da primjene iste strateške pristupe (Lippman i Rumelt 1982 citirano u Barney, 1991, 102).</p> <p><i>Održiva konkurentnost</i> podrazumijeva odgovor na zahtjeve tržišta čime se stvaraju dugoročni odnosi i samim time održiva konkurentna pozicija (Hunt i Morgan, 1995, 2–3).</p> <p><i>Održiva konkurentska prednost</i> ostvaruje se kada ciljni tržišni segment trajno preferira ponudu poduzeća (Thompson, Strickland i Gamble, 2008, 7).</p> <p><i>Održiva konkurentnost</i> vezana je uz sposobnost usvajanja diferenciranih strateških pristupa koji pretpostavljaju upravljanje jedinstvenim resursima (Barney, 1991, 101).</p> <p><i>Održiva konkurentska prednost</i> pretpostavlja stratešku usmjerenost uspostavljanju profitabilne i održive pozicije (Porter, 2008, 21).</p>	<p>Hunt i Morgan (1995) ističu kako se poslovanjem zasnovanim na potrebama tržišta stvaraju dugoročni odnosi i samim time održiva konkurentnost.</p> <p>Wodruff (1997) smatra kupce okosnicom tržišta te predlaže razvijanje kompetencija organizacije prema željama potrošača.</p> <p>Bharadwaj, Varadarajan i Fahy (1993) smatraju kako se resursi organizacije mogu smatrati izvorima konkurentne prednosti jedino ukoliko udovoljavaju zahtjevima ciljnog tržišnog segmenta.</p>
--	--

<p>Koncept vrijednosti</p> <ul style="list-style-type: none"> • jedinstvena vrijednost • veća vrijednost od očekivane • dugotrajna vrijednost • dugotrajno zadovoljstvo <p><i>Održiva konkurentska prednost</i> pretpostavlja usvajanje strategije stvaranja vrijednosti koja se ne koristi u drugim poduzećima (Barney, 1991, 102).</p> <p><i>Održiva konkurentnost</i> zahtijeva veću pruženu vrijednost od očekivane i zadovoljstvo potrošača (Kotler i sur., 2006, 476).</p> <p><i>Održivo konkurentske vodstvo</i> podrazumijeva dugotrajnu vrijednost koja će rezultirati dugotrajnim zadovoljstvom (Kotler i sur., 2006, 476).</p> <p><i>Održiva konkurentska prednost</i> pretpostavlja vrijednosti koje omogućuju diferencijaciju na tržištu koju nije moguće lako imitirati (Thompson, Strickland i Gamble, 2008, 126–129).</p>	<p>Grant (1996, 116–117) konkurentnim organizacijskim sposobnostima smatra kontinuirano ponavljanje produktivne radnje koja pretpostavlja stvaranje dodane vrijednosti.</p> <p>Kotler (2006, 476) smatra kako su veća vrijednost od očekivane i zadovoljstvo potrošača ključ održivog uspjeha.</p> <p>Armstrong i sur. (2017, 5–6) ističu kako je preduvjet konkurentnog poslovanja privlačenje novih kupaca pružanjem superiorne vrijednosti te zadržavanje postojećih potrošača pružanjem željene vrijednosti.</p> <p>Solomon, Marshall i Stuart (2018, 40–44) smatraju kako marketing vrijednosti pretpostavlja isporučivanje očekivane vrijednosti svim dionicima tržišta.</p>
<p>Poslovne mreže</p> <ul style="list-style-type: none"> • višestruki tržišni odnosi koji omogućuju pristup potrebnim resursima • mreže zajedničkih aktivnosti • kontinuirani neformalni suradnički odnosi • povjerenje, specijalizacija i zajednička strateška usmjerenost • učenje i napredovanje suradničkim odnosom • predanost <p><i>Održiva konkurentska prednost</i> pretpostavlja udruženo djelovanjem pri isporuci superiorne vrijednosti (Porter, 1985 citirano u Hoffman, 2000, 2).</p>	<p>Porter (1985) svojim konceptom lanca vrijednosti predlaže stvaranje mreže zajedničkih aktivnosti koja olakšava stvaranje konkurentske prednosti.</p> <p>Webster (1992) se zalaže za kontinuirane suradničke odnose koji pretpostavljaju razvoj neformalne mreže organizacija kojima se razmjenjuju resursi potrebni za konkurentno poslovanje.</p> <p>Jarillo (1988), Frazier, Spekman i O'Neal (1988), Iacobucci i Hopkins (1992), Anderson, Håkansson i Johanson (1994) smatraju kako povjerenje, specijalizacija i zajednička usmjerenost dionika</p>

	<p>poslovnih mreža čini resursnu osnovu konkurentnog poslovanja.</p> <p>Moorman, Zaltman i Deshpande (1992) smatraju kako je povjerenje temelj suradnje zasnovane na razmjeni ideja potrebne za stvaranje jedinstvenog konkurentnog pristupa.</p> <p>Morgan i Hunt (1994) istaknuli su korelaciju komunikacije i povjerenja kao osnovu jedinstvene kombinacije vještina i resursa koja predstavlja kompetencije organizacije na kojima se zasniva održiva konkurentska prednost.</p> <p>Slater i Narver (1995) su smatrali kako učinkovita suradnja zahtjeva jasnu percepciju njezine vrijednosti te mogućnosti učenja i napredovanja suradničkim odnosom.</p> <p>Achrol i Kotler (1999) umrežavanje smatraju imperativom konkurentnog poslovanja, pri tom razlikuju interne mreže, vertikalne mreže, horizontalne mreže i mreže međutržišnih prilika.</p> <p>Kotler, Kartajaya i Setiawan (2017) ističu kako je pojava interneta potaknula umrežavanje i transparentnost poslovanja te fokus stavila na potrošača i njegove specifične zahtjeve.</p>
<p>Marketing odnosa</p> <ul style="list-style-type: none"> • važnost odnosa za održivo i konkurentno poslovanje • odnosi su resurs koji se ne može imitirati • personalizirana ponuda • zadovoljstvo • povjerenje • lojalnost 	<p>Morgan i Hunt (1996) ističu važnost odnosa prilikom održivog i konkurentnog poslovanja. Odnose smatraju resursom koji se ne može lako imitirati i implementirati te samim time predstavlja jedinstveni izvor konkurentske prednosti.</p> <p>Day i Wensley (1988) ističu kako se poslovni uspjeh ne procjenjuje</p>

<p><i>Održiva konkurentnost</i> podrazumijeva ekonomske, socijalne, tehničke i pravne veze s ciljnim tržišnim segmentom i ostalim dionicima mikro okružja. Višestruke pogodnosti osiguravaju veliku i trajnu odanost klijenata i ostalih vlasnika udjela (Kotler i sur., 2006, 476).</p>	<p>mjerom profitabilnosti i tržišnog udjela nego zadovoljstva i lojalnosti potrošača. Nositelji potražnje mjerilo su uspješnog tržišnog djelovanja.</p> <p>Srivastava i suradnici (1998) smatraju kako su neopipljivi resursi ključni za stvaranje konkurentske prednosti na tržištu. Pri tom ističu suradničke i intelektualne resurse. Suradnički resursi podrazumijevaju odnose s potrošačima i dionicima distribucijskih kanala koji omogućuju stvaranje personalizirane ponude. Dok intelektualni resursi pretpostavljaju znanje o potrebama, željama i očekivanjima ciljnih potrošača.</p> <p>Kotler (2001, 250–253) ističe kako individualni marketing tj. marketing prilagođen pojedinom kupcu obilježava interaktivni dijalog s kupcima, personalizirana ponuda i izgradnja dugotrajnih odnosa temeljenih na povjerenju.</p> <p>Armstrong i sur. (2017, 107–118) odnose sa svim dionicima mikro okružja, a prvenstveno s potrošačima kao preduvjetima potražnje, stavljaju u fokus konkurentnog djelovanja</p>
--	---

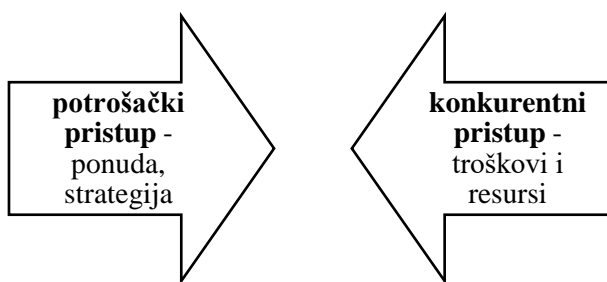
Tablica 1: Konceptualni prikaz temelja održive konkurentske prednosti prema: Hoffman (2000, 2–12); Kotler (2001, 250–253); Kotler i sur. (2006, 476–485); Barney (1991, 101–102); Thompson, Strickland i Gamble (2008,7; 126–129); Porter (2008, 21); Kotler, Kartajaya i Setiawan (2017, 107–118); Armstrong i sur. (2017, 5–6)

2.2 Marketinški aspekti održive konkurentnosti

Mjerenje poslovnog rezultata prvi je korak u izgradnji konkurentnog poslovanja. No, pri tom se poslovni uspjeh ne procjenjuje mjerom profitabilnosti i tržišnog udjela nego zadovoljstva i lojalnosti potrošača. Na taj

se način tržišni uspjeh promatra u ovisnosti o nositeljima potražnje, preduvjetu uspješnog i održivog tržišnog djelovanja (Day i Wensley, 1988).

Procjenjujući tržišne odnose na kojima se zasniva konkurentno poslovanje koriste se potrošački i konkurentno orijentirani pristupi (slika 2). Konkurentno orijentirane organizacije mjere tržišni uspjeh prema troškovima i organizacijskim resursima, dok potrošački orijentirane organizacije mjere tržišni uspjeh prema stupnju diferencijacije ponude i strateškog pristupa (Day i Nedungadi, 1994 citirano u Hoffman, 2000, 7–8). No, organizacijski se resursi mogu smatrati izvorima konkurentne prednosti jedino ukoliko udovoljavaju specifičnim zahtjevima ciljnog tržišnog segmenta (Hunt i Arnett, 2006, 464–467).

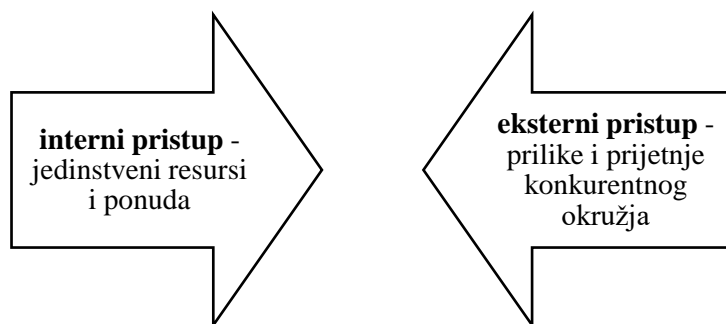
Slika 2: Sinergija konkurentne i potrošačke poslovne orijentacije prema: Hunt i Arnett (2006, 464–467); Day i Wensley (1988); Hoffman (2000, 7–8); Armstrong i sur. (2017, 117–144)

Često se održiva konkurentna prednost poistovjećuje s novinom, prvenstvom. Prvi poduzetnici imaju mogućnost zauzimanja većeg tržišnog udjela i korištenja prednosti ekonomije obujma. Samim time ostvaruju prednost prilikom upravljanja troškovima. Nisu konkurentno ugroženi te mogu birati vrstu i obujam suradničkih odnosa, kao i ciljnih tržišnih segmenata. Stalnom interakcijom s odabranim dionicima tržišta mogu usavršavati ponudu kojom udovoljavaju željama i održavaju vodeću tržišnu poziciju (Hisrich, Peters i Shepard, 2011, 471). Takvo je razmišljanje polazište strategije diferencijacije. Alderson, jedan od prvih teoretičara koji je isticao važnost diferencijacije za uspješno poslovanje, smatrao je kako se uspješna strategija diferencijacije može provoditi putem niskih cijena, promotivnih poruka, unapređenja ponude. U današnjem turbulentnom okružju potrebno je puno više od niskih cijena i privlačnih promotivnih poruka kako bi se zadržala pažnja potrošača i stvorio dugoročan odnos. U strateškom planiranju zahtijeva se stalna inovativna usmjerenost na očekivanja potrošača (Hoffman, 2000, 5).

Bit strategije diferencijacije je razviti jedinstveno iskustvo koje potrošač želi (Armstrong i sur., 2017, 7–9; Kotler i sur., 2006, 421). Uspjeh diferencijacije ovisi o kupčevoj percepciji superiorne vrijednosti ponude (Thompson,

Strickland i Gamble, 2008, 126). Vrijednost se pri tom definira kao suma percipiranih opipljivih i neopipljivih koristi u odnosu na ostvareni trošak potrošača (Kotler, Keller i Martinović, 2014, 11). Strategijom diferencijacije omogućuje se definiranje premijske cijene, zauzimanje većeg tržišnog udjela i postizanje lojalnog odnosa s potrošačima. Pri tom je važno da vrijednosti koje omogućuju diferencijaciju na tržištu nije moguće lako imitirati. Takva je diferencijacija izvor održive konkurentske prednosti (Thompson, Strickland i Gamble, 2008, 126–129; Kotler i sur., 2006, 421). Pri tom se ne smije zaboraviti kako se pružanje diferencirane vrijednosti može uspostaviti u bilo kojoj fazi kupovnog ponašanja. Ponuđač se može istaknuti jedinstvenom vrijednošću već prilikom procesa spoznaje potrebe za određenom ponudom uslijed interakcije s potrošačem, a ne isključivo prilikom korištenja diferencirane ponude ili poslije kupovnog usluživanja (MacMillan i McGrath, 1997, 3–4; Kotler, Bowen i Makens, 2010, 310–315; Swann, 2009, 187–197).

Coyne (1986) održivu konkurentnost veže uz interni strateški pristup koji je usmjeren na jedinstvenu resursnu osnovu organizacije kao temelj za jedinstvenu tržišnu ponudu. No, kako bi se jedinstveni resursi mogli prepoznati, razviti i iskoristiti potrebna je primjena eksternog strateškog pristupa usmjerenog na konkurenciju te tržišne prilike i prijetnje proizašle iz njezina djelovanja (Hoffman, 2000, 6). Slika 3 prikazuje strateške temelje imperativa diferencijacije.

Slika 3: Strateški temelj imperativa diferencijacije prema: Hoffman (2000, 6); Coyne (1986)

Danas se jedino interaktivnim odnosima s potrošačem može postići njegovo zadovoljstvo i lojalnost, a samim time i konkurentnost i konkurentska prednost. Snažni odnosi s potrošačima i ostalim čimbenicima mikro okružja pretpostavljaju međuovisnu tržišnu zajednicu koju konkurencija teško može preuzeti. Konkurentna ponuda podrazumijeva jedinstveno iskustvo, doživljaje i rješenje potrošačevih problema. Svako obilježje proizvoda može se lako

imitirati, svaka usluga standardizirati i svaki poslovni model usvojiti. Kako bi se ostvarila jedinstvena i održiva prednost na tržištu potrebno je pružiti specifično iskustvo potrošnje i ponuditi rješenje problema te na taj način doživljajima stvoriti odnos zadovoljstva (McGrath, 2013, 8-9; Kotler i Armstrong, 2018). Jedinstvena vrijednost ponude ekvivalentna osobnoj vrijednosti potrošača i doživljaj imperativ ne samo konkurentske prednosti nego i opstanka poduzeća (Armstrong i sur., 2017, 7–25; Kotler, Kartajaya i Setiawan, 2017, 107–118; Kotler i sur., 2006, 9).

2.3 Održivost nove poduzetničke aktivnosti

Poduzetnički kontekst Bosne i Hercegovine vrlo je izazovan. Proces pokretanja poduzetničkih pothvata je administrativno i financijski iznimno zahtjevan, a novi poduzetnički pothvati opterećeni su visokim poreznim davanjima koji otežavaju ulaganja u diferencijaciju ponude (Mujkić, 2021). Prema rezultatima istraživanja prikazanim u izvještaju *Analiza barijera razvoju poduzetništva u Bosni i Hercegovini* najvećim preprekama osnivanju novih poduzeća smatra se nedostatak informacija (51,8%) i nedostatak mentorstva (23,2%), dok razvoj poslovanja ograničavaju direktni i indirektni porezi (62,5%) i nedostatak kvalificirane radne snage (42,9%). Ispitanici su istaknuli nedostatak potpore izvršne i zakonodavne vlasti početnoj poduzetničkoj aktivnosti, kao i nedostatak pozitivne poduzetničke kulture što predstavlja veliku prepreku konkurentnom poduzetničkom djelovanju (Mujkić, 2021, 22–29).

Pa ipak, i u izazovnom kontekstu, ekonomska vrijednost poduzetništva je neosporna. Rana poduzetnička aktivnost važna je za održavanje vitalnosti poduzetničke strukture svake nacionalne privrede. Prema metodologiji *Global Entrepreneurship Monitor* (GEM) istraživanja, najvećeg svjetskog istraživanja poduzetništva pokrenutog 1999. godine, rana poduzetnička aktivnost obuhvaća poduzeća koja nisu starija od 42 mjeseca te su u tom vremenskom razdoblju redovito isplaćivala plaće svojim zaposlenicima (Singer i sur., 2023).

Pokretanje poduzetničkih pothvata nužno je za održavanje ekonomske dinamike i učinkovitosti alokacijskog mehanizma tržišta. Proces pokretanja i način konkuriranja novih poduzetničkih pothvata razlikuje se ovisno o kulturološkim i ekonomskim specifičnostima regionalnog i nacionalnog konteksta (Bosma, 2012, 4).

Međutim, različite vrste i faze poduzetničke aktivnosti imaju različit utjecaj na ekonomsku izvedbu različitih privreda (Bosma, 2012, 39). Rana poduzetnička aktivnost koja se temelji na diferencijaciji i posljedičnoj inovativnosti te doprinosi stvaranju novih radnih mjesta najviše doprinosi

održivom rastu i razvoju te ju je potrebno posebno poticati (GEM, 2017, 26; GEM, 2018, 21–23; GEM, 2023, 79–94). Koellinger i Thurik (2012) su povezali različite vrste početne poduzetničke aktivnosti s dinamikom poslovnih ciklusa te došli do spoznaje kako ekonomski rast nastupa dvije godine nakon uočenog rasta ranih poduzetničkih pothvata. Pri tom su uočili najveći doprinos diferencijacije i vezanih inovativnih pothvata rastu.

S obzirom na složenost i resursnu zahtjevnost poduzetničke okoline Bosne i Hercegovine koja zahtijeva brzi povrat uloženog te stavlja fokus na ekonomičnost i rentabilnost poslovanja, pretpostavlja se kako su novi poduzetnički pothvati tijekom kritične prve tri godine poslovanja usmjereni na kvantitativne (cijene, troškovi, profit, tržišni udio), a ne kvalitativne pokazatelje konkurentnosti (odnose, zadovoljstvo, neopipljive jedinstvene elemente ponude, personaliziranu vrijednost) koji su preduvjet konkurentne održivosti uslijed primjene marketinške koncepcije poslovanja (Timmons i Spinelli, 2004; Darnihamedani i sur., 2018; Mujkić, 2021; GEM, 2023, 73–84).

Slijedom prikazanog teorijskog okvira, rezultata istraživanja prikazanih izvještajem *Analiza barijera razvoju poduzetništva u Bosni i Hercegovini* te konceptualnih postavki GEM istraživanja, formulirane su polazne pretpostavke ovog istraživanja:

Pretpostavka 1: Vlasnici i/ili upravitelji novih poduzetničkih pothvata primarno su usmjereni na profit i tržišni udio kao mjere poslovnog uspjeha.

Pretpostavka 2: Vlasnici i/ili upravitelji novih poduzetničkih pothvata primarno su usmjereni na cijenu, prodaju i fizička obilježja ponude kao čimbenike konkurentnosti.

Pretpostavka 3: Vlasnici i/ili upravitelji novih poduzetničkih pothvata ne prepoznaju osnovne postavke strategije diferencijacije u marketinškoj koncepciji poslovanja.

3. Metode istraživanja

U istraživanju korištena je kombinirana metodologija koja pretpostavlja više izvora i vrsta podataka te više metoda njihova prikupljanja (Tkalac Verčić i sur., 2011, 23). Iako se razlikuju u istraživačkim odrednicama, kvalitativna i kvantitativna istraživanja često se kombiniraju jer su njihovi rezultati kompatibilni i komplementarni (Zelenika, 2000, 124).

Kvantitativno istraživanje provedeno je pomoću upitnika kojim su ispitani vlasnici i/ili upravitelji novih poduzetničkih pothvata na području Bosne i Hercegovine. Prilikom uzorkovanja postavljen je kriterij da ispitanici dolaze

iz poduzeća koja nisu starija od 42 mjeseca, sukladno GEM metodološkom okviru definiranja ranog poduzetništva. Uzorak je bio prigodan. Tehnikom „snježne grude“ uzorak je proširen na poznanike primarno ciljanih ispitanika. Upitnik je distribuiran elektroničkom poštom tijekom travnja, svibnja i lipnja 2023. godine. Prvo pitanje upitnika bilo je eliminacijskog karaktera nakon kojeg su anketu nastavili ispunjavati vlasnici i/ili upravitelji poduzeća koja posluju kraće od 42 mjeseca, a nalaze se na području Bosne i Hercegovine. Nakon eliminacijskog pitanja upitnik je ispunilo 156 ispitanika. Upitnik je sadržavao pitanja kojima se utvrđivala percepcija ispitanika vezana uz konkurentnost, konkurentnu prednost i marketing kao temeljne koncepte ovoga rada. Ispitanici su ocjenama na skali od 1 do 5 trebali ocijeniti važnost kvantitativnih i kvalitativnih mjera uspjeha poput profitabilnosti, tržišnog udjela, zadovoljstva i lojalnosti potrošača. Na temelju vlastite percepcije ispitanici su trebali na istoj skali (1 = nije važno, 5 = izuzetno važno) ocijeniti važnost odrednica konkurentnog pristupa i čimbenike tržišnog uspjeha. Potom je ispitan i stav vlasnika i/ili upravitelja novih poduzetničkih pothvata o diferencijaciji kao odrednici jedinstvene konkurentne ponude kojom se zadovoljavaju specifični zahtjevi potrošača i na taj način stvara dugoročan odnos sa zadovoljnim potrošačima kao preduvjetom održivog poslovanja.

Kvalitativno istraživanje provedeno je metodom dubinskog intervjuja s 12 odabranih vlasnika novih poduzetničkih pothvata radi što boljeg razumijevanja i interpretacije upitnikom prikupljenih podataka. Vodič za razgovor sadržavao je pitanja o održivoj konkurentnosti i konkurentnoj prednosti te o asocijacijama ispitanika u vezi sa konkurentom prednosti i marketingom, kvalitativnim i kvantitativnim odrednicama konkurentnosti te potrošačkim i konkurentno orijentiranim strateškim pristupom. Na taj se način pokušalo utvrditi stavljaju li vlasnici i/ili upravitelji novih poduzetničkih pothvata u fokus potrošače i njihovo zadovoljstvo koje se bazira na jedinstvenoj ponudi kao temelju marketinške koncepcije poslovanja.

4. Rezultati istraživanja i rasprava

Prema ocjenama ispitanih vlasnika ili upravitelja novih poduzetničkih pothvata u tablici 2 prikazani su *čimbenici i mjere poslovnog uspjeha* gdje je zadovoljstvo potrošača rangirano na prvom mjestu po važnosti (ocjena 4,77), nakon kojeg slijedi profitabilnost (4,58), lojalnost potrošača (4,5), dok je tržišni udio kao mjera poslovnog uspjeha rangiran na četvrtom mjestu (ocjena 3,69).

<i>Mjere poslovnog uspjeha</i>	Ocjena važnosti (odgovori ispitanika u %)					Prosje. ocj. (rang)
	1	2	3	4	5	
Profitabilnost	0	0	0	42,3	57,7	4,58 (2.)
Tržišni udio	0	7,7	42,3	23,1	26,9	3,69 (4.)
Zadovoljstvo potrošača	0	3,8	0	11,6	84,6	4,77 (1.)
Lojalnost potrošača	0	0	3,9	42,3	53,8	4,50 (3.)

Tablica 2: Percepcija ispitanika o mjerama poslovnog uspjeha prema istraživanju autora

Sukladno navedenim stavovima o mjerama poslovnog uspjeha, ispitanici su potvrdili kako je *konkurentni pristup* (tablica 3) usmjeren na potrošača izuzetno važan (4,58), nakon kojeg je kao vrlo važan ocijenjen konkurentni pristup usmjeren prema resursima organizacije (4,03). Orijentacija na konkurenciju prema ocjenama ispitanika našla se na trećem mjestu po važnosti s ocjenom (3,92).

<i>Konkurentni pristup</i>	Ocjena važnosti (odgovori u %)					Prosje. ocj. (rang)
	1	2	3	4	5	
Usmjeren na potrošača	0	0	7,7	26,9	65,4	4,58 (1.)
Usmjeren na konkurenciju	0	3,9	34,6	26,9	34,6	3,92 (3.)
Usmjeren resursima organizacije	0	0	26,9	42,3	30,8	4,03 (2.)

Tablica 3: Percepcija ispitanika o važnosti konkurentnog pristupa prema istraživanju autora

Iz prikazanih rezultata može se zaključiti kako se novi poduzetnici u svojoj strateškoj orijentaciji usmjeravaju na potrošače i interne resurse kojima nastoje odgovoriti na potrebe potrošača, što pretpostavlja preporučenu sinergiju konkurentne i potrošačke poslovne orijentacije. Na temelju prikazanih stavova o konkurentnom pristupu i mjerama poslovnog uspjeha može se zaključiti kako pretpostavka 1: *Vlasnici i/ili upravitelji novih poduzetničkih pothvata primarno su usmjereni na profit i tržišni udio kao mjere poslovnog uspjeha* – nije u potpunosti potvrđena. Navedeno potvrđuje i analiza odgovora vezanih uz *percepciju čimbenika tržišnog uspjeha* prikazana u tablici 4. Prilikom ocjenjivanja važnosti pojedinih čimbenika tržišnog uspjeha (tablica 4) na prvom mjestu su svrstani: interaktivni odnosi sa klijentima (4,5), na drugom resursi (4,39) te ponuda/ fizička obilježja (4,38). Nakon njih prema ocjenama ispitanika slijedi strategija (4,19) i troškovi (4,08).

Čimbenici tržišnog uspjeha	Ocjena važnosti (odgovori u %)					Prosj. ocj. (rang)
	1	2	3	4	5	
Troškovi	0	0	15,4	61,5	23,1	4,08 (5.)
Resursi	0	0	14,8	31,4	53,8	4,39 (2.)
Ponuda (fizička obilježja)	0	0	11,5	38,5	50	4,38 (3.)
Strategija	0	0	13,4	53,8	32,8	4,19 (4.)
Odnosi	0	0	7,7	34,6	57,7	4,50 (1.)

Tablica 4: Percepcija ispitanika o čimbenicima tržišnog uspjeha prema istraživanju autora

Analizirajući *percepciju ispitanika o primjeni strategije diferencijacije* (tablica 5), utvrđeno je kako su neopipljive vrijednosti ocijenjene najvišom prosječnom ocjenom (4,53), nakon kojih su kao vrlo važne ocijenjene opipljive vrijednosti (4,21), resursi (4,15) te konkurencija. Značajan broj ispitanika (88,5%) smatra kako se diferencijacija ponude može postići u bilo kojoj fazi kupovnog procesa; od spoznaje potrebe do poslije kupovnog usluživanja. Navedeno je razmišljanje sukladno svjesnosti o neopipljivim vrijednostima kao izuzetno važnima odrednicama ponude. Čak 57,7% ispitanika smatra kako je diferencijacija izuzetno važna za postizanje lojalnog odnosa s potrošačima, a potom i za zauzimanje većeg tržišnog udjela (53,8%) koji proizlazi iz potrošačeve kupovne odanosti. 50% ispitanika povezuje diferencijaciju uz premijske cijene kao načina za ostvarivanje željenog profita.

Diferencijacija ponude	Ocjena važnosti (odgovori u %)					Prosj. ocj. (rang)
	1	2	3	4	5	
Opipljive vrijednosti	0	0	10,4	57,7	31,9	4,21 (2.)
Neopipljive vrijednosti (kvaliteta, odnosi)	0	0	3,8	38,5	57,7	4,53 (1.)
Resursi organizacije	0	0	23,0	38,5	38,5	4,15 (3.)
Konkurentno okruženje	0	3,8	11,5	65,4	19,3	4,00 (4.)
<i>Diferencijacija se može postići u bilo kojoj fazi kupovnog procesa:</i>						
DA (88,5%)			NE (11,5%)			
<i>Diferencijacijom se postiže: (mogućnost višestrukog odabira)</i>						
Premijska cijena (50%)	Veći tržišni udio (53,8%)			Lojalan odnos s potrošačima (57,7%)		

Tablica 5: Percepcija o primjeni strategije diferencijacije prema istraživanju autora

Analizom stavova ispitanika o čimbenicima tržišnog uspjeha i vezanoj strategiji diferencijacije utvrđeno je kako pretpostavka 2: *Vlasnici i/ili upravitelji novih poduzetničkih pothvata primarno su usmjereni na cijenu, prodaju i fizička obilježja ponude kao čimbenike konkurentnosti* – nije u potpunosti potvrđena, dok pretpostavka 3: *Vlasnici i/ili upravitelji novih poduzetničkih pothvata ne prepoznaju osnovne postavke strategije diferencijacije u marketinškoj koncepciji poslovanja* – nije potvrđena.

4.1 Skraćeni prikaz rezultata kvalitativnog istraživanja metodom dubinskih intervjuja

Analizirajući odgovore ispitanika iz dubinskih intervjuja, može se uočiti snažna orijentacija na potrošača koji je polazište za određivanje cijena i mjerilo kvalitete usmjerene na dodatne vrijednosti i personalizirane pogodnosti. Međutim, konkurentnu su prednost ispitanici uglavnom vezali uz financijski rezultat koji proizlazi iz premijske cijene za koju su zaslužna diferencirana obilježja ponude.

Diferencijacija je prema mišljenju ispitanika ovisna o neopipljivim uslužnim elementima ponude koji se mogu implementirati u sve faze kupovnog procesa, uključujući dominantno poslije-kupovno usluživanje i usluživanje na prodajnom mjestu. Također je istaknuto kako je za učinkovitu primjenu strategije diferencijacije nužna suradnja sa svim dionicima mikro okružja, od zaposlenika, dobavljača i posrednika do šire javnosti. Navedene čimbenike mikro okružja ispitanici su definirali kao organizacijske resurse kojima mogu i moraju upravljati. Međutim, isticali su troškove kao mogući ograničavajući element prilikom izgradnje suradničkih odnosa i pružanja dodatnih personaliziranih pogodnosti potrošačima. Troškove su pri tom većinom definirali kao utrošak vremena i ograničenih ljudskih potencijala. Složili su se s tvrdnjom kako odnos povjerenja i zadovoljstva zahtjeva trud i vrijeme što u početnim godinama poslovanja može iscrpiti ograničene resurse organizacije i dovesti do nepovoljnih financijskih rezultata koji su preduvjet tržišnog opstanka. Iako intervjuirani vlasnici novih poduzetničkih pothvata marketing uglavnom povezuju s unapređenjem prodaje i oglašavanjem, pokazali su kako prepoznaju važnost primjene temeljnih odrednica marketinške koncepcije poslovanja za održivo poslovanje.

Slijedom navedenih stavova ispitanih vlasnika novih poduzetničkih pothvata može se zaključiti kako prve dvije pretpostavke nisu u potpunosti potvrđene, odnosno djelomično su potvrđene: 1. *Vlasnici i/ili upravitelji novih poduzetničkih pothvata primarno su usmjereni na profit i tržišni udio kao mjere poslovnog uspjeha*, 2. *Vlasnici i/ili upravitelji novih poduzetničkih*

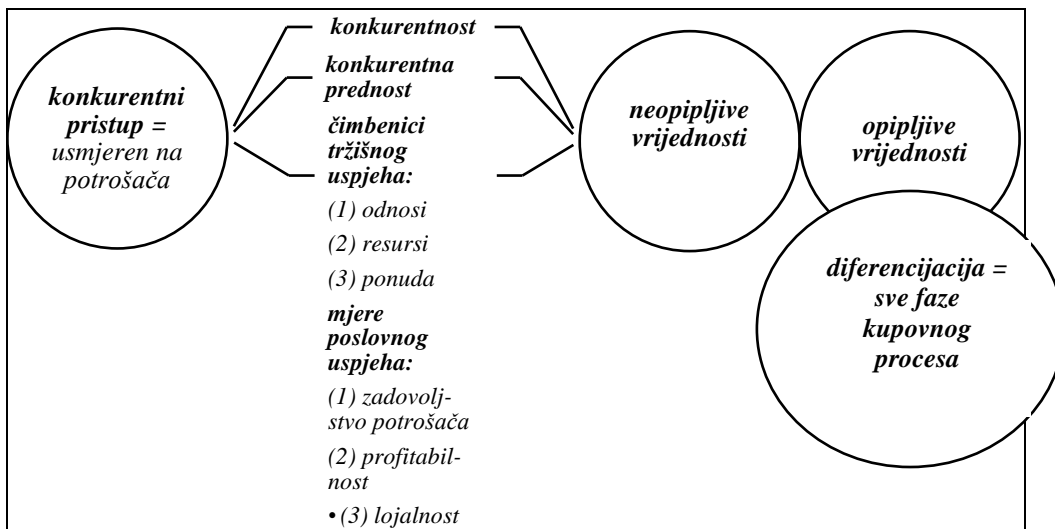
pothvata primarno su usmjereni na cijenu, prodaju i fizička obilježja ponude kao čimbenike konkurentnosti, dok pretpostavka 3 nije potvrđena: Vlasnici i/ili upravitelji novih poduzetničkih pothvata ne prepoznaju osnovne postavke strategije diferencijacije u marketinškoj koncepciji poslovanja.

Nadalje, asocijacije ispitanika vezane uz pojmove *konkurentnosti, konkurentne prednosti i marketinga*, kao i njihova dodatna pojašnjenja potvrđuju navedene zaključke u vezi sa početnim pretpostavkama istraživanja.

Ispitani vlasnici i/ili upravitelji novih poduzetničkih pothvata na području Bosne i Hercegovine u velikoj mjeri *konkurentnost vežu uz cijenu i kvalitetu*. Navedeni su elementi ponude bili i prva asocijacija ispitanika na konkurentnu prednost, dok je prva asocijacija vezana uz termin marketing prilikom provedbe intervjua bila prodaja, poboljšanje prodaje i oglašavanje. Iz navedenog se isprva može zaključiti kako su novi poduzetnici na bosanskohercegovačkom tržištu „zarobljeni u starom načinu“ poduzetničkog razmišljanja i djelovanja koje ne odgovara očekivanjima današnjih potrošača koji navedene čimbenike konkurentnosti podrazumijevaju kao osnovu svake konkurentne ponude te očekuju dodatnu vrijednost i personalizirani, interaktivni pristup.

Iako su vlasnici ili upravitelji novih poduzetničkih pothvata zbog početne financijske nesigurnosti isticali brigu o cijeni i troškovima kao preduvjetima rentabilnosti i profitabilnosti, ipak veliki naglasak stavljaju i na resurse kojima se osigurava diferencijacija i samim time kvaliteta ponude. Pri tom su istaknuti ljudski resursi kao neizostavni čimbenik neopipljivih vrijednosti ponude. Interakcijom zaposlenika i potrošača u svim fazama kupovnog odlučivanja osigurava se nužna personalizirana prilagodba i odnos zadovoljstva. Prilikom izgradnje odnosa važnost se daje i ostalim dionicima mikro okružja koji pomažu u izgradnji jedinstvenog potrošački usmjerenog konkurentnog pristupa.

Slijedom rezultata provedenog istraživanja prikazan je koncept konkurentnog pristupa novih poduzeća na području Bosne i Hercegovine (slika 4).

Slika 4: Konceptualni prikaz održive konkurentnosti i primjene marketinške koncepcije poslovanja novih poduzeća na području Bosne i Hercegovine prema istraživanju autora

5. Preporuke za edukaciju i savjetovanje novih poduzetnika

1. Upravljanje odnosima i jačanje čimbenika diferencijacije – Analizom rezultata kvantitativnog i kvalitativnog istraživanja uočeno je kako su novi poduzetnici svjesni važnosti poslovanja temeljenog na odnosima kao preduvjeta održive konkurentnosti. Pri tom ističu —neopipljive vrijednosti, koje pretpostavljaju interakciju s potrošačima, kao osnovne čimbenike diferencijacije i kvalitete ponude koju smatraju ključnim izvorom konkurentnosti i konkurentske prednosti. Međutim, svjesni su kako u početnim godinama poslovanja trebaju paziti na rentabilnost i profitabilnost diferenciranog poslovanja koje iziskuje velike troškove, posebice vremena i ljudskog angažmana. Ograničenost resursa u početnim godinama konkuriranja na hiperproduktivnom tržištu doživljava se kao velika prepreka željenom personaliziranom pristupu u procesu kupovnog i poslijekupovnog usluživanja. Također se ističe potreba intenzivne suradnje sa svim dionicima mikrookružja što je, prema mišljenju ispitanika, teško ostvarivo u samim počecima poduzetnog djelovanja.

2. Osnaživanje i poticanje zaposlenika na poduzetničku aktivnost – Slijedom navedenog, imajući u vidu iskustvom uviđene specifične izazove početne poduzetničke aktivnosti i teorijske odrednice diferenciranog poslovanja, smatra se kako je prilikom savjetovanja i edukacije novih poduzetnika potrebno fokus staviti na *intrapreneurship* i upravljanje vremenom.

GEM definira poduzetničku aktivnost zaposlenika kao „inovativnu aktivnost koja podrazumijeva razvoj i plasiranje novih proizvoda i usluga, osnivanje novih organizacijskih jedinica, podružnica i poslovnih subjekata za poslodavca tj. matično poduzeće u protekle tri godine“ (Bosma i sur., 2012, 7). Navedeno pretpostavlja inovativnu aktivnost i diferencijaciju kao osnovu stvaranja dodatne vrijednosti koja zadovoljava i nadmašuje očekivanja potrošača i samim time predstavlja temelj marketinške koncepcije poslovanja. Odnos poduzetničkoga uspjeha i *intrapreneurshipa* je u povratnoj sprezi. Uspješan poslovni rezultat omogućava resurse potrebne za kontinuirano provođenje poduzetničkih aktivnosti, a poduzetni poslovni sustavi doprinose održivoj konkurentskoj prednosti (Guth i Ginsberg, 1990, 7).

3. *Upravljanje promjenama* – Velike organizacije svoje investicijske odluke temelje na opsežnim analizama, poslovnim planovima i egzaktnim strateškim odrednicama. No, promjenjivo okruženje zahtijeva stalnu prilagodbu operativnih i strateških procesa i planova. Promjenu od koje zaziru velike strukture jer njome teško upravljaju. U tom smislu u prednosti su manje organizacije koje upravljačku pažnju usmjeravaju na zaposlenike, a ne organizacijsku i tržišnu strukturu unutar koje oni djeluju. Potpora menadžmenta treba podrazumijevati koordiniranje potreba „poduzetnički nadahnutih“ pojedinaca i stvaranje organizacijski stabilnih uvjeta koji sustavno podržavaju njihov poduzetnički stav.

4. *Organizacijska kultura i motivacija zaposlenika* – Diferencirana poduzetnička aktivnost se ne smije prepustiti slučajnoj odluci zaposlenika. Osim prisnog ozračja, suradnje i organizacijske protočnosti, inovativnost se mora poticati elementima organizacijske kulture koji pretpostavljaju sustavnu motivaciju zaposlenika. Pojedinačno priznanje, uvažavanje od strane nadređenih i kolega te mogućnost osobnog razvoja pokazali su se najučinkovitijim motivatorima. No, motivacija za preuzimanje inovativnih inicijativa treba biti praćena odgovarajućom financijskom nagradom i mogućnošću unapređenja nakon uspješnog poduzimanja novih aktivnosti. Veliku mogućnost inovativnog napretka predstavljaju i svi oblici poslovnih mreža i odnosa. Važan preduvjet njihove korisnosti je resursna razmjena kojom se osigurava produktivnost i ekonomičnost poslovanja, ali i slobodan protok znanja i vještina koji podrazumijeva stjecanje novih znanja i poticanje inovativnosti. Povezivanjem članova različitih poslovnih sustava društvenim aplikacijama i mrežama može se postići osjećaj pripadnosti i uvažavanja. Tako se stvara sigurno i neformalno ozračje koje potiče suradnju, slobodnu razmjenu informacija, eksperimentiranje i otvoreno komuniciranje ideja. Imenovanjem odgovornih osoba za neometanu komunikaciju i osnivanjem projektnih timova može se postići potrebno umrežavanje različitih dionika

mikro okružja. U cilju personalizacije ponude, zaposlenike se treba poticati na prikupljanje i distribuciju informacija te vezanu prilagodbu. Informacija je ključan poduzetnički resurs te je potrebno educirati zaposlenike o važnosti njezinog sustavnog prikupljanja, adekvatne prilagodbe i distribucije upravljačkom timu.

5. *Vrijeme kao vrijedan resurs organizacije* – Veliko radno opterećenje i fiksno radno vrijeme često sputava zaposlenike, posebno menadžere, prilikom uočavanja prilika, razrade i provedbe ideja. Vrijeme je ključan resurs svake poduzetničke aktivnosti. Percepcija dostupnosti resursa, pa tako i vremena, potiče preuzimanje rizika i eksperimentiranje koje vodi diferenciranoj poduzetničkoj aktivnosti. U namjeri poticanja diferencirane poduzetničke aktivnosti unutar organizacije, nužno je osigurati fleksibilno radno vrijeme i zadatke koji omogućuju suradnju različitih dionika organizacije i tržišta. Iako vrijeme predstavlja ograničeni resurs današnjice, za nove je projekte potrebno osigurati vremenski neopterećeno radno ozračje u kojem se radni zadaci smatraju oblikom druženja i zabave. U takvom su okružju zaposlenici spremni raditi duže i uložiti više truda i kreativnosti u izvršenje zadataka. U toj je namjeri potrebno omogućiti i vrednovati rad od kuće i projektni rad izvan ustaljenog radnog vremena.

6. Zaključak

Konkurentnost pretpostavlja stalno prisutan proces tržišnog nadmetanja, a konkurentna prednost izjednačava se sa superiornim poslovnim rezultatom. Tradicionalnim pristupom konkurentnosti, konkurentna prednost se vezala uz dugotrajno tržišno vodstvo koje se postiže cijenom, kvalitetom ponude i odgovarajućom funkcijom prodaje. Novijim promatranjima konkurentnosti, sve više se ističe njezina prolaznost i nemogućnost njezine održivosti u turbulentnom okružju.

Zbog hiperproduktivnog i hiperkonkurentnog okružja, naglasak se stavlja na izgradnju odnosa čime se personalizacijom i dodatnom vrijednošću ponude osigurava dugotrajnost vodeće konkurentne pozicije. Pri tom se jednakom pozornost pridaje stvaranju odnosa s potrošačima kao i s ostalnim dionicima mikrookružja koji su preduvjet pružanja fleksibilne personalizirane ponude. Odnosi pretpostavljaju neopipljive resurse i dodatnu uslužnu vrijednost kojom se nadmašuju očekivanja i osigurava stabilnost poslovanja. Navedenu marketinšku odrednicu konkurentnosti prepoznaju i nova poduzeća kao preduvjet održivosti u početnim godinama poslovanja. Međutim, vlasnici i/ili upravitelji novih poduzetničkih pothvata koji su činili uzorak istraživanja ovoga rada ističu nedostatak vremena i ljudskih resursa kojima bi se

podupirala potrebna interakcija i diferencirana poduzetnička aktivnost. Imajući u vidu utvrđena resursna ograničenja i financijske izazove novih poduzeća, preporučuju se edukacije iz područja *intrapreneurshipa* i upravljanja vremenom kao važne okosnice učinkovitog usmjeravanja novih poduzetnika i poduzetnih zaposlenika te daljnja primjena diferencijacije kao strateškog pristupa koji osigurava opstanak i održivi rast u današnjem turbulentnom okružju.

Literatura

1. Alderson, W., 1957. *Marketing Behavior and Executive Action: A Functionalist Approach to Marketing*. Homewood: Richard D. Irwin Inc.
2. Alderson, W., 1965. *Dynamic Marketing Behavior: A Functionalist Theory of Marketing*. Homewood: Richard D. Irwin Inc.
3. Armstrong, G., Kotler, P., Trifts, V., Buchwitz, L.A., Gaudet, D., 2017. *Marketing: an introduction*. 6th ed. Toronto: Pearson Canada Inc.
4. Baumol, J.B., 2002. *The free-market innovation machine: analyzing the growth miracle of capitalism*. New Jersey: Princeton University Press
5. Barney, J.B., 1991. *Firm Resources and Sustained Competitive Advantage*. *Journal of Management*, [online] Dostupno na: <[https://business.illinois.edu/josephm/BA545_Fall%202011/S10/Barney%20\(1991\).pdf](https://business.illinois.edu/josephm/BA545_Fall%202011/S10/Barney%20(1991).pdf)> [20. 12. 2022].
6. Bosma, N., 2012. *The Global Entrepreneurship Monitor (GEM) and Its Impact on Entrepreneurship Research*. *Foundations and Trends® in Entrepreneurship*, [e-journal] 9(2), str.143-248. Dostupno na: <<http://dx.doi.org/10.1561/03000000033>> [2. 11. 2022].
7. Bosma, N., Wennekers, S., Guerrero, M., Amoros, J.E., Martiarena, A. i Singer, S., 2013. *Special Report on Entrepreneurial Employee Activity*. [pdf] London: The Global Entrepreneurship Research Association, London Business School. Dostupno na: <<http://www.gemconsortium.org/report>> [2. 11. 2022].
8. Bowen, J. T., Makens, J. C., Kotler, P., 2010. *Marketing u ugostiteljstvu, hotelijerstvu i turizmu*. Translated from English by Grabar I. Zagreb: MATE. d.o.o.
9. Coyne, K.P., 1986. *Sustainable competitive advantage the cornerstone of strategic thinking*. *Business Horizons*, January-February, 1986, str. 54-61.
10. Day, G.S. and Wensley, R., 1988. *Assessing Advantage: A Framework for Diagnosing Competitive Superiority*. *Journal of Marketing*, [e-journal] 52(2), str. 1-20. Dostupno na: <https://eclass.upatras.gr/modules/document/file.php/DEAPT122/%CE%A7%CF%81%CE%AE%CF%83%CE%B9%CE%BC%CE%BF%20%CF%85%CE%BB%CE%B9%CE%BA%CF%8C/Advantage_Day.pdf> [7. 7. 2023].

11. Day, G.S., 1984. *Strategic Market Planning: The Pursuit of Competitive Advantage*. St. Paul (Minnesota): West Publishing Company
12. Dyer, J.H. and Singh, H., 1998. The Rational View: Cooperative Sreategy and Sources of *Interorganizational competitive advantage*. *Academy of Management Review*, [e-journal] 23(4), str. 660–679. Dostupno na: <https://mycourses.aalto.fi/pluginfile.php/510907/mod_resource/content/1/Relational%20view.pdf> [17. 3. 2023].
13. Darnihamedani, P., Block, J.H., Hessels, J., 2018. *Taxes, start-up costs, and innovative entrepreneurship*. *Small Business Economics*, 51, str. 355–369. Dostupno na: <<https://doi.org/10.1007/s11187-018-0005-9>> [14.10.2023].
14. Guth, W.D. and Ginsberg, A., 1990. *Corporate entrepreneurship - Guest editors introduction*. *Strategic Management Journal*, [e-journal] 11(1), str. 5–15. Dostupno na: <<https://www.scribd.com/document/367063366/Guth-and-Ginsberg-1990>> [17.11.2023].
15. *GEM 2016/2017 Global Report* . 2017. Global Entrepreneurship Research Association, GEM, [pdf] London: The Global Entrepreneurship Research Association, London Business School. Dostupno na: <<https://www.gemconsortium.org/report/gem-manual-design-data-and-quality-control>> [9. 9. 2022].
16. *GEM 2017/2018 Global Report*. 2018. Global Entrepreneurship Research Association, [pdf] London: The Global Entrepreneurship Research Association, London Business School. Dostupno na: <<https://www.gemconsortium.org/report/gem-manual-design-data-and-quality-control>> [7. 9. 2022].
17. *Global Entrepreneurship Monitor 2022/2023 Global Report: Adapting to a “New Normal”*. 2023. London: The Global Entrepreneurship Monitor, GEM.
18. Hoffman, N.P., 2000. *An Examination of the “Sustainable Competitive Advantage” Concept: Past, Present, and Future*. *Academy of Marketing Science Review*, [online] Dostupno na: <<http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.200.7948&rep=rep1&type=pdf>> [20. 12. 2022].
19. Hunt, S.D. and Morgan, R.M., 1997. *Resource-Advantage Theory: A Snake Swallowing Its Tail or a General Theory of Competition?*, *Journal of Marketing*, [e-journal] 61(4), str.74–82. Dostupno na: <https://www.researchgate.net/publication/235362439_Resource-Advantage_Theory_A_Snake_Swallowing_Its_Tail_or_a_General_Theory_of_Competition> [8. 7. 2022].
20. Hunt, S.D., 2001. *A General Theory of Competition: issues, answers and an invitation*. *European Journal of Marketing*, [e-journal] 35(5/6), str.524–548.
21. Hunt, S.D., Arnett, D.B., 2006. *Toward a General Theory of Marketing: Resource-Advantage Theory as an Extension of Alderson’s Theory of Market Processes*. U: Wooliscroft, B., Tamilia, R.D., Shapiro, S.J. (eds) *A Twenty-First Century Guide to Aldersonian Marketing Thought*. Springer, Boston, MA. Dostupno na: <https://doi.org/10.1007/0-387-28181-9_3_3>[8. 7. 2022].

22. Kotler, P., 2001. *Upravljanje Marketingom. Analiza, Primjena i Kontrola*. 9th ed. Translated from English by N. Renko i J. Pavičić. Zagreb: Mate d.o.o.
23. Kotler, P., Wong, V., Saunders, J., Armstrong, G., 2006. *Osnove marketinga*. 4th ed. Translated from English by M. Martinović et al. Zagreb: Mate d.o.o.
24. Kotler, P., Keller, K.L. i Martinović, M., 2014. *Upravljanje marketingom*. 14th ed. Translated from English by N. Drašković et al. Zagreb: Mate d.o.o.
25. Kotler, P., Kartajaya, H. and Setiawan, I., 2017. *MARKETING 4.0. Moving from Traditional to Digital*. Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons, Inc.
26. Kotler, P. and Armstrong, G., 2018. *Principles of Marketing*, 17th ed. London: Pearson Education Limited.
27. McGrath, R.G., 2013. *Transient Advantage*. Harvard Business Review, [online] Dostupno na: <https://hbr.org/2013/06/transient-advantage?cm_sp=Article--Links--Comment> [17. 7. 2023].
28. MacMillan, I.C., & McGrath, R.G., 1997. *Discovering new points of differentiation*. Harvard business review, 75(4), str.133-8, 143-5. <https://hbr.org/1997/07/discovering-new-points-of-differentiation> [17. 7. 2023].
29. Mujkić, A., 2021. *Analiza barijera razvoju poduzetništva u Bosni i Hercegovini*, [online] Dostupno na: <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/ba/Analiza-barijera-razvoju-preduzetnistva-u-BiH.pdf> [16. 3. 2024].
30. Porter, M., 1981. *The Contributions of Industrial Organization To Strategic Management*. Academy of Management Review, [online] Dostupno na: <scholar.google.hr/scholar_url?url=http://213.55.83.214:8181/Economics/Economy/01731.pdf&hl=hr&sa=X&scisig=AAGBfm3CVlZwRvQDEYPlib6vdOrITcTWNQ&nossl=1&oi=scholar> [18. 7. 2023].
31. Porter, M.E., 1996. *Operational Effectiveness Is Not Strategy What Is Strategy*. Harvard Business Review, [online] Bonn: The Institute for the Study of Labor. Dostupno na: <<https://www.semanticscholar.org/paper/Operational-Effectiveness-Is-Not-Strategy-What-Is-Porter/9aea48abda1e137af7989b6e600ae16019d7e26f>> [18. 7. 2023].
32. Porter, M.E., 2008. *Konkurentska prednost*. Zagreb: Masmedia.
33. Schumpeter, J.A., 1976. *The Process of Creative Destruction*. U: S. Shane, ed. 2002. *The Foundations of Entrepreneurship*. Vol 1. Northampton, MA, USA: Edward Elgar Publishing. str. 81-86.
34. Singer, S., Šarlija, N., Pfeifer, S. i Oberman Peterka, S., 2023. *Što čini Hrvatsku (ne)poduzetničkom zemljom?* GEM Hrvatska 2022. [pdf] Zagreb: Centar za politiku razvoja malih i srednjih poduzeća i poduzetništva. Dostupno na: < <http://www.cepor.hr/publikacijepolicy-dokumentiprezentacije/gem-hrvatska/>> [2. 11. 2023].
35. Swann, G.M.P., 2009. *The economics of innovation: an introduction*. Cheltenham: Edward Elgar.

36. Solomon, M.R., Marshall, G.W., Stuart, E.W., 2018. *Marketing. Real People, Real Choices*. 9th ed. London: Pearson Education Limited.
37. Thompson, Jr. A.A., Strickland, A.J. and Gamble, J.E., 2008. *Strateški menadžment*. 14th ed. Translated from English by P. Saganić et al. Zagreb: Mate d.o.o.
38. Tkalac Verčić, A., Sinčić Ćorić, D. i Pološki Vokić, N., 2011. *Priručnik za metodologiju istraživanja u društvenim djelatnostima*. Zagreb: M.E.P. d.o.o.
39. Timmons, J. A., & Spinelli, S., 2004. *New venture creation: Entrepreneurship for the 21st century*. Boston: McGraw-Hill/Irwin.
40. Zelenika, R., 2000. *Metodologija i tehnologija izrade znanstvenog i stručnog djela*, 4. izd. Rijeka: Ekonomski fakultet Sveučilišta u Rijeci.

Prof. dr. Enver Ajanović
Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevo
Pravni fakultet / Faculty of Law
e.ajanovic@pfsa.unsa.ba

UDK 342.9(497.6)

Pregledni naučni rad

NOVI UPRAVNI POSTUPCI U BOSNI I HERCEGOVINI

NEW ADMINISTRATIVE PROCEDURE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Sažetak

Zakoni o upravnom postupku u BiH još uvijek sadrže neusklađena normativna rješenja i pravne praznine. Zbog takvih slabosti primjena materijalnog privatnog i upravnog prava ne može se podvesti pod načelo dobre uprave. Zato ih treba dodatno urediti preuzimanjem boljih rješenja iz uporednog upravnog prava i uklanjanjem protivrječnosti stvoriti nove norme. Tako će se u svim dijelovima upravnog postupka stvoriti pretpostavke za uspostavu efektivne vlasti. Normativni tekst će biti duži i omogućitiće kvalitetniju primjenu materijalnog i međunarodnog upravnog prava transformiranog u formalni zakon. Najkrupnije izmjene su među načelima, jer je potrebno normirati nova opća pravna načela upravnog postupka.

Ključne riječi: *uvodne odredbe ZUP-a; nova načela u ZUP-u; novi sadržaj ZUP-a u BiH.*

Summary

Laws on administrative procedure in Bosnia and Herzegovina still contain unharmonized normative solutions and close the gap. Because of such weakness substantive private and administrative law application can not to fail under the principle of good governance. Therefore, they need to be further edited by taking over of better solutions from comparative administrative law and by removing of contradictories to create new legal norms. So it will be in all parts administrative procedure created assumptions for establishing of effective authority. Normative text will be longer and will enable more qualitative substantive and international administrative law application transformed in ordinary law. The largest changes are between the principles, because it is necessary to regulate new general legal principles of administrative procedures.

Key words: *introductory provisions of Administrative Procedure Act; new principles in Administrative Procedure Act; new content of Administrative Procedure Act.*

I. Uvod

Po uzoru na austrijski Zakon o općem upravnom postupku iz 1925. godine brzo su usvajani istoimeni zakoni u državama nekadašnjim članicama Austro-Ugarske Monarhije i u SR Njemačkoj. Države nasljednice SFRJ već su objavile novi ZUP, a jedino u BiH i danas doslovno važi koncepcija DFR Jugoslavije iz 1955. godine. Njihova modernizacija otvara mogućnost da BiH preuzimanjem pojedinih instituta iz tih zakona izradi znatno moderniziran ZUP. Pravo EU sadrži složeno načelo pravo na dobru upravu, jer ga čine saslušanje stranke, pravo na uvid u upravni spis uz zaštitu opravdanog interesa povjerljivosti te profesionalne i poslovne tajne, te načelo zakonitosti kroz obavezu obrazlaganja odluke.¹ Takvo osnovno pravo u EU daje poticaj da se preuzme više instituta upravnog postupka kojima opće upravno organizaciono pravo nije razlog njihovog normiranja, odnosno ne zavise od tog prava. To se može jasno uočiti u ZUP u BiH.² Budući da je upravno pravo izraz historijskih i strukturalnih posebnosti države³ pojedini instituti se i ne mogu preuzeti, jer se upravno materijalno pravo u BiH znatno razlikuje od uporednog materijalnog upravnog prava. Moguće je preuzeti institute iz ZUP-a SRAus i SRNj, RH i RSr.

II. Uvodne odredbe u ZUP-u

Osnovna načela ZUP-a sadrže odredbe o posebnom postupku, u kojima se iza riječi „načelima“ treba da doda tekst „i svrsi“,⁴ te supsidijarnoj primjeni zakona. Očito je da nisu načela i da ih treba izdvojiti u posebnu grupu. Zvale bi se uvodne odredbe u koje se može prenijeti i norma definicija o upravnom postupku iz Saveznog ZUP-a SR Njemačke.⁵

¹ Član 41. Povelje o osnovnim pravima EU.

² Vidi npr. drugostepeni upravni postupak za samostalne organe uprave i uprave u sastavu ministarstva, centralne i područne organe uprave u ZUP FBiH.

³ Ulrich Everling, *Auf dem Wege zu einem europäischen Verwaltungsrecht zu einem europäischen Verwaltungsrecht*, Neue Zeitschrift für Verwaltungsrecht, sveska 1, 1987. godina, str. 1.

⁴ Vidi član 3. stav 1. ZUP RH („Narodne novine RH“, br. 47/2009).

⁵ Paragraf 9: „Upravni postupak u smislu ovog Zakona je djelatnost organa uprave koja djeluje prema vani, koja je usmjerena na ispitivanje pretpostavki, pripremanje i izdavanje upravnog akta ili na zaključivanje javno-pravnog ugovora. Uključuje objavljivanje upravnog akta ili zaključivanje javno-pravnog ugovora.“ Umjesto javno-pravnog ugovora za BiH je bolje da koristi pojam upravni ugovor, jer je to bliže našoj još uvijek nedovoljno razvijenoj pravnoj terminologiji.

III. Nova načela u zakonima o upravnom postupku

Druga glava treba da sadrži znatno modernizirana osnovna načela općeg upravnog postupka prilagođena preuzimanjem općevažjećih načela iz njemačkog saveznog i austrijskog ZUP-a u naš ZUP *de ferenda* i spajanjem načela u važećem ZUP-u u nova.

a) *Načelo zakonitosti* u upravnom postupku BiH i FBiH nepotrebno je duplo normirano. Naime, odredba o važenju zakona upravo uređuje načelo zakonitosti, dok je većina odredbe o načelu zakonitosti samo vrlo dobra nomotehnička razrada važenja zakona. Zato važenje zakona treba preimenovati u načelo zakonitosti, dok odredbe o načelu zakonitosti⁶ treba prenijeti u pripadajuće odredbe u ZUP-u. Nova odredba o *načelu zakonitosti* treba da se dopuni prvim stavom iz *važećeg načela zakonitosti* ZUP-a u BiH i da se radi njenog potpunijeg sadržaja ZUP primjenjuje i na zaključivanje upravnih ugovora⁷. Predloženu dopunu i izmjenu načela zakonitosti treba dodatno razraditi stavom da se odredbe ZUP-a shodno primjenjuju i na upravne radnje upisivanja podataka u službene evidencije svih organa uprave, upravnih ustanova, javnih preduzeća, javnih ustanova i svih drugih pravnih osoba kada obavljanjem javnih ovlasti obavljaju ovu djelatnost. I na kraju, u ovoj odredbi treba propisati da po ZUP-u postupa i uprava Suda BiH, odnosno uprava svih sudova u FBiH kada po ZUP-u FBiH odlučuju o zasnivanju i prestanku radnih odnosa sudskih službenika, te o pravima, obavezama i odgovornostima iz radnog odnosa svih sudija i sudskih službenika. Naime, predsjednik suda odlučuje svojom jačom i jednostranom voljom o zasnivanju ovih pravnih odnosa. Zato se svako rješenje predsjednika suda izdaje po ZUP, a o zakonitosti takvog upravnog akta može odlučivati sud jedino u upravnom sporu. Pravni osnov da se ova rješenja svrstaju u upravni akt je i odredba da je Predsjednik suda odgovoran za rukovođenje cjelokupnim sudom i sudskom upravom, odnosno za rukovođenje osobljem Suda.⁸

b) *Načela oficijelnosti i privatnosti* su se u dosadašnjoj teoriji upravnog prava BiH formirala primjenom metoda indukcije i svrstavala u njegova ostala

⁶ Vidi član 4. stav 2. i 3. i 200. ZUP-a BiH („Sl. glasnik BiH“, br. 29/2002), član 4. stav 2. i 3. i 207. ZUP FBiH („Sl. novine FBiH“, br. 2/1998), član 5. stav 2. ZUP RS („Sl. glasnik RS“, br. 13/2002).

⁷ Vidi član 4. stav 1. ZUP BiH i ZUP FBiH, i član 3. stav 2. ZUP RH („Narodne novine RH“, br. 47/2009).

⁸ Član 11. stav 1 pod tačkom g) Zakona o Sudu BiH, član 31. stav 1. Zakona o sudovima FBiH („Sl. novine FBiH“, br. 38/2005) i član 48. stav 3. Zakona o sudovima RS („Sl. glasnik RS“, br. 37/2012, 14/2014 - odluka Ustavnog Suda, 44/2015, 39/2016 - odluka Ustavnog Suda i 100/2017).

važnija načela. Budući da se pri zasnivanju upravnopravnih odnosa primjenjivanjem materijalnog prava načelom oficijelnosti postiže efektivna vlast, a to je da izražava najjaču i jednostranu volju države, odredba o načinu pokretanja upravnog postupka mora se prenijeti u osnovna načela pod nazivom *načelo oficijelnosti i privatnosti*⁹. Pri tome je radi njene potpunosti iza riječi „pokreće“ potrebno dodati tekst: „i provodi“, jer samo tako ovo načelo može biti sveobuhvatno u odnosu na nomotehničku razradu u preostalom dijelu postupka o: načinu pokretanja ispitnog postupka, provođenju dokaznog postupka i upravnom izvršenju izdatog upravnog akta. Međutim, ovu odredbu potrebno je dodatno dopuniti tako da bude vidljivo da država postupa kao suverena vlast. Najbolje se može postići prenošenjem odredbe iz ZUP-a SR Njemačke iz istraživačkog (inkvizicionog) načela.¹⁰ Njegova svrha je efektivno ispunjavanje zadataka u javnoj upravi¹¹ i pravna zaštita stranke i osnovnih prava. Posljedica je pravičnog postupka i zakonitosti uprave.¹² Radi otklanjanja protivrječnosti u načinu pokretanja postupka iza riječi „pokrenut“ mora se dodati tekst: „po službenoj dužnosti“. Pokretanje postupka po zahtjevu stranke mora se modernizirati tako što će dodati odredba: „Kad se postupak pokreće na zahtjev stranke, postupak se smatra pokrenutim u trenutku predaje urednog zahtjeva stranke organu uprave“. ¹³ Načelo oficijelnosti i privatnosti u upravnom pravu SR Njemačke ne treba da se preuzme u naše, jer bi u društvenim uvjetima kakvi vladaju u BiH takva odredba izazvala pravnu nesigurnost. U Njemačkoj organ uprave odlučuje prema pravnoj obaveznoj vlastitoj ocjeni, da li i kada će provesti upravni postupak. To ne važi, ako organ uprave na osnovu pravnih propisa mora postupati po službenoj dužnosti ili po zahtjevu, ili smije postupati samo po zahtjevu i taj zahtjev ne postoji.¹⁴ U upravnom pravu BiH postoji drugačija odredba da se postupak pokreće kad organ uprave sazna ili utvrdi da, ...treba radi zaštite javnog interesa, pokrenuti upravni postupak.¹⁵

⁹ Vidi član 114. ZUP-a BiH, član 121. ZUP-a FBiH i član 111. ZUP RS („Sl. glasnik RS“, br. 13/2002).

¹⁰ Paragraf 24: Organ uprave ispituje stanje stvari po službenoj dužnosti. Određuje vrstu i obim ispitivanja. Nije vezan za tvrdnje i zahtjeve učesnika za dokazivanje./ Organ uprave mora uzeti u obzir sve okolnosti važne za pojedinačni slučaj, također i za učesnike povoljne okolnosti./Organ uprave ne smije uskratiti prihvatanje izjava ili zahtjeva, koji su u njegovoj nadležnosti, jer izjavu ili zahtjev u stvari smatra nedozvoljenim ili neopravdanim.

¹¹ Pünder Hermann, *Allgemeines Verwaltungsrecht*, 14 izdanje, izdavač De Gruyter, str. 428.

¹² Ferdinand O. Kopp, Ulrich Ramsauer, *Verwaltungsverfahrensgesetz*, Kommentar, Verlag C.H. Beck, 14. vollständig überarbeitete Auflage, 2013. godina, str. 455.

¹³ Vidi član 40. stav 2. ZUP RH („Narodne novine RH“, br. 47/2009).

¹⁴ Paragraf 22 Saveznog zakona SR Njemačke.

¹⁵ Član 115. stav 1. ZUP-a BiH, član 122. stav 1. ZUP-a FBiH i član 112. ZUP RS („Sl. glasnik RS“, br. 13/2002).

c) *Načelo samostalne ocjene dokaza i činjenica* treba da bude novo načelo u ZUP-u. Može se formirati spajanjem važećih *načelâ materijalne istine*, dijelom *samostalnosti u rješavanju*, *ocjene dokaza*, i dijela općeg načela o dokazivanju iz austrijskog ZUP-a. Ova načela treba da se spoje u jedno, jer sadrže pravilo o činjenicama i dokazima.¹⁶ Spajanjem ovih načela u jedno, novo načelo samostalne ocjene dokaza dobiće svoju svrhu, a samim tim i upravna vlast, odnosno država u upravno-pravnim odnosima sa strankama tokom postupka i njegovim subjektima nakon završetka upravnog postupka.

U pozitivnom pravu *načelo materijalne istine* je nepotrebno. Može ostati teorijski pojam kao u upravnom pravu Republike Austrije. Naime, njeni teoretičari su izgradili pojam istraživanja materijalne istine, a što odgovara suverenom ponašanju državne uprave kada se želi zasnovati upravno-pravni odnos između države i privatnih fizičkih i pravnih osoba. Izvorište načela istraživanja materijalne istine je načelo oficijelnosti. Prije izdavanja odluke organ mora ispitati pravo stanje stvari. To se postiže tako što određuje činjeničnu tvrdnju i teret dokazivanja, te se brine za izvođenje potrebnih dokaza. Mora se utvrditi stanje stvari značajno za odluku. Pri tome se i vlastita ocjena mora zasnivati na općim načelima ispitnog postupka i pravilno utvrđenom činjeničnom stanju. Ako osnove odluke nisu sporne, organ uprave nije obavezan utvrditi stanje stvari. Doduše, po službenoj dužnosti mora razjasniti sadržaj ili uračunavanje nejasnih upravnih radnji. Načelo istraživanja materijalne istine pojavljuje se u slučajevima u kojima je puko „činjenje vjerovatnim“, odnosno „vjerovatnost“ predviđena kao i u slučaju zakonitosti pretpostavki.

Obaveza utvrđivanja istinitog stanja stvari je isključena, ako se sa svojim zahtjevima suprostavljene stranke saglase o pojedinim činjenicama. „Nespornost“ kroz sporazumijevanje stranaka je u upravnom postupku u pojedinim činjenicama isključena.¹⁷ Načelo samostalnosti u rješavanju treba da se sastoji iz samo jedne odredbe i to da organ vodi upravni postupak i

¹⁶ Ova nova odredba treba da bude: U postupku moraju se potpuno i pravilno utvrditi sve činjenice od važnosti za donošenje zakonitog i pravilnog rješenja./ Ovlaštena službena osoba organa nadležnog za vođenje postupka samostalno utvrđuje činjenice i okolnosti, i na osnovu utvrđenih činjenica i okolnosti primjenjuje propise na konkretni slučaj./Koje će činjenice uzeti kao dokazane, odlučuje ovlaštena službena osoba po svom uvjerenju, na osnovu savjesne i brižljive ocjene svakog dokaza posebno, i svih dokaza zajedno, kao i na osnovu rezultata cjelokupnog postupka./Činjenice, koje su organu uprave općepoznate, i takve, za čije postojanje zakon postavlja pretpostavku, ne trebaju nikakav dokaz.

¹⁷ Antonioli-Koja, *Allgemeines Verwaltungsrecht*, Lehr- und Handbuch, 3. Auflage, Manz Verlag Wien, 1996. godina, str. 608.-609.

donosi rješenje samostalno u granicama ovlaštenja datih zakonom, drugim propisima i općim aktima.¹⁸

d) Načelo pravo žalbe treba da se preimenuje u *načelo dvostepenosti*. Treba da se dijeli na unutrašnje i vanjsko. Za unutrašnje protiv odluke rukovodioca upravne organizacije podnosi bi se prigovor njenom upravnom ili nadzornom odboru. Ako u ovim organizacijama nema upravnog ili nadzornog odbora, prigovor se ne bi mogao koristiti. Druga vrsta unutrašnjeg je prigovor protiv upravne radnje.¹⁹ Za vanjsko koristi se žalba. Tako bi se omogućilo da odredbe o žalbenom postupku budu njegova razrada. Pored toga, ovim načelom djelimično bi se obuhvatila i obnova upravnog postupka. U načelu dvostepenosti mora se propisati da se žalba podnosi radi ispitivanja zakonitosti, a kad je rješenje doneseno po slobodnoj ocjeni, u žalbenom postupku ocjenjuje se i svrhovitost rješenja.²⁰

e) U upravnom postupku pokrenutom po službenoj dužnosti uprava izdavanjem upravnih akata zahvata u ljudska prava i osnovne slobode stranke. Svako zahvatanje je suverena upravna mjera nadležnog organa ili službe koja se mora poduzeti u skladu sa *načelom srazmjernosti*. Objašnjava ga njemačka teorija upravnog prava. Prema ovom načelu zabranjeni su ublažavanje (Untermäßigkeitverbot) i prekomjernost (Übermäßigkeitverbot) mjera. Zabrana ublažavanja mjera podrazumijeva da nosilac državne vlasti ne smije preći pravom naređen minimalni standard. Zabrana prekomjernosti obavezuje upravu (kao i zakonodavca) da pri slijeđenju legitimne svrhe koristi samo prikladna, potrebna i srazmjerna sredstva. Prikladnost znači da preduzete mjere moraju ostvariti svrhu kojoj se teži. Potrebna sredstva znači da pri više mogućih i prikladnih mjera adresate ne smiju opteretiti više nego što je bezuvjetno potrebno. Srazmjernost znači da se ne smije stvoriti šteta izvan srazmjere prema cilju kome se teži.²¹ U važećem ZUP-u odredba o sredstvima i načinu upravnog izvršenja²² nije dovoljna pa se *načelo srazmjernosti* mora izričito normirati tako što će se objašnjenja ovog načela iz njemačke teorije

¹⁸ Član 14. stav 1. ZUP BiH („Sl. glasnik BiH“, br. 29/2002), član 10. stav 1. ZUP FBiH („Sl. novine FBiH“, br. 2/1998) i član 11. ZUP RS („Sl. glasnik RS“, br. 13/2002).

¹⁹ Član 28. ZUP RSr („Sl. glasnik RSr“, br. 18/2016 i 95/2018).

²⁰ Vidi član 107. ZUP RH („Narodne novine RH“, br. 47/2009).

²¹ Ehlers i dr, *Allgemeines Verwaltungsrecht*, 2002. godina, str. 131.

²² Vidi član 261. stav 1. ZUP BiH, član 270. stav 1. ZUP FBiH i član 257. stav 1. ZUP RS („Sl. glasnik RS“, br. 13/2002).

upravnog prava pretvoriti u pravnu normu. Tako će se ovom novom načelnom odredbom obuhvatiti cijeli upravni postupak, a ne samo jedan njegov dio.²³

f) Načelo *upotrebe jezika i pisma* treba dopuniti odredbama o tumaču, jer sam po sebi nije dokazno sredstvo.

g) Načelo *ne bis in idem* treba da bude potpuno novo načelo u ZUP-u *de ferenda*, a načela konačnosti i pravosnažnosti moraju se brisati. Treba da glasi: *U istoj upravnoj stvari nakon konačnosti upravnog akta upravni postupak ne može se ponovo pokretati*. Za teorijsko objašnjenje ovakve izmjene ZUP-a nema dovoljno prostora u ovom radu, pa se objašnjenje može izložiti jedino u drugom tekstu.

h) Upravnom postupku nedostaje *načelo savjetovanja i obavještanja stranke*. Ova upravna radnja preduzima se u interesu potencijalne stranke kojoj pripadaju određena prava. Primjenjuje se prije pokretanja upravnog postupka i po tome se razlikuje od načela pomoći nekoj stranci koje se primjenjuje tokom provođenja upravnog postupka.²⁴ U određenom obimu organi uprave su obavezni savjetovati i obavještavati. Niko iz neznanja ne smije gubiti prava. Obaveza savjetovanja obuhvata izražavanje volje i znanja, sve zahtjeve u postupku i materijalne zahtjeve, te pravna pitanja. Iako se radi o savjetovanju, organ uprave je obavezan potaći davanje izjave ili podnošenje pravog zahtjeva. Ova službena obaveza ne obuhvata i pravne savjete advokatima, kojima bi se organ uprave mogao izložiti optužbama za pristrasnost. Organ uprave mora raditi i kada su izjave i zahtjevi učesnika drugačiji nego njegova pravna shvatanja ili im značenje propisa nije doprlo do svijesti. Obaveza savjetovanja nastaje kada su izjave i zahtjevi slučajno ili iz neznanja izostala ili su netačno data. Organ uprave mora biti svjestan greške. Budući da se radi o trebanju, poticaj može izostati ako stranka ima advokata. Savjetovanje se pojačava srazmjerno posebnoj zavisnosti stranke od organa uprave ili ograničenom znanju. Obaveza obavještanja obuhvata proceduralna prava i obaveze, te materijalno pravo. Ograničava se na sadržaj

²³ Odredba treba da bude: Sve mjere organa uprave treba da budu srazmjerne pravnom položaju stranke./ Mjera je srazmjerna ako je prikladna, potrebna i koristi srazmjerna sredstva./ Prekomjerne mjere i ublažene mjere nadležnog organa su zabranjene.

²⁴ Paragraf 25 stav 1. i 2. ZUP-a SR Njemačke: Organ uprave treba potaći davanja izjavâ, podnošenje zahtjevâ ili ispravku izjavâ ili zahtjevâ, ako su ovi očito samo nehotice ili iz neznanja izostali ili su netačno dati ili podneseni. On izdaje, ako je potrebno, obavještenje o pravima i propisanim obavezama koja u upravnom postupku pripadaju strankama. / Organ uprave ispituje, ukoliko je potrebno, već prije podnošenja zahtjeva sa budućim podnosiocem zahtjeva, koje dokaze i isprave mora podnijeti i kako se postupak može ubrzati. Ako to služi ubrzanju postupka organ treba dati podnosiocu zahtjeva nakon podnošenja zahtjeva obavještenje o vjerovatnom trajanju postupka i potpunosti dokumenata uz zahtjev.

bitan za upravni postupak i za koji stranka pita i smije biti opće obavještenje o pravu. Obuhvata i obavještenja potrebna za zaštitu njenih prava i ispunjavanje njenih obaveza. Takvo činjenično stanje može se ispitivati pred sudom. Stranke mogu zahtijevati samo što stvarno trebaju. Sadržaj obavještenja mogu biti unutrašnji propisi, uputstva i drugi izvori informacija. U upravnim stvarima sa više stranaka organ uprave mora primijeniti načelo jednakosti sredstava i ne smije u njima davati jednostrana obavještenja. Organ uprave ne smije izazvati sumnju u svoju nepristrasnost. Ovom upravnom radnjom ne smije se prekršiti obaveza čuvanja tajne. Iz ove radnje ne smije proizaći zahtjev za određenu upravnu djelatnost. Ova radnja se po svemu ovome razlikuje od osiguranja o izdavanju ili neizdavanju upravnog akta. Povreda ove obaveze je povreda postupka. Zahtjev u upravnoj tužbi za njeno uklanjanje je akcesoran i dopušten ako utiče na izreku odluke. Uklanjanje takvih grešaka nije predviđeno, jer nije moguće obrazložiti zašto se sa povredom prava na saslušanje ne može uklanjati usko povezana povreda obje obaveze. Zbog pogrešnog savjetovanja i obavještenja može se podnijeti zahtjev za naknadu štete usljed povrede službene dužnosti, čak i kad nisu postojale ove obaveze u postupku. Stranka može tražiti i uklanjanje posljedica povrede. Mora se ispraviti pogrešna informacija. Povratom u pređašnje stanje može se vratiti pušteni rok.²⁵

j) *Načelo ranog učešća javnosti* nastalo je razvijanjem okolinskog prava i odgovornosti javnosti prema zaštiti supstance prirodne okoline. U našoj nomotehnici dobro je da se odvoji u samostalnu cjelinu, jer će tako svima biti lakše uočljivo.²⁶ Cilj norme je da pri velikim građevinskim i investicionim projektima koji mogu uticati na veliki broj osoba, organ uprave bez velikih birokratskih troškova prijevremenim učešćem građana poboljša transparentnost planiranja. Tako se potiče i prijevremena komunikacija između nosioca projekta i pogođene stranke i omogućava supstancijalno učešće pogođene javnosti. Takvo prijevremeno učešće treba da unaprijedi *prihvatljivost projekata* i potakne nosioca projekta da poboljša projektirane planove.

²⁵ Pünder Hermann, *op.cit.*, str. 484.-487.

²⁶ Paragraf 25. stav 3. ZUP-a SR Njemačke: Organ uprave utiče na to da pri planiranju projekata, koji ne mogu imati samo sporedan uticaj na interese većeg broja trećih, nosilac informira odnosnu javnost prijevremeno o ciljevima projekta, sredstvima ostvarenja i vjerovatnom uticaju projekta./ Ranije učešće javnosti po mogućnosti treba da se desi već prije podnošenja zahtjeva./ Odnosnoj javnosti mora se dati prilika radi izjašnjenja i ispitivanja. Rezultat ranijeg provedenog učešća javnosti prije podnošenja zahtjeva treba se odnosnoj javnosti i organu uprave uostalom bez odlaganja saopćiti najkasnije sa podnošenjem zahtjeva. / Stav 1 ne važi, ako odnosna javnost već prema drugim pravnim propisima prije podnošenja zahtjeva mora učestvovati. Prava učešća prema drugim pravnim propisima ostaju ista.

Ovakva odredba je svjesno odustajanje od mogućnosti formalnog provođenja. Izraz je principa kooperacije. Njen temelj je očekivanje da se pri većim građevinskim i planiranim projektima u interesu njihovog nosioca transparentnost, učešće i prihvatljivost moraju tako poboljšati da se projekat prijevremeno javnosti saopći i o njemu raspravlja. Time se ne sprečavaju stvarni konflikti, koji se pojavljuju u projektima. Na taj način se izbjegavaju ili umanjuju otpori proistekli iz strepnje, straha i osjećaja da postanu objekat tuđih odluka.

Naredba o ranijem učešću javnosti daje neutralnost organu uprave. Tako se davanjem savjeta nosiocu projekata prije podnošenja zahtjeva i u interesu potencijalno pogođenog treba da utiče na prijevremeno učešće građana.

Propis se primjenjuje na projekte koji mogu ne samo nebitno uticati na interese većeg broja trećih. Svjesno je otvoreno formuliran i naročito nije ograničen na određene postupke odobravanja. To ne zavisi od postupaka odobravanja. Obuhvaćeni su ne samo postupci utvrđivanja plana i odobravanja plana, nego i odobravanje postrojenja i odobravanje građenja.

Pod pojmom projekta podrazumijevaju se svi oni za koje je potreban postupak utvrđivanja plana i odobrenja plana. Može se raditi o mjesnim, privatnopravnim i javnopravnim projektima javne vlasti, dakle i projektima u svrhu stvaranja prometnih puteva. To mogu biti i projekti razvoja, proširenja i izmjene postojećih postrojenja.

Odredba o uticaju na veći broj trećih osoba svjesno je neodređena sa takvom formulacijom da bi se otvorio određeni praktični prostor. Čvrst minimalan broj stranaka sa pogođenim (povrijeđenim) interesima nije bio vodeći cilj. „Veći broj“ zavisi od upravne stvari, vrste i intenziteta pogođenosti.

Dalja pretpostavka je da uticaji na interese trećih osoba ne budu samo beznačajni. Dovoljan je uticaj na interese pogođene stranke. Pojam interesa je svjesno određen.

Prema propisu obavezan je postupati organ uprave nadležan za takve projekte. Uticaj se pojavljuje kada organ uprave na bilo koji način dobije saznanja o projektu. Njegov nosilac posredno utiče kada istupa u javnosti, a za organ uprave se postavlja pitanje kada utiče na njegovo rano objavljivanje. Projekat se mora toliko konkretizirati da se može predvidjeti vrsta i mjera pogođenosti i plan se ne smije u tolikoj mjeri učvrstiti da zbog njega ne postoji druga alternativa. Organu uprave je prepušteno kako će uticati na provođenje ranog učešća građana. Sigurno se najprije zahtjev upućuje nosiocu projekta, jer se onda, ako je potrebno, na odgovarajući način može dati odgovarajući značaj.

Rano učešće javnosti provodi nosilac projekta na vlastitu odgovornost. Mora se održati prije podnošenja zahtjeva. Pojam „pogođene“ javnosti ne zavisi od rizika povrede subjektivnih prava. Takvoj javnosti pripadaju i udruže nja za okolinu ovlaštena na učešće. Na poslijetku je nosilac projekta gospodar ove faze postupka. Organ uprave također može uticati na oblik učešća.

Pogođenoj javnosti mora se omogućiti „izjašnjenje i rasprava“ a vrstu i način provođenja slobodno određuje nosilac projekta. Za razmatranje sa pogođenim mora se odrediti termin. To je smisljeno za postizanje stvarnog efekta participacije i šanse prihvatanja.

Rezultat ranog učešća javnosti treba da saznaju pogođena javnost i organ uprave odmah, a najkasnije sa podnošenjem zahtjeva. Ako se podnese zahtjev, ovaj organ može zahtijevati da se zahtjevu prilože ovi rezultati. Podnošenje zapisnika razmatranja je smislen, ali nije obligatoran. Dovoljan je sažetak rezultata.

Neprovođenje ranog saslušanja javnosti nema uticaja na zakonitost upravnog postupka. Njegova svrha je da se smanji konfliktni potencijal između organa uprave i nosilaca projekta i tako postigne povoljno rješenje za sve.²⁷

k) *Načelo pravo uvida u spis* namijenjeno je zaštiti stranaka od birokratske uprave i radi lakše odbrane njihovih prava.²⁸ O ovom načelu su teoriji upravnog prava već objavljivani radovi. U ovom radu nema mjesta za detaljnije izlaganje o ovom načelu.²⁹

l) *Načelo čuvanja tajne* potrebno je za zaštitu osobnosti učesnika u upravnom postupku. *Učesnici imaju pravo na to da organ uprave neovlašteno ne objavi njihovu tajnu, a naročito o osobnom životu.*³⁰

²⁷ Ferdinand O. Kopp, Ulrich Ramsauer, *op.cit.*, str. 494.-498.

²⁸ Paragraf 29 ZUP-a SR Njemačke: Organ uprave mora odobriti učesnicima uvid u akte postupka, ako je njihovo poznavanje potrebno za isticanje ili odbranu njihovih pravnih interesa. Ovo pravo važi do završetka upravnog postupka, a ne za nacrt odluka kao i radove na njihovoj neposrednoj pripremi. Ukoliko se zasnuje zastupanje, jedino zastupnici imaju pravo na uvid u akt./Organ uprave nije obavezan odobriti uvid u akt, ako se njime povređuje pravilno ispunjavanje zadataka organa uprave, ako bi upoznavanje sa sadržajem akta nanijelo štetu dobrobiti zajedničkih institucija BiH ili institucijama entiteta, ili ako postupak prema zakonu ili po svojoj naravi, naime zbog opravdanih interesa učesnika ili trećih osoba, moraju se smatrati tajnim. /Uvid u akte obavlja se u organu uprave, koji ih vodi. U pojedinom slučaju uvid se može obaviti u drugom organu uprave ili u diplomatskom ili konzularnom predstavništvu BiH. Druge izuzetke može odobriti organ, koji vodi akte.

²⁹ Vidi Marko Šikić, Lana Ofak, *Pravo na uvid u spis u upravnim stvarima*, Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci, br. 1, 2019. godina, str. 423-443.

³⁰ Paragraf 30. ZUP SR Njemačke.

Odredba uređuje zahtjev učesnika na čuvanje tajne o činjenicama, okolnostima itd. koje njih lično pogađaju, koje se po vladajućem mišljenju ili prema posebnim pravnim propisima smatraju „ličnim“ ili „privatnim“ stvarima. Zahtjevom učesnika istovremeno se zasniva objektivno-pravna obaveza organa uprave da čuvaju tajnu učesnika. Ovom obavezom uspostavlja se odnos povjerenja između organa uprave i građana, a što je pretpostavka suvisle saradnje u upravnom postupku i efikasnosti upravne djelatnosti.

Propis je izraz principa pravne države i osobnog prava pogođenog na zaštitu njegove tajne, a posebno prava na informativno samoopredjeljenje sa osnovnim pravima na koje se utiče u upravnoj stvari.

Ovo pravilo važi do završetka upravnog postupka, ali je primjenjivo i nakon ove faze, mada prestaje status učesnika u ovom postupku.

Propisana obaveza je odgovarajući izraz općeg pravnog načela, ukoliko nema posebnih pravila. Kao njegov izraz također se primjenjuje na tajnu trećeg.

Obaveza čuvanja tajne građana ne važi samo za nadležne organe uprave, nego za sve ove organe koji službeno i neslužbeno saznaju tajne od građana, uključujući i organe koji ne postupaju po ZUP-u.

Navedena obaveza važi i za druge javnopravne upravne djelatnosti, izdavanje uredbi i statuta kao i za privatnopravne (fiskalne) radnje uprave radi ispunjavanja javnih zadataka.

Tajna u smislu § 30 su sve činjenice, okolnosti, procesi itd. poznati ograničenom broju ljudi i u čijoj zaštiti njen nosilac ima interes vrijedan zaštite i koji prema važećim pravnim propisima i općem nazoru, a naročito zbog datih vrijednosti u Ustavu, nemaju ništa s trećim osobama. To pretpostavlja lični odnos prema tajni.

Tajnama pripadaju načelno sve privatne tajne, koji su u sferi personalnosti i intimnosti kao što su: zdravstveni, porodični i ekonomski odnosi pojedine osobe, akti o razvodu braka, raniji propusti, itd. Tome ne pripadaju sve činjenice i okolnosti koji se odnose na sve osobe. Postoje i pogonske i poslovne tajne. To su sve činjenice povezane sa poslovanjem pogona, poznati su samo ograničenom broju osoba i u čijem čuvanju tajne preduzetnik ima interes vrijedan zaštite. Pod pogonskim tajnama podrazumijevaju se tehničke činjenice preduzeća, kao što su metode proizvodnje i faze procedura. Pod poslovnim tajnama misli se na trgovačke odnose preduzeća, npr. obračuna, markentiške strategije, liste kupaca.

Ako se činjenice koje je potrebno sačuvati kao tajne istovremeno odnose na više osoba, one moraju ostati takve, ako su ispunjene pretpostavke za barem jednu osobu i otkrivanje nije moguće bez povrede njihovih prava. Ako se radi

o statističkim ili anonimnim podacima tada nema tajnosti. Isto važi za informacije poznate općenito ili neodređenom velikom broju osoba.

Otkrivanje tajne obuhvata sve forme, osim usmenog ili pisanog saopćenja, kao što je npr. odobravanjem uvida u akte, izdavanje obavještanja, konkludentno ponašanje pa čak i šutnja. Otkrivanje ne mora biti službeno. Dovoljno je otkrivanje saopćenjima u privatnim krugovima, novčane doznake navedene na potvrdi da je plaćanje socijalna činidba, saopćenja unutar organa uprave službenicima bez službene veze sa upravnom stvari, svejedno u koju svrhu; uprkos općoj formulaciji propisa takođe u odnosima između organa uprave. Nije bitno da li je otkrivanje tajne svjesno ili slučajno. To postoji i kad se tajna otkrije trećem nepoželjnim ponašanjem npr. službenika.

Ovlaštenje se može odrediti u pravnim propisima, odobrenjem ovlaštenog ili općim pravnim načelom. Razlog otkrivanja tajne ne opravdava okolnost da tajnu već poznaje više osoba, ukoliko narav tajnosti nije otpao. Sve dok pogođena stranka ne odustane od tajnosti, organ uprave mora takve činjenice smatrati tajnim i ne smije ih „službeno potvrditi“; bez svog stava smije uputiti na izjave trećih osoba u štampi o upravnoj stvari. Drugačije važi za općepoznate činjenice, jer nema naravi „tajnosti“ i nije vrijedno zaštite.

Pravni propisi mogu obavezati ili ovlastiti organ uprave na dalje prosljeđivanje informacija. Pretpostavka je da odnosne odredbe budu izraz vaganja zakonodavca u odnosu na konkretne interese očuvanja tajne i otkrivanja.

Odobrenje učesnika je potrebno ako učesnici mogu odlučivati o tajnosti. Ako se odnosi na više osoba, sve one mogu odobriti otkrivanje. Dovoljno je i naknadno odobrenje. Također se odobrenje ne mora dati izričito. Iz ponašanja pogođenih stranaka mora proizaći da se odriču prava na čuvanje tajne u upravnom postupku.

Opća pravna načela mogu biti opravdanje da otkrivanje ne bude neovlašteno. Pretpostavka postoji ako iz odmjeravanja interesa i dobara proizilazi da je otkrivanje u službi očuvanja visokorangiranih pravnih dobara građanstva ili pojedinaca.

Zaštita tajnosti važi za učesnike u postupku. Takav status imaju i druge osobe, čije tajne su u istom ili drugom upravnom postupku postale poznate ili su zabilježene u aktima. To važi i za već provedene postupke i za tajne trećih, koji nisu ili nisu bili učesnici u smislu ZUP-a.

Upravni akt izdat pri povredi obaveze čuvanja tajne tokom upravnog postupka je protivpravan. To se mora pretpostaviti, ako protivpravno dobijeno saznanje o tajni utiče na sadržaj odluke i povreda vodi zabrani upotrebe dokaza. Ovakve

greške mogu se osporavati samo u tužbi protiv cijele upravne stvari kao akcesoran zahtjev.³¹

m) *Načelo zaštite subjektivnih prava ili ovlaštenja stranke* treba da se formira od načela zaštite javnog interesa i prava građana, saslušanja stranke i pomoći neukoj stranci.³² Ovo načelo ne postoji u važećem upravnom postupku SR Njemačke i SR Austrije. Radi se o novom pravnom pojmu u skladu sa subjektivnim pravima javnog i privatnog materijalnog prava.

n) Načelo saslušanja stranke u ZUP-u treba da ostane, ali sa drugačijim sadržajem. Novo načelo saslušanja stranke treba da se preuzme iz Saveznog ZUP-a SR Njemačke sa svrhom da je zaštiti u postupku jednostranog određivanja pravne obaveze.³³

o) Za potrebe utvrđivanja materijalne istine u upravnom postupku iskaz stranke je jedini izvor saznanja pravno relevantnih činjenica. Vjerodostojnost takvog iskaza može se pojačati tako što će se u ZUP *de ferenda* preuzeti načelo *osiguranja zakletvom*.³⁴

³¹ Ferdinand O. Kopp, Ulrich Ramsauer, *op.cit.*, str. 592.-597.

³² (1) Kad organi uprave i institucije sa javnim ovlaštenjima vode postupak i rješavaju, dužni su strankama omogućiti da što lakše zaštite i ostvare svoja prava u skladu s Ustavom BiH, Evropskom konvencijom za zaštitu ljudskih prava i sloboda i Aneksom 6 Općeg okvirnog sporazuma za mir u BiH, vodeći pri tom računa da ostvarivanje njihovih prava ne bude na štetu prava drugih osoba, niti u suprotnosti sa zakonom utvrđenim javnim interesom.

(2) Kad službena osoba koja rješava neku upravnu stvar, s obzirom na postojeće činjenično stanje, sazna ili ocijeni da određena stranka ima osnova za ostvarenje nekog prava, upozorit će je na to. (3) Prije donošenja rješenja, koje zahvata u prava stranke, stranci se mora pružiti mogućnost da se izjasni o svim činjenicama i okolnostima važnim za donošenje rješenja. (4) Rješenje se može donijeti bez prethodnog izjašnjenja stranke samo u slučajevima kad je to zakonom određeno. (5) Organ koji vodi postupak starat će se da neznanje stranke i drugih učesnika u postupku, ne bude na štetu prava koja im po zakonu pripadaju.

³³ Paragraf 28. SZUP-a SR Njemačke: Prije nego što se izda upravni akt, koji zahvata u prava učesnika, mora mu se dati prilika, da se izjasni za odluku o pravno relevantnim činjenicama. Od saslušanja se može odustati, ako prema okolnostima pojedinačnog slučaja nije naređeno, a naročito ako: se hitna odluka čini nužnom zbog opasnosti ili u javnom interesu; bi se saslušanjem povrijedilo poštovanje mjerodavnog roka za odluku; se od činjeničnih navoda učesnika, koje je u zahtjevu ili izjavi naveo, ne treba odstupiti na njegovu štetu; organ uprave želi izdati opću naredbu ili istovrsan upravni akt u većem broju ili upravne akte pomoću automatskih uređaja. /Mjere se trebaju preduzeti u upravnom izvršenju./ Saslušanje izostaje, ako je ono suprotno obaveznom javnom interesu.

³⁴ Paragraf 27. SZUP-a SR Njemačke: „Pri ispitivanju činjeničnog stanja organ uprave smije zahtijevati i uzeti zakletvu, samo ako je uzimanje zakletve u odnosnom predmetu i odnosnom postupku predviđen zakonom ili uredbom i organ uprave pravnim propisom proglašen nadležnim. Osiguranje zakletve treba se zahtijevati samo ako drugo sredstvo za istraživanje istine ne postoji, ne daje nikakve rezultate. Od maloljetnika do navršene 16.

Svrha i smisao ove odredbe je da se poveća vrijednost osiguranja zakletvom kao sredstvo ispitivanja činjenica i prikupljanja dokaza. Propis uređuje ne samo da organ uprave može zahtijevati davanje osiguranja zakletvom od učesnika ili trećeg samo pri postojanju odgovarajućeg ovlaštenja, nego također da se takva izjava bez ovlaštenja ne smije uzeti ili prihvatiti. Ona uređuje pretpostavke pod kojim organ uprave smije tražiti osiguranje zakletvom u podnescima i kakav postupak se mora provesti.

Ovo pravilo zasniva se na načelu supsidijarnosti po kome se zakletva traži kada nema drugog sredstva za utvrđivanje istine ili bi se zahtijevali nesrazmjerni troškovi. Kako se radi o propisu o trebanju, organ uprave može odustati od toga ako poslovne okolnosti slučaja to opravdavaju. Za dobrovoljno date zakletve osoba ovo ograničenje ne važi. Takvo osiguranje organ uprave ne može odbiti pozivanjem na drugu odredbu u stavu 1, nego prepušta pogođenoj stranci da sama odustane od osiguranja. Povreda načela supsidijarnosti ne utiče na djestvo datog osiguranja i kažnjivost zbog davanja pogrešnog osiguranja ili osiguranja kojim se prešute bitne okolnosti.

Prihvatanje znači pismeno utvrđivanje usmeno date izjave pristunih u upravnom postupku čija se tačnost osigurava. Ako je organ uprave prima, tada to proizvodi pravno djestvo, tj. zakonom propisana funkcija osiguranja pravno djestvuje kada se ispune pretpostavke stava 2. Pravilo zajedno važi istovremeno za nadležni organ uprave i davanje izjave, kao i za prihvatanje zakletog osiguranja u drugom organu uprave, koji prosljeđuje podnesak drugom organu u kome se i treba dati ovo osiguranje ili koji pismeno uručuje pogođenoj stranci da ga može koristiti pred nadležnim organom.

Ostaje mogućnost da tekst zakletve napiše davalac izjave, druga osoba ili da se koristi potpisanim obrascem i preda ga organu uprave, pravnom zastupniku ili da ga pošalje poštom ili preko kurira.

godine života ne smije se zahtijevati osiguranje zakletvom. /(2)Ako organ uprave prihvata zakletvu u spis, za prihvata su ovlašteni rukovodilac organa uprave, njegov zamjenik te pripadnici javne službe koji imaju sposobnost za sudsku službu. Drugi službenici javne službe mogu ovlastiti rukovodioca organa uprave ili njegovog općeg zamjenika općenito ili u pojedinačnom slučaju. /(3) Osiguranje se sastoji u tome da davalac osiguranja ispravnost njegove izjave o odnosnom predmetu potvrđuje i izjavljuje: „Osiguravam zakletvom da sam po najboljem znanju čistu istinu kazao i da ništa nisam prešutio“. Punomoćnici i stručni pomagači ovlašteni su učestvovati u prihvatanju osiguranja. /(4) Prije prihvatanja osiguranja zakletvom njen davalac mora se poučiti o značaju osiguranja pod državnim zakletvom i krivičnopравnim posljedicama netačnog ili nepotpunog osiguranja pod zakletvom. /(5) Spis mora sadržavati i ime prisutnih osoba kao i mjesto i dan sačinjavanja zapisnika. Daje se davaocu osiguranja da ga pročita uz odobrenje ili na zahtjev podnese na pregled. Izdato odobrenje mora se zabilježiti i davalac osiguranja potpisati. Zapisnik potom moraju potpisati primalac zakletve i zapisničar.

Ovlaštene osobe za prihvatanje osiguranja zakletvom su unaprijed određene za određene nosioce službe. Treba istaći značaj stvari i istovremeno doprinijeti da se spriječi olako davanje zakletih osiguranja ili da budu nejasno, nerazumljivo formulirano.

Za prihvatanje su ovlaštene upravni službenici sa sposobnošću da budu sudije. To nije potrebno za rukovodioce organa uprave i njihove zamjenike. Ko je opći zamjenik određuje se podjelom poslova. Osoba ovlaštena za prihvatanje može koristiti pomoć druge osobe u pisanom obliku, koja nema kvalifikacije za sudiju. Osiguranja zakletve prihvaćena od druge osobe nemaju pravno djejestvo.

Pojam osiguranja zakletve zakonska (pravna) definicija: Osiguranje zakletvom tzv. zakleto osiguranje je posebno formalizirano osiguranje ispravnosti i potpunosti određenog iskaza (izjave), na koji se odnosi. Zakonska funkcija mora se obavezno poštovati. Važi za prihvaćeno zakleto osiguranje i analogno u pisanom obliku predato osiguranje. Odstupanja od formulacije zakletve su nebitna i za djejestvo bez štete, ako osiguranje sadrži u svakom slučaju bitne u njoj navedene pojmove i ne sadrži daljnja ograničenja.

Kažnjivost pogrešnih osiguranja zakletvom daje takvoj izjavi povećanu dokaznu vrijednost. Ako zakon dopušta dokazivanje određenih činjenica sa osiguranjem zakletvom, tada će ono u pravilu biti dovoljno. I ovdje važi načelo slobodne ocjene dokaza. To znači da osiguranje zakletvom ne mora biti osnova odluke, ako je uprkos osiguranju ne smatraju uvjerljivom ili vjerovatnom, jer im je sadržaj npr. neprihvatljiv, nevjerovatan, protivrječan, nestalan ili nepotkrijepljen. Ako su dvije izjave suprotne, ne mora se jednoj od njih dati prednost, jer se njena ispravnost zakletvom osigurava, dok kod druge to ne mora biti slučaj. Mnogo više je osiguranje samo jedna od više pretpostavki, o kojima se mora voditi računa pri stvaranju uvjerenja. Općenito viša dokazna snaga zakletvom osiguranih navoda ne postoji.

Odredbom o krivičnoj odgovornosti za datu zakletvu građanima treba da se pojača svijest o značaju njihovog iskaza i njegovom osnaženju osiguranjem zakletvom. Pouka služi istovremeno i ponajprije nalaženju istine u postupku. Neposredno je propisana za slučaj u kojima se osiguranje zakletvom daje na zapisniku.

Obaveza poučavanja važi samo za prihvatanje osiguranja na zapisniku organa uprave. Ako se osiguranje zakletvom prihvati u drugoj formi, npr. predajom izjave koju je sačinio njen davalac, tada ne važi obaveza poučavanja prema dalekosežnom shvatanju. Po propisu podrazumijeva po doslovnom tekstu, smislu i svrsi prihvatanje zakletog izjašnjenja organa uprave.

Osnovna ideja odredbe, a naročito svrha da služi istini i njena zaštitna svrha da davaoca izjave upozori i suzdrži ga od davanja pogrešne izjave sa zakletvom, dopuštaju pojavljivanje poželjnog poučavanja, ipak zahtijeva pravno neobaveznu shodnu primjenu stava 4, i doduše ne u slučajevima u kojima bi pouka bila moguća bez teškoća, npr. korištenjem obrazaca, koje moraju potpisati pogođena stranka i organ uprave.

Posljedica povrede obaveze poučavanja je da otpada kažnjivost pogrešnog osiguranja zakletvom koga je prihvatio organ uprave. Pogrešnost pouke načelno nema pravno djejestvo.³⁵

IV. Sukob nadležnosti

Po važećem ZUP-u sukob nadležnosti rješavaju Sud BiH, Vrhovni sud i kantonalni sudovi.³⁶ O sukobu nadležnosti može se odlučivati samo u upravnom postupku i zato ih jedino organi uprave mogu i rješavati, a nikako sudovi.³⁷ Tekst „organ koji“ treba da se zamijeni tekstem: „Organ drugog stepena kad“³⁸.

V. Komuniciranje organa i stranke

Novim ZUP mora se predvidjeti predaja podnesaka u elektronskom obliku, poštom preporučeno ili greškom pružatelju poštanskih usluga.³⁹

Za komuniciranje organa i stranaka mora se uvesti i elektronsko komuniciranje.⁴⁰

Odredbe o pozivanju treba da se dopune sa dva samostalna člana o obaveznosti odazivanja pozivu i informiranju nadređenog u javnim službama.

³⁵ Ferdinand O. Kopp, Ulrich Ramsauer, *op.cit.*, str. 519.-524.

³⁶ Vidi član 25. ZUP BiH („Sl. glasnik BiH“, br. 29/2002) i član 28.-33. ZUP FBiH („Sl. novine FBiH“, br. 2/1998).

³⁷ Tako npr. o sukobu nadležnosti između organa uprave u institucijama FBiH treba da odlučuje organ određen za drugostepeno odlučivanje. Sukob nadležnosti između organa uprave dva ili više kantona treba da odlučuje samo organ uprave u institucijama FBiH nadležan za iste upravne poslove. U kantonima sukob nadležnosti treba da rješava organ nadležan za drugostepeno rješavanje.

³⁸ Vidi član 27. stav 2. ZUP BiH („Sl. glasnik BiH“, br. 29/2002), 34. stav 2. ZUP FBiH („Sl. novine FBiH“, br.2/1998), član 28. stav 2. ZUP ZUPRS („Sl. glasnik RS“, br. 13/2002) i član 19. stav 1. ZUP RH („Narodne novine RH“, br. 47/2009).

³⁹ Član 72. stav 2. i 3. ZUP RH („Narodne novine RH“, br. 47/2009).

⁴⁰ Vidi član 75. ZUP RH („Narodne novine RH“, br. 47/2009).

Obaveznost odazivanja pozivu već je normirana u ZUP SR Austrije i može se doslovno preuzeti u ZUP u BiH. Odredba glasi: *Ko je zbog bolesti, invalidnosti ili drugih opravdanih razloga spriječen da se pojavi, mora se odazvati pozivu i radi ispunjavanja ove obaveze može biti zadržan ili priveden prisilnim kaznama. Primjena ovog prisilnog sredstva dozvoljena je samo, ako su u pozivu bili upozoreni i poziv je uručen u njihove ruke. Ona obavezuje organe izvršenja.*⁴¹

Informiranje nadređenog također se može doslovno preuzeti: *Ako se osoba zaposlena u javnom uredu ili javnoj službi ili u službi javnog preduzeća za prevoz mora pozvati i tokom spriječenosti ove osobe mora se odrediti zamjena vjerovatno radi zaštite sigurnosti ili drugog javnog interesa, o pozivu se istovremeno mora obavijestiti njegova nadređena služba.*

Novim Zakonom mora se dopustiti razgledanje spisa i u elektronskoj formi.⁴²

VI. Dostavljanje

Umjesto dostavljanja obavještenjem općinama, podnesak se mora dostavljati u sandučić ili pretinac, ili ako ga nema na vratima ili drugom za primaoca vidljivom mjestu.⁴³ Potrebna je i odredba o mjestu dostavljanja.⁴⁴ Podnaslov „promjena stana“ treba se dopuniti tako da glasi: „Promjena stana, prebivališta, boravišta ili adrese“ i shodno tom novom naslovu prilagoditi odgovarajuću odredbu.⁴⁵ Za dostavnicu mora se predvidjeti i zabilješka za obavljeno posredno dostavljanje. Moraju se preuzeti i odredbe o elektroničkom dostavljanju i dostavi javnim saopćenjem.⁴⁶

VII. Zastupanje stranke

Zastupanje stranke treba da se dopuni općom pravnom obavezom podnošenja dokaza o ovlaštenju za zastupanje, direktnom obraćanju stranci i zdravstvenim i drugim smetnjama za zastupanje.⁴⁷ Razloge imenovanja privremenog zastupnika potrebno je dopuniti i kad je stranka sa poznatom adresom i

⁴¹ Paragraph 19 stav 3. Allgemeines Verwaltungsverfahrensgesetz u SR Austriji.

⁴² Vidi član 84. stav 3. ZUP RH („Narodne novine RH“, br. 47/2009).

⁴³ Vidi član 85. stav 2. ZUP RH („Narodne novine RH“, br. 47/2009 i 110/21).

⁴⁴ Vidi član 90. ZUP RH („Narodne novine RH“, br. 47/2009).

⁴⁵ Vidi član 87. ZUP BiH („Sl. glasnik BiH“, br. 29/2002), član 94. ZUP FBiH („Sl. novine FBiH“, br. 2/1998) i član 84. ZUP RS („Sl. glasnik RS“, br. 13/2002).

⁴⁶ Vidi član 94. i 95. ZUP RH („Narodne novine RH“, br. 47/2009).

⁴⁷ Vidi član 32. stav 1. i 2. i član 33. stav 2. ZUP RH („Narodne novine RH“, br. 47/2009).

identitetom izvan BiH.⁴⁸ O odnosu izjava stranke i punomoćnika umjesto riječi „sama“ treba iza riječi „stranka“ ubaciti pridjev samostalno“, a iza riječi „tražiti“ potrebno je dodati tekстом „i kad je u postupku određen punomoćnik“.⁴⁹

VIII. Pokretanje postupka i zahtjevi stranaka

ZUP sadrži odredbe o djelimičnom rješenju kad se odlučuje o složenim upravnim stvarima, dok razdvajanja složene upravne stvari u više postupaka nema. Zato je ZUP potrebno dopuniti naslovom: *Razdvajanje stvari u više postupaka*. Ovaj institut treba da se formira prenosom odredbe kad se izdaje djelimično rješenje.⁵⁰

Za institute spajanja i razdvajanja postupaka potrebno je iz uporednog prava preuzeti zajedničke kriterije: *Pri razdvajanju ili spajanju postupaka organ uprave mora se rukovoditi obzirima svrhovitosti, brzine, jednostavnosti i uštede troškova*.⁵¹ U teoriji upravnog prava SR Austrije ovi instituti objašnjavaju se načelom brzog odlučivanja. Sva četiri obzira bitni su za oblikovanje ispitnog postupka primjenom slobodne ocjene. Pri tome organ uprave mora voditi računa i o svrsi ispitnog postupka da se utvrdi objektivno stanje stvari i zaštita saslušanja stranaka. Usmenost je dopuštena u odredbi o načinu rješavanja upravne stvari. Ako se pojave protivrječnosti između navedena četiri kriterija za slobodnu ocjenu, svrha ispitnog postupka ima prednost. Tako se pravo stranke na saslušanje ne smije povrijediti pozivanjem na brzinu i jednostavnost postupka. Ukoliko je činjenično stanje dovoljno razjašnjeno organ uprave ne samo da je ovlašten nego je i obavezan odustati od daljeg ispitivanja.⁵²

Spajanje postupaka treba dopuniti za stvari u kojima se mora donijeti više upravnih akata. Tako *Ako se u jednom projektu mora donijeti više rješenja i ukoliko se istovremeno traže u zajedničkoj raspravi i odluci, organ uprave*

⁴⁸ Vidi član 34. stav 2. ZUP RH („Narodne novine RH“, br. 47/2009).

⁴⁹ Vidi član 49. ZUP BiH („Sl. glasnik BiH“, br. 29/2002), član 56. stav 3. ZUP FBiH („Sl. novine FBiH“, br. 2/1998), član 45. stav 3. ZUP RS („Sl. glasnik RS“, br. 13/2002) i član 36. stav 4. ZUP RH („Narodne novine RH“, br. 47/2009).

⁵⁰ Po uzoru na član 205. stav 1, ZUP BiH, 213. stav 1. ZUP FBiH i član 203. stav 1. ZUP RS nova odredba treba da bude: „Kad se u jednoj stvari rješava u više tačaka, a samo su neke od njih dozrele za rješavanje, nadležni organ može donijeti zaključak o razdvajanju postupka pa da se o tim tačkama riješi odvojeno.“

⁵¹ Paragraf 39. stav 2. ZUP-a SR Austrije.

⁵² Antonioli-Koja, *Allgemeines Verwaltungsrecht*, Lehr- und Handbuch, 3. Auflage, Manz Verlag Wien, 1996. godina, str. 610.

mora spojiti postupke i koordinirati sa postupcima koje vode drugi organi uprave.

Za razdvajanje postupaka moraju se preuzeti odredbe kad podnesak sadrži više zahtjeva i kad prestanu razlozi spajanja postupaka.⁵³

Odredba o pokretanju postupka javnom objavom nije dovoljna i mogu se preuzeti i odredbe iz ZUP-a RH. Tako će se jasnije znati kako će organ postupati pri ovakvom pokretanju upravnog postupka.⁵⁴ U izmjeni zahtjeva ispred riječi „stavljene“ treba ubaciti riječ „ili izmijeniti“.⁵⁵

Za odustanak od zahtjeva novim Zakonom mora se predvidjeti i elektronska komunikacija, za žalbe u višestranačkim upravnim stvarima da ima pravno djeinstvo samo ako se sve stranke odreknu prava na žalbu, da se ovaj odustanak mora završiti rješenjem⁵⁶, jer se zaključkom odlučuje samo o vođenju upravnog postupka, te da se odricanje ili odustanak od žalbe ne mogu opozvati. U ZUP treba da se preuzme i odredba o uvjetima odbacivanja zahtjeva.⁵⁷

Tekst „u pojedinim spornim tačkama“ i „pojedinim pitanjima“ moraju se zamijeniti tekstem: „djelimično“,⁵⁸ jer spora u upravnom postupku nema.

IX. Poseban ispitni postupak

Zajedničke odredbe o postupku do donošenja rješenja nisu potpuno iste. ZUP BiH sadrži odredbe o pripremnom postupku⁵⁹, dok ih u ZUP-u FBiH i RS *de ferenda* treba normirati.

U zajedničkim odredbama važeći ZUP neopravdano sadrži i ovlaštenja službene osobe koja vodi postupak i stranke.⁶⁰ Po svom sadržaju pripadaju posebnom ispitnom postupku, pa se u novom zakonu moraju propisati baš u ovom njegovom dijelu.

⁵³ Vidi član 41. stav 3 i član 44. stav 2. ZUP RH („Narodne novine RH“, br. 47/2009).

⁵⁴ Vidi član 43. stav 2.-4. ZUP RH („Narodne novine RH“, br. 47/2009).

⁵⁵ Vidi član 45. ZUP RH („Narodne novine RH“, br. 47/2009).

⁵⁶ Vidi član 46. ZUP RH („Narodne novine RH“, br. 47/2009).

⁵⁷ Član 92. ZUP RS („Sl. glasnik RS“, br. 18/2016 i 95/2018).

⁵⁸ Član 125. stav 1. ZUP BiH („Sl. glasnik BiH“, br. 29/2002), član 132. stav 1. ZUP FBiH („Sl. novine FBiH“, br. 2/1998) i član 122. stav 1. ZUP RS („Sl. glasnik RS“, br. 13/2002).

⁵⁹ Član 131 a. Zakona o upravnom postupku BiH („Sl. glasnik BiH“, br. 29/2002.) dopunjen članom 35. Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o upravnom postupku BiH („Sl. glasnik BiH“, br. 93/2009.).

⁶⁰ Vidi član 127.-131. ZUP-a BiH, član 134.-138. ZUP-a FBiH i član 124.-128. ZUP RS („Sl. glasnik RS“, br. 13/2002).

Važećim odredbama o posebnom ispitnom postupku potrebno je dodati novi stav za primjenu diskrecione ocjene, načela ekonomičnosti i efikasnosti: *Organ uprave po mogućnosti mora riješiti stvar svrhovito, brzo, jednostavno i ekonomično i u slučaju potrebe utvrditi bitan sadržaj službenih radnji u spisu ili službenoj zabilješki.*⁶¹ Ova odredba također je izraz. Spajanje i razdvajanje upravne stvari zajedno sa ovom odredbom su normativno ostvarenje načela brzog rješavanja upravne stvari. Tako čine jednu teorijsku cjelinu koja se jedinstveno primjenjuje u upravnom postupku.⁶²

Razlozi za pokretanje ispitnog postupka iza riječi „ili“ moraju se dopuniti tekstom: „kad u postupku sudjeluju dvije stranke ili više njih s protivnim interesima“⁶³

Za slučajevne izmjene zahtjeva potrebno je dopuniti odredbe o posebnom ispitnom postupku odredbom *Nakon izmjene zahtjeva organ uprave mora utoliko dopuniti ispitni postupak, koliko je to nužno s obzirom na njegovu svrhu.*⁶⁴

Budući da se u upravnom postupku zasniva upravnopravni odnos *de ferenda*, u ispitnom postupku ne može se odlučivati ni o čemu spornom, jer prije njegovog pokretanja i završetka nije bilo nikakvog materijalnog pojedinačnog pravnog odnosa. Također, potrebno je brisati i riječ „pitanje“, jer se u ovom postupku odlučuje o pravima i obavezama, a ni o kakvim pitanjima. Dakle, ova odredba treba da glasi: *Službena osoba koja vodi postupak odlučuje da li će se raspravljati i dokazivati odvojeno o pojedinim dijelovima ili zajedno o cijeloj upravnoj stvari.*⁶⁵

Završetak ispitnog postupka može se precizirati preuzimanjem odredbe iz ZUP-a SR Austrije: *Ako je stvar zrela za rješavanje, organ uprave može procesnom naredbom proglasiti da je ispitni postupak završen. Proglašenje se mora saopćiti prema mogućnostima na usmenoj raspravi, u svim drugim slučajevima u pisanom obliku.*⁶⁶

⁶¹ Paragraf 18. stav 1. Zakona o općem upravnom postupku SR Austrije.

⁶² Antonioli-Koja, *Allgemeines Verwaltungsrecht*, Lehr- und Handbuch, 3. Auflage, Manz Verlag Wien, 1996. godina, str. 610.

⁶³ Vidi član 133. stav 1. ZUP BiH („Sl. glasnik BiH“, br. 29/2002), član 140. stav 1. ZUP FBiH, član 130. stav 1. ZUP RS („Sl. glasnik BiH“, br. 13/2002) i član 51. stav 1. ZUP RH („Narodne novine RH“, br. 47/2009).

⁶⁴ Paragraf 37. rečenica druga ZUP SR Austrije.

⁶⁵ Vidi član 133. stav 4. ZUP BiH, član 140. stav 4. ZUP-a FBiH i član 130. stav 4. ZUP RS („Sl. glasnik RS“, br. 13/2002).

⁶⁶ Paragraf 39. stav 3. ZUP-a SR Austrije.

Važeće odredbe o prekidu i obustavi postupka u novom ZUP-u BiH treba da se prošire osnovima iz ZUP-a Republike Srbije⁶⁷ a potom iste odredbe treba da se propišu u ZUP-u entiteta.

Budući da se u upravnom postupku ne odlučuje o sporu niti o pitanjima potrebno je izbrisati tekst: „o pojedinim spornim pitanjima“.⁶⁸

X. Prethodna stvar

U toku postupka može se pojaviti i prethodno pitanje. Budući da se u upravnom postupku ne odlučuje ni o kakvom pitanju, nego o zahtjevima stranke, pri prevodu ZUP SR Austrije iz 1925. godine riječ *die Frage* je bukvalno prevedena kao pitanje, iako joj je jedno od značenja i riječ stvar.⁶⁹ Dakle, u zakonu *de ferenda* mora postojati pojam prethodna stvar. Teorija treba da objasni kakve su to stvari. To je u skladu sa odredbom da se u upravnom postupku odlučuje o upravnoj stvari.

U novom ZUP-u mora se propisati da je pravosnažna presuda o prethodnoj stvari veže organ uprave i ovlaštenu službenu osobu. Takva dopuna važećeg upravnog postupka je u skladu sa razlozima obnove upravnog postupka. Također, u vezi sa prekidom upravnog postupka mora se propisati da će se nastaviti i kad presuda postane pravosnažna.⁷⁰

⁶⁷ Vidi član 139a. Zakona o upravnom postupku BiH („Sl. glasnik BiH“, br. 29/2002.) dopunjen članom 37. Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o upravnom postupku BiH („Sl. glasnik BiH“, br. 93/2009.) i član 100. Zakona o upravnom postupku Republike Srbije („Sl. glasnik RS“, br. 18/2016.)

⁶⁸ Vidi član 133. stav 4. ZUP BiH („Sl. glasnik BiH“, br. 29/2002), član 140. stav 4. ZUP FBiH („Sl. novine FBiH“, br. 2/1998) i član 130. stav 4. ZUP RS („Sl. glasnik RS“, br. 12/2002).

⁶⁹ U Gerhard Wahrig, *Deutsches Wörterbuch*, neu herausgegeben von dr. Renate Wahrig-Burfeind mit einem „Lexikon der deutschen Sprachlehre“, Neuausgabe 2000, riječ *Frage* tumači se kao unsichere Angelegenheit, str. 495; Duden, *Deutsches Universalwörterbuch*, 6. überarbeitete und erweiterte Auflage, herausgegeben von der Dudenredaktion, 2007. godina, riječ *Frage* tumači se kao zu klärende Sache, Angelegenheit, str. 604. Obje riječi prevode se na naš jezik kao stvar. Može se naći u Rječniku prof., dr. Antona Hurma.

⁷⁰ Vidi član 139. stav 1. ZUP BiH („Sl. glasnik BiH“, br. 29/2002), član 146. stav 1. ZUP FBiH („Sl. novine FBiH“, br. 2/1998), član 136. ZUP RS („Sl. glasnik RS“, br. 13/2002) i član 55. stav 3. ZUP RH („Narodne novine RH“, br. 47/2009).

XI. Usmena rasprava

Pravo stranke da stavi prigovore na usmenoj raspravi treba dopuniti slučajevima kada objektivno nije bila u mogućnosti to učiniti.⁷¹ Mora se dopuniti i pravna obaveza ovlaštene službene osobe da u provedbi usmene rasprave osigura strankama pravo učestvovanja te da njima i drugim učesnicima na usmenoj raspravi pruži mogućnost dopunjavanja navoda tokom rasprave, kao i izjašnjavanje o navodima protivne stranke i svim drugim činjenicama i okolnostima koje su bitne za rješavanje upravne stvari.⁷² Potrebno je urediti i ponašanje organa uprave ako uredno pozvana stranka bez opravdanog razloga ne dođe na usmenu raspravu, tako da službena osoba može provesti raspravu i bez prisutnosti stranke.⁷³

XII. Dokazivanje

U novom ZUP u BiH mora se propisati primjeren rok u kome stranka po naredbi ovlaštene službene osobe mora otkloniti propuste da tokom dokaznog postupka podnese dokaze za svoje navode.⁷⁴ Ako pak stranka u ovom roku ne podnese tražene dokaze, važeći ZUP pravno obavezuje organ uprave da provede cijeli postupak. Ovo pravilo po novom ZUP-u mora se ograničiti samo na upravne postupke pokrenute po službenoj dužnosti, dok za upravne postupke po zahtjevu stranke mora važiti norma *de ferenda*: kad stranka u ostavljenom roku nije dostavila zatražene dokaze, a postupak je pokrenut na zahtjev stranke, službena osoba ocijeniće od kakve je to važnosti za rješavanje upravne stvari. Ako se bez tih dokaza ne može udovoljiti zahtjevu stranke, zahtjev će se rješenjem odbiti.⁷⁵

⁷¹ Paragraf 42. stav 3. ZUP-SR Austrije : Osoba, koja učini vjerovatnim, da je zbog nepredviđenih ili neizbježnih događaja bila spriječena pravovremeno podnijeti primjedbe, i koja ne snosi odgovornost ili je samo jednu manju grešku učinila, u roku od dvije sedmice nakon prestanka razloga, najkasnije do konačne odluke o stvari može podnijeti prigovor organu. Takvi prigovori smatraju se da su pravovremeno podneseni i organ uprave, koji provodi postupak, mora ih uzeti u obzir.

⁷² Vidi član 147. ZUP BiH („Sl. glasnik BiH“, br. 29/2002), član 154. ZUP FBiH („Sl. novine FBiH“, br. 2/1998), član 144. ZUP RS („Sl. glasnik RS“, br. 13/2002) i član 54. stav 3. ZUP RH („Narodne novine RH“, br. 47/2009).

⁷³ Vidi član 147. stav 2. ZUP BiH („Sl. glasnik BiH“, br. 29/2002), član 154. stav 2. ZUP FBiH („Sl. novine FBiH“, br. 2/1998), član 144. stav 2. ZUP RS („Sl. glasnik RS“, br. 13/2002) i član 54. stav 5. ZUP RH („Narodne novine RH“, br. 47/2009).

⁷⁴ Član 128. ZUP BiH („Sl. glasnik BiH“, br. 29/2002), član 135. stav 2. ZUP FBiH („Sl. novine FBiH“, br. 2/1998), član 125 stav 2. ZUP RS („Sl. glasnik RS“, br. 13/2002) i član 47. stav 3. ZUP RH („Narodne novine RH“, br. 47/2009).

⁷⁵ Član 47. stav 4. ZUP RH („Narodne novine RH“, br. 47/2009).

Radi ekonomičnosti dokazivanja u upravnom postupku mora se dodati i da se ne dokazuju činjenice upisane u službenu evidenciju.⁷⁶ Zakonom *de ferenda* mora se omogućiti bolesnim ili tjelesno nesposobnim svjedocima da se ispituju i na drugom prikladnom mjestu.⁷⁷ Mora se dodati i odredba o objektivnosti svjedoka i pravnom obavezom da se maloljetni svjedok saslušava uz prisustvo zakonskog zastupnika.⁷⁸ Uviđaj je potrebno dodatno osigurati policijskom zaštitom.⁷⁹

XIII. Rješenje

Dijelovi izreke rješenja po Zakonu *de ferenda* treba da budu i: uvjet, namet, pridržaj opoziva, dok rok *de lege lata* već može biti njen dio.⁸⁰

U skladu sa prijedlogom da se u ZUP-u normira načelo *ne bis in idem*, u dijelu o rješenju odredba o načelu konačnosti rješenja treba da bude posljednja: *Upravni akt protiv kojeg se ne može izjaviti redovno pravno sredstvo (žalba) u upravnom postupku, niti pokrenuti upravnosudski postupak, a kojim je stranka stekla neko pravo, odnosno kojim su stranci određene neke obaveze je konačan. Može se poništiti, ukinuti ili izmijeniti samo u slučajevima koji su ovim ili drugim zakonom predviđeni.*⁸¹ Predložena odredba je u skladu sa važećim Zakonom o upravnim sporovima. Naime, ova sudska kontrola pokreće se protiv prvostepenog ili drugostepenog upravnog akta, dok njegova konačnost ne treba da bude materijalna pretpostavka za pokretanje upravnog spora. Po *de lege lata* rješenju upravni spor pokreće se protiv konačnog upravnog akta samo zato što se po važećem ZUP-u drugostepeni, a izuzetno i prvostepeni upravni akt i njegova konačnost povezuju. Ne postoji nikakva logička ni pravna smetnja da se prvostepeni i drugostepeni upravni akt i njegova konačnost razdvoje. Dakle, protivzakonit drugostepeni ili izuzetno prvostepeni nekonačan upravni akt može biti predmet upravnosudske kontrole. Konačan upravni akt *de lege ferenda* bio bi neosporiv u upravnosudskoj kontroli, dok bi se u slučaju njegove nezakonitosti mogao uklanjati samo traženjem obnove upravnog postupka po zahtjevu stranke,

⁷⁶ Član 151. stav 2. ZUP BiH („Sl. glasnik BiH“, br. 29/2002), član 158. stav 2. ZUP FBiH („Sl. novine FBiH“, br. 2/1998), član 148. stav 2. ZUP RS („Sl. glasnik RS“, br. 13/2002) i član 58. stav 2. ZUP RH („Narodne novine RH“, br. 47/2009).

⁷⁷ Član 64. stav 2. ZUP RH („Narodne novine RH“, br. 47/2009).

⁷⁸ Vidi član 64. stav 5. i 6. ZUP RH („Narodne novine RH“, br. 47/2009).

⁷⁹ Vidi član 69. stav 3. i 4. ZUP RH („Narodne novine RH“, br. 47/2009).

⁸⁰ Vidi član 98. stav 3. ZUP RH („Narodne novine RH“, br. 47/2009) i § 36. Saveznog ZUP-a SR Njemačke.

⁸¹ Član 16. ZUP BiH („Sl. glasnik BiH“, br. 29/2002), član 12. Zakona o upravnom postupku FBiH („Sl. novine FBiH“, br. 2/1998) i član 13. ZUP RS („Sl. glasnik RS“, br. 13/2002).

poništavanjem ili ukidanjem rješenja po pravu nadzora ili podnošenjem zahtjeva za zaštitu zakonitosti. Za rješenje sa izrekom bez obrazloženja može se normirati pravna pretpostavka usvajanja zahtjeva stranke, jer se radi o stvarima malog značaja.⁸² Zbog uvođenja instituta *razdvajanje stvari u više postupaka* odredba o djelimičnom rješenju treba da glasi: *Djelimično rješenje izdaje se ako organ uprave razdvoji upravnu stvar u više postupaka.*⁸³

Kako se usljed nepostojanja prethodne povrede prava u upravnom postupku ne može odlučivati o spornim pitanjima ili odnosima, potrebno je važeću odredbu o privremenom rješenju izmijeniti tako da glasi: *Ako je prema okolnostima slučaja prije okončanja postupka o upravnoj stvari neophodno donijeti privremeno rješenje, donosi se prema postojećim podacima u času njegovog donošenja.*⁸⁴

Radi obavljanja ekonomskih funkcija vlasti, u ZUP-u potrebno je unijeti i odredbe o novčanim činidbama organa uprave. *Ako se radi o određivanju novčane činidbe prema zakonskom, statutarom ili tarifnom postojećem mjerilu ili kod opasnosti od odlaganja o neodložnim mjerama, organ uprave ovlašten je izdati rješenje i bez prethodnog ispitnog postupka. /Protiv objavljene odluke iz stava 1. u organu uprave, koji je donio rješenje, u roku od dvije sedmice može se podnijeti prigovor. Prigovor ima odložno djeljstvo, samo ako je podnesen protiv određivanja novčane činidbe./ U roku od dvije sedmice nakon podnošenja prigovora, organ uprave mora pokrenuti ispitni postupak, u protivnom napadnuta odluka po slovu zakona stupa na pravnu snagu. Na zahtjev stranke mora se u pisanom obliku potvrditi stavljanje van snage.*⁸⁵

a) U teoriji upravnog prava SR Austrije novčane činidbe obuhvataju se pojmom upravnopravnih obligacionih odnosa. Radi se o finansijskim zahtjevima javnopravne prirode. Pripadaju im: zahtjevi upravnih službenika za platu, takse i penzije, pravo na olakšice i penzije najviših organa saveza i pokrajina kao i različite funkcionalne takse funkcionera javnopravnih osoba. To su sve „javnopravne naknade“ za učinjene djelatnosti. Paralela sa privatnim obligacionim pravom izražava se najprije u načelima likvidacije zahtjeva za zaradu kao i za cijeli pravni odnos čija javnopravna narav proizilazi iz njegovog nastanka na osnovu suverenog akta.

⁸² Vidi član 102. ZUP RH („Narodne novine RH“, br. 47/2009).

⁸³ Vidi član 205. stav 1. ZUP BiH („Sl. glasnik BiH“, br. 29/2002), član 213. stav 1. ZUP FBiH („Sl. novine FBiH“, br.2/1998) i član 203. stav 1. ZUP RS („Sl. glasnik RS“, br. 13/2002).

⁸⁴ Vidi član 207. stav 1. ZUP BiH („Sl. glasnik BiH“, br. 29/2002), član 215. ZUP FBiH („Sl. novine FBiH“, br.2/1998) i član 205. stav 1. ZUP RS („Sl. glasnik RS“, br. 13/2002).

⁸⁵ Paragraf 57. ZUP SR Austrije.

b) Paralele građanskim obligacionim odnosima su zahtjevi za obeštećenje, koji se u upravnom pravu dopuštaju za prisilnu predaju pravnih dobara društvu. Primjer su: zahtjev za obeštećenje prema Eisenbahnteilnahme (danas preimenovan u Eisenbahn-Enteignungsentschädigungsgesetz), Straßengesetz Saveza i pokrajina, pravu prostornog planiranja, zakonima o građenju i zakonu o vojnim činidbama. Povlače se izvjesne paralele sa pravom naknade štete.

c) Slično važi za javnopravne zahtjeve za činidbe finansijske podrške u obliku subvencija, državne pomoći, usluge socijalne brige. Ako su subvencije zasnovane upravnim aktom nastaje upravno-pravni obligacioni odnos. Postoje i obligacioni odnosi u finansijskom pravu, poreskom pravu i pravu administrativnih taksi, socijalnom osiguranju, ulaganja u komore, doprinosi i druge uplate u fondove, ulaganja u druga društva (vodni savezi, itd).⁸⁶

Uvjeti za izvršnost rješenja moraju se dopuniti tako da postaje izvršno danom odricanja stranke od prava na žalbu te dostavom stranci rješenja o obustavi postupka povodom žalbe.⁸⁷ U izreci rješenja moraju se odrediti i vrijeme i mjesto izvršenja.⁸⁸ Izvršenje usmenog izvršenja po novom Zakonu mora biti hitno.⁸⁹

Za zaključak se mora propisati da se izdaje za vođenje upravnog postupka.⁹⁰ U novi ZUP-u treba preuzeti i obećanje za izdavanje upravnog akta.⁹¹ Nakon osiguranja upravnog akta, može se voditi računa o vremenskom razdvajanju. Pisanom formom osiguranja rješava se njegov najveći problem, jer je tako jasno uređen zahtjev za dokazom upravnog osiguranja na koji se građanin

⁸⁶ Više o tome vidi u Antonioli-Koja, *Allgemeines Verwaltungsrecht*, Lehr- und Handbuch, 3. Auflage, Manz Verlag Wien, 1996. godina, str. 727.-742.

⁸⁷ Vidi član 133. stav 2. ZUP RH („Narodne novine RH“, br. 47/2009).

⁸⁸ Vidi član 139. stav 2. ZUP RH („Narodne novine RH“, br. 47/2009) i član 275. stav 1. ZUP FBiH („Sl. novine FBiH“, br.2/1998).

⁸⁹ Vidi član 149. ZUP RH („Narodne novine RH“, br. 47/2009).

⁹⁰ Vidi član 210. stav 1. ZUP BiH („Sl. glasnik BiH“, br. 29/2002), član 218. stav 1. ZUP FBiH („Sl. novine FBiH“, br.2/1998) i član 208. stav 1. ZUP RS („Sl. glasnik RS“, br. 13/2002).

⁹¹ Paragraph 38: Obećanje koje je izdao jedan od nadležnih organa, da se kasnije izda ili propusti određen upravni akt (osiguranje), za njegovo pravno djestvo potrebna je pisana forma. Ako je prije izdavanja obećanog upravnog akta potrebno saslušanje učesnika ili sudjelovanje drugih organa uprave ili odbora na osnovu pravnog propisa, obećanje se smije dati prvo nakon saslušanja učesnika ili nakon sudjelovanja ovog organa uprave ili odbora./Na pravno nedjelovanje osiguranja, primjenjuju se propisi o uklanjanju nedostataka pri dopunjavanju potrebnog saslušanja učesnika i potrebnog sudjelovanja drugog organa uprave. /Ako se nakon davanja obećanja promijeni stvarni ili pravni položaj tako da organ uprave pri poznavanju naknadno nastupile promjene ne bi dao obećanje ili iz pravnih razloga ne bi smio dati, organ uprave više nije vezan za obećanje.

poziva. Po Zakonu osiguranje nije upravni akt, pristupa mu se pozivanjem na propise kao takve, tako da spor o kvalifikaciji nije potreban.⁹²

XIV. Opozivanje zakonitog rješenja

Zakoniti ovlašćujući upravni akti opozivaju se, ako je njihov ostanak u pravnom poretku suprotan javnom interesu. Važeće upravno pravo u BiH dopušta da se ovaj institut preuzme u cjelosti iz Saveznog ZUP-a SR Njemačke.⁹³ Njemačka nauka upravnog akta opozivanje definira kao ukidanje djelotvornog, formalno i materijalno zakonitog upravnog akta. Opozivanjem prekida se postignuta stabilizacija upravnopravnog odnosa iz upravnog akta, a upravni akt kao forma djelatnosti otvoren je za fleksibilizaciju. Time ne gubi svoju funkciju stabilizacije, opoziv zakonitog upravnog akta je dopušten samo pod ograničenim pretpostavkama. Potreba za ograničavanjem za olakšavajuće upravne akte pojačava se razmatranjem zaštite povjerenja, čiji korijen čine osnovna prava. Ako je zakonitost upravnog akta sumnjiva može se opozvati po propisanim pretpostavkama. Ukoliko je protivpravnost sigurnija nije dopušten opoziv. Po vladajućem protivnom shvataju mogu se opozvati protivpravni upravni akt, jer su pretpostavke opoziva strože. Naime, kad se

⁹² Matthias Ruffert i dr, *op.cit.*, str. 693.

⁹³ Paragraf 49 stav (2): Zakonit ovlašćujući upravni akt smije se, također nakon što je postao neutuživ, potpuno ili djelimično opozvati sa djejtvom za budućnost, 1. ako opozivanje dopušteno pravnim propisima ili je rezervirano u upravnom aktu 2. ako je sa upravnim aktom povezan nalog i ovlašteni nije ga ispunio ili ga nije ispunio u njemu određenom roku 3. ako bi na osnovu naknadno nastalih činjenica organ uprave bio ovlašten da ne izda upravni akt i ako bi se bez opoziva povrijedio javni interes, 4. ako bi na osnovu izmijenjenih pravnih propisa organ uprave bio ovlašten da ne izda upravni akt, ukoliko ovlašteni nije upotrijebio ovlaštenja ili na osnovu upravnoga akta nije primio nijednu činidbu, i ako bi se bez opoziva povrijedio javni interes. 5. Da bi se spriječila ili otklonila teška šteta za opću dobrobit. Stav (3): Zakonit upravni akt, koji odobrava jednokratnu ili višekratnu novčanu činidbu ili djelomično naturalnu činidbu (u stvarima) radi ispunjavanja određene svrhe ili je pretpostavka za to, može, nakon što je postao neutuživ, potpuno ili djelimično također sa povratnim djejtvom, 1. ako se činidba ne koristi, trenutno ne koristi nakon davanja ili se ne koristi više za svrhu navedenu u upravnom aktu, 2 ako je sa upravnim aktom povezan nalog i ovlašteni nije ili nije u njemu određenom roku ispunio. Stav (4) Opozvani upravni akt prestaje proizvoditi pravno djejtvo sa djelovanjem opoziva, ako organ uprave nije odredio drugi trenutak. (5) O opozivu odlučuje nakon neutuživosti nadležni organ uprave. Ovo važi također i onda, ako je upravni akt koji se mora opozvati izdao drugi organ uprave. (6) Ako se ovlašćujući upravni akt opoziva u slučajevima stava 2. pod brojevima 3. do 5, organ uprave mora obešteti pogođenu stranku na zahtjev za naknadu imovinske štete, koju ju je pretrpila, da se on pouzdao u postojanje upravnog akta, ukoliko njegovo povjerenje je vrijedno zaštite. Za sporove o naknadi štete nadležni su redovni sudovi.

već može pomoći zakonit upravni akt, isto mora biti moguće i sa nezakonitim upravnim aktom.⁹⁴

XV. Pravno dještvo upravnog akta

Odredbе o pravnom dještvu upravnog akta mogu se preuzeti iz ZUP-a SR Njemačke tako da se prilagodi postojećem normativnom potencijalu u upravnom postupku u BiH. To znači da se u ZUP u BiH *de ferenda* neće preuzeti povlačenje protivzakonitih upravnih akata.⁹⁵

XVI . Konvalidacija upravnog akta

Za potrebe primjene posebnog upravnog prava potrebno je propisati konvalidaciju upravnog akta, npr. prethodne vodne saglasnosti u vodnu saglasnost po Zakonu o vodama FBiH. ZUP SR Njemačke sadrži opće odredbe o konvalidaciji upravnog akta.⁹⁶

Kompleksnost propisa je u obrnuto proporcionalnom odnosu prema praktičnom i naučnom značaju konvalidacije.⁹⁷

XVI. Žalbeni postupak

U novom Zakonu mora se propisati da se žalbom protiv rješenja o glavnoj stvari može tražiti ispitivanje i činjenica koje u privremenom rješenju nije bilo

⁹⁴ Matthias Ruffert i dr, *op.cit.*, str. 736.

⁹⁵ Po uzoru na paragraph 43 Saveznog zakona o upravnom postupku SR Njemačke ova odredba treba da glasi: (1) Upravni akt proizvodi pravno dještvo prema onom, za koga je on određen ili na koga se odnosi, u trenutku u kojem se on njemu saopćava. Upravni akt proizvodi pravno dještvo sa sadržajem koji se saopćava.(2) Upravni akt proizvodi pravno dještvo, dok god i ukoliko on nije opozvan, na drugi način ukinut ili je protekom roka ili na drugi način izvršen. (3) Ništav upravni akt ne proizvodi pravno dještvo.

⁹⁶ Paragraph 47. Saveznog ZUP-a SR Njemačke: Manjkav upravni akt može se izmijeniti u neki drugi upravni akt, ako je usmjeren na isti cilj, nadležni organ u provedenom načinu postupka i formi bi mogao zakonito objaviti i ako su ispunjene pretpostavke za njegovo izdavanje./ Stav 1 ne važi, ako upravni akt, u koga bi se izmijenio pogrešan upravni akt, bi se protivio prepoznatljivoj namjeri organa izdavaoca ili bi njegove posljedice za pogođene bile nepovoljnije nego one manjkavog upravnog akta. Konvalidacija je dalje nedozvoljena, ako se manjkav upravni akt ne bi smio povući./ Odluka, koja se može izdati samo kao zakonski vezana odluka, ne može konvalidirati u odluku o vlastitoj ocjeni./Mora se shodno primijeniti načelo saslušanja stranke.

⁹⁷ Matthias Ruffert i dr, *op.cit.*, str. 702.

upitno.⁹⁸ Radnju predava-nja žalbe treba zamijeniti svršenom glagoskom radnjom predaja žalbe, a potom dodati i odredbu da se u slučaju šutnje uprave žalba može predati direktno i drugostepenom organu.⁹⁹ Za odložno djejestvo žalbe mora se dodati pravna norma da žalba bilo koje od stranaka u dvostranačkim i višestranačkim upravnim stvarima sa istovjetnim zahtjevima odgađa izvrše-nje prema svim strankama.¹⁰⁰

U važećem ZUP-u potrebno je dopuniti odredbu kakve upravne radnje organ uprave preduzima, ako ne odbaci žalbu. Tako iza teksta „drugostepeni organ“ tekst: „uzima predmet u rješavanje“ mora se zamijeniti preciznijim tekstom: „ispituje zakonitost i ocjenjuje svrhovitost pobijanog rješenja u granicama zahtjeva iz žalbe, ali pri tome nije vezano žalbenim razlozima.“ Potom treba dodati odredbu da drugostupani organ u postupanju po žalbi pazi po službenoj dužnosti na nadležnost i postojanje razloga za oglašavanje rješenja ništavim.¹⁰¹

Ako stranka u žalbi zahtijeva da joj se omogući izjašnjavanje o činjenicama i okolnostima važnim za rješavanje stvari manjeg značaja ili da se provede ispitni postupak, prvostepeni organ dužan je postupati po zahtjevu stranke.¹⁰²

XVIII. Zahtjev za zaštitu zakonitosti

Zahtjev za zaštitu zakonitosti je vanredno pravno sredstvo u praksi veoma rijetko korišteno. Razlog njegovog nekorisćenja jeste da je njime bio ovlašten javni tužilac da pruža zaštitu povrijeđenim subjektivnim pravima na štetu javnog interesa, odnosno zakonitosti. Zato je odluka da se ukine ovo vanredno pravno sredstvo pogrešna. Naime, u novom ZUP-u mora se propisati da je zahtjev za zaštitu zakonitosti ovlašten ponijeti javni pravobranitelj, koji je inače nadležan tražiti sudsku zaštitu od nezakonitog ponašanja na štetu javnog interesa ili subjektivnih prava države kao pravne osobe.

Vanredno ukidanje rješenja nije vanredno pravno sredstvo, jer se ovom upravnom radnjom iz pravnog poretka opoziva zakonit upravni akt. Također ni poništavanje i ukidanje po pravu nadzora nisu pravni lijekovi, jer ih koriste stranke protiv nezakonitih upravnih akata. Dakle, upravne radnje po službenoj dužnosti ne mogu se nazivati pravnim lijekovima.

⁹⁸ Vidi član 108. stav 4. ZUP RH („Narodne novine RH“, br. 47/2009).

⁹⁹ Član 230. ZUP FBiH i član 110. ZUP RH („Narodne novine RH“, br. 47/2009).

¹⁰⁰ Vidi član 112. stav 1. ZUP RH („Narodne novine RH“, br. 47/2009).

¹⁰¹ Vidi član 112. stav 2. ZUP RH („Narodne novine RH“, br. 47/2009).

¹⁰² Član 113. stav 3. ZUP RH („Narodne novine RH“, br. 47/2009).

XIX. Upravni ugovori

U upravnom pravu BiH ne postoje upravni ugovori. Polazeći od toga da su odredbe o javnim ugovorima u ZUP-u SR Njemačke gotovo univerzalne, u upravno pravo BiH potrebno ih je samo doslovno preuzeti, ali pod preciznijim naslovom: upravni ugovori. Tako bi u BiH postojali subordinirani i koordinirani upravni ugovori. Pored tih odredbi, potrebno je unijeti i domaće odredbe o postupcima zaključivanja ugovora o koncesiji.

XX. Pravna pomoć i saradnja

Radi pružanja pravne pomoći i saradnje u upravnim stvarima u primjeni prava EU i Vijeća Evrope, u ZUP-u BiH potrebno je preuzeti i odredbe o Evropskoj upravnoj saradnji.¹⁰³

XXI. Novčane kazne

U ZUP za uredno pozvane svjedoke koji ne dođu na ročište, protivzakonito ponašanje izvršenika i privremenog zaključka iz obijesti propisane su blage novčane kazne u iznosu od 50,00 KM. Treba ih povećati na 500,00 KM radi njihovog urednijeg ispunjavanja obaveza u upravnom postupku. Potrebno je propisati novčanu kaznu i stranci ako uskrati uvid u ispravu.¹⁰⁴

Zaključak

U ZUP u institucijama BiH, FBiH i RS još uvijek ima pravnih praznina zbog kojih ovaj pravni akt nije u potpunosti usklađen sa svojim uzorom iz SR Austrije. Nakon preuzimanja njegovih rješenja, ZUP će postati moderniji pravni akt, koji se dugo vremena neće morati usklađivati sa novim rješenjima. Razlog je veoma spor razvoj upravnog prava općenito, a u BiH naročito. Pored ovog zakona, preuzimanjem načela iz ZUP SR Njemačke ili po uzoru na ovaj zakon, načelna osnova će se dosta modernizirati i tako omogućiti novi pravac u razvoju upravnog prava. U tom smislu, posebno treba naglasiti da je

¹⁰³ Paragraf 8a-8e ZUP-a SR Njemačke.

¹⁰⁴ Vidi član 72. ZUP BiH („Sl. glasnik BiH“, br. 29/2002), član 79. ZUP FBiH („Sl. novine FBiH“, br. 2/1998), član 68. ZUP RS („Sl. glasnik RS“, br. 13/2002) i član 61. stav 2. ZUP RH („Narodne novine RH“, br. 47/2009).

konačnost upravnog akta njegovo svojstvo po kome bi se ZUP u BiH znatno razlikovao od ZUP-a u SR Austriji i SR Njemačkoj. Radi se o novom pristupu upravnom pravu, koji bi ipak takvu upravu zadržao u okvirima demokratske države utemeljene na vladavini prava.

Literatura

1. Antonioli, W.,-Koja, F., 1996, *Allgemeines Verwaltungsrecht*, Lehr-und Handbuch, 3. Auflage: Manz Verlag Wien
2. Badura, P., et al., 2002, *Allgemeines Verwaltungsrecht*, 12. Auflage: De Gruyter
3. Burgi, M., et al., 2010. *Allgemeines Verwaltungsrecht*, 14. Auflage: De Gruyter
4. Dimitrijević, P., (1963), *Pravosnažnost upravnih akata*, Savremena administracija
5. Everling, U., 1987, *Auf dem wege zu einem europäischen verwaltungsrecht zu einem europäischen verwaltungsrecht*, Neue Zeitschrift für Verwaltungsrecht, Heft 1, str. 1.-9.
6. O. Kopp, O. F., Ramsauer, U., *Verwaltungsverfahrensgesetz*, Kommentar, 2013,14. vollständig überarbeitete Auflage: C.H. Beck

Lamija Muftić, MA

Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevo

Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava

Institute for the Research of Crimes Against Humanity and International Law

lamija990@hotmail.com

UDK 94+341.485

Prethodno priopćenje

KONFERENCIJA U WANNSEEU I IZAZOVI MEMORIJALIZACIJE¹

WANNSEE CONFERENCE AND MEMORIALIZATION CHALLENGES²

Sažetak

Holokaust je trajno izmijenio evropski kontinent, a njegovo okončanje i protok vremena sa sobom nose izazove sjećanja i izgradnje društva na drugačijim vrijednostima od onih koje su proizvele masovne zločine i rezultirale milionima ubijenih Jevreja, Roma, i drugih društvenih grupa koje je nacionalsocijalizam prepoznao kao nepoželjne. Izazov sjećanja vezan je prvenstveno za njegov sadržaj, ali i za način ozbiljenja u fizičkom prostoru. Villa Wannsee svojom historijom oslikava kompleksan odnos njemačkog društva prema nasljeđu Holokausta i dugotrajan put ka priznanju obima njegovih posljedica. Od mjesta sastanka nacističkih funkcionera radi administrativne organizacije sprovođenja Holokausta, preko centra za mlade, do memorijalnog centra, historija Vile Wannsee svjedoči inicijalnoj nespremnosti njemačkog društva da se suoči sa nacističkim zločinima i postepenom razvitku memorijalizacije, kulture sjećanja, i društvene edukacije o svim opasnostima države vođene idejama supremacije jedne grupe, bilo rasne, nacionalne ili bazirane na drugom diskriminatorском osnovu.

¹ Rad nastao osnovom izlaganja na okruglom stolu: Konferencija Wannsee u Berlinu (20. 01. 1942) – „Konačno rješenje jevrejskog pitanja“, održanoj 20. januara 2022. godine u Rektoratu Univerziteta u Sarajevu u organizaciji Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, u saradnji sa Jevrejskom zajednicom u Bosni i Hercegovini i uredom UNESCO-a u Bosni i Hercegovini, te Udruženjem „Hagada“ Sarajevo.

² This paper is based on a presentation delivered at the roundtable *The Wannsee Conference in Berlin of 20/01/1942 – Final Solution to the Jewish Question*, organized by the Institute for Research of Crimes Against Humanity and International Law of the University of Sarajevo, in cooperation with the Jewish Community in Bosnia and Herzegovina, the UNESCO Office in Bosnia and Herzegovina, and the Hagada Association from Sarajevo which was held at the University of Sarajevo's Rectorate on 20 January 2022.

Ključne riječi: memorijalizacija, kultura sjećanja, Holokaust, Villa i Konferencija u Wannseeu

Summary

The Holocaust permanently changed the European continent, and its end and the passing of time bring with it the challenges of remembering and building a society based on different values from those that produced mass crimes and resulted in millions of murdered Jews, Roma, and other social groups that National Socialism recognized as undesirable. The challenge of memory is related primarily to its content, but also to the way it materializes in physical space. With its history, Villa Wannsee illustrates the complex relationship of German society to the legacy of the Holocaust and the long road to recognition of the extent of its damage. From the meeting place of Nazi officials for the administrative organization of the implementation of the Holocaust, through the youth center, to the memorial center, Villa Wannsee bears witness to the initial unwillingness of German society to face Nazi crimes and the gradual development of a culture of remembrance and social education about all the dangers of a state guided by the ideas of the supremacy of one group, whether racial, national or based on other discriminatory grounds.

Key words: memorialization, memory culture, Holocaust, Villa and Wannsee Conference

Uvod

Smještena u rezidencijlanom dijelu Berlina na obalama pitoresknog istoimenog jezera, Vila Wannsee služila je kao mjesto održavanja Konferencije u Wannseu 20. januara 1942. godine na kojoj su visoki dužnosnici nacističkog režima diskutovali i odlučili o organizacionim aspektima sistematske eksterminacije evropskih Jevreja. Učvrstivši organizaciju i međusobnu koordinaciju državnih službi nacističke Njemačke u implementaciji “konačnog rješenja”, konferencija predstavlja prekretnicu njegovog izvršenja u pogledu intenziteta i razmjera Holokausta. Nekada mjesto održavanja konferencije, Vila Wannsee danas igra važnu ulogu u izgradnji kolektivnog sjećanja i memorijalizacije Holokausta služeći kao muzej i istraživački centar. Uloga Vile u memorijalizaciji Holokausta leži i u njenom simboličnom i historijskom značaju, podsjećajući nas na strahote birokratskog aparata države okrenutog i protiv vlastitih građana, odnosno izdvojenih društvenih grupa nad kojima je država imala kontrolu, strašna stradanja Jevreja, Roma i drugih na meti nacističkog režima te izazove sa kojima se suočavamo u nastojanju osiguranja neponavljanja prošlosti. Osvrćući se na ulogu i funkciju mjesta sastanka nacističkih funkcionera u detaljnom i sistematičnom istrebljenju Jevreja, imamo priliku evaluirati postojeće znanje u svjetlu aktuelnih zbivanja koja sa sobom nose ponovni

porast antisemitizma i sa njima povezane incidente širom svijeta. Predmet ovog rada jeste jedan od aspekata ove evaluacije: koji su izazovi sticanja i implementacije znanja o Holokaustu u vremenu koje je uslijedilo nakon njegovog počinjenja? Posmatrajući historiju upotrebe vile, sadržaj i orijentaciju u radu današnjeg Vila Konferencije u Wannsee – edukativni i memorijalni centar (House of the Wannsee Conference- educational and memorial site), cilj ovog rada je da ukaže na izazove u procesu sjećanja odnosno memorijalizacije i njegovoj ulozi u današnjem njemačkom društvu. Diskurs o memorijalizaciji razvijao se u jeku promjena dvadesetog stoljeća uveliko određenim posljedicama Drugog svjetskog rata i izvršenim Holokaustom. Dinamična historija Vile u Wensseu od mjesta sastanka nacističkih funkcionera, hostela za mlade do memorijalnog centra, zajedno sa debatama koje su pratile promjene njene upotrebe ukazuje na izazove i dinamiku promjena u pogledu memorijalnih procesa. Istraživanja Holokausta i analiza pojedinosti funkcionisanja nacističkog režima predstavljaju plodno tlo istraživanja osamdeset godina kasnije. Aktualnost ove teme počiva ne samo na razmjeru i sistematičnosti organizacije Holokausta koji su ostavili dubok trag, kako na historiju, tako i na politiku i demografiju evropskog kontinenta, a čiji detalji izvire iz do sada dostupnih arhiva, već i na izazovima koje sam diskurs donosi sa protekom vremena.

Vrijeme memorijalizacije

Uspion i pad nacionalsocijalizma te pustoš koju je iza sebe ostavio, okrenuo je društveni fokus sa dalje budućnosti na nedavnu prošlost. Drugi svjetski rat ostavio je neizbrisiv trag na šire evropsko društvo, utičući na njegov daljnji politički razvoj i podstičući talas memorijalnih politika i praksi memorijalizacije. Korjenite promjene evropskog društva na demografiji stanovništva, političkim mapama i sistemima su oblikovale modernu demokratiju sa sistemom ljudskih prava kakvu danas poznajemo. U tom kontekstu desio se i društveni zaokret ka prošlosti i njenoj evaluaciji uz razvoj mehanizama koji omogućavaju nošenje sa posljedicama prošlosti i izgradnju demokratskog društva. Gledajući unazad, demokratska društva, bazirana na zajedničkim vrijednostima, se kroz proces tranzicijske pravde suočavaju sa počinjenim zločinima, kažnjavaju njihove počiniocce i rade na garanciji neponavljanja, koristeći memorijalizaciju kao vid simboličkih reparacija. Upravo ovaj zaokret ka prošlosti, koji neki autori nazivaju *vrijeme memorijalizacije (age of memorilization)*³, zamjenio je vrijeme utopijskih ili

³ Levine, Michael P. "Mediated memories: the politics of the past." *Angelaki: Journal of the Theoretical Humanities* 11.2 (2006): 117-136.

distopijskih slika budućnosti, velikih ideja i društvenih težnja, u skladu sa različitim kriterijima vrednovanja, boljem društvu, koje danas tražimo ili nalazimo u filozofiji, u Guliverovim putovanjima, Utopijama, Vrlom novom svijetu...

Na ovim temeljima postavljena je i Evropska unija sa proklamacijom *nikad više*. Razvoj politika sjećanja i njegovanja javne kulture sjećanja puni zamah doživljava od početka devedesetih, kada i sama Evropska unija počinje da normira ovu oblast. Šta je značio ovaj zaokret za njemačko društvo i njegov današnji život simbolično možemo iščitati sa postavke koja visi sa zidova vile gdje je održana Konferencija u Wannsee i organizovana administrativna podjela dužnosti u masovnoj eksterminaciji Jevreja i nepovratnoj izmjeni kontinenta. Kako i čega se sjećamo? su pitanja koja zahtijevaju prethodnu evaluaciju sistema vrijednosti na osnovu kojih gradimo diskurs te cilja koji njime želimo postići. U demokratskim društvima, baziranim na zajedničkim vrijednostima mira, poštivanja ljudskih prava i ljudskog dostojanstva, jednakosti i ravnopravnosti, proces očuvanja sjećanja, odnosno memorijalizacija, predstavlja okvir u kojem pojedinci i društva traže odgovore na ova pitanja. U svom širem smislu memorijalizacija uključuje različite pojavne oblike memorijalnog narativa kroz politički i javni diskurs, umjetnost, filozofiju, književnost, prosvjetu, tradicionalne oblike obilježavanja sjećanja i sl. U užem smislu se odnosi na memorijale kreirane ili na mjestima zločina ili mjestima vezanima za njihovo izvršenje, kao i na memorijale podignute na drugim mjestima u cilju očuvanja sjećanja na događaja ili ljude iz prošlosti. Netom po završetku rata, postavilo se pitanje nošenja sa nacističkom prošlašću i da li uopšte treba gledati unazad u momentu izraženih zahtjeva poslijeratne obnove. Debate oko upotrebe Vile Wannsee oslikavaju stavove društva od onih koji su smatrali da se od nacističke prošlosti treba distancirati i ne davati javni prostor diskusiji o nacističkom sistemu i njegovim zločinima do onih koji su smatrali da je uslov društvenog napretka validacija prošlosti i suočavanje sa njenim posljedicama.

Historija Vile

Vila Wannsee je velebno zdanje u klasičnom stilu čiji su temelji udareni na samom početku Prvog svjetskog rata, ujedno sa okolnostima koje će omogućiti kasniji dolazak Hitlera na vlast i rast nacionalsocijalizma. Smještena na obalama istoimenog jezera, život je počela kao rezidencijalna vila tadašnje elite u jednom od najstarijih gradskih naselja. Popularna rezidencijalna četvrt, Wannsee je i omiljena destinacija za slobodne aktivnosti i rekreaciju sa velikom plažom pored jezera. Arhitekta Baumgarten, učenik

Alfred Messela, vješto je uklopio grandioznu vilu u lijepo očuvani vrt koji joj sa okolinom daje elegantan i nemametljiv izgled. Ukrašena prostranom bibliotekom, zimskom baštom, velikim prostorijama i luksuznim namještajem, vila je bila dom bogatih porodica Berlina tog vremena. *Stiftung Nordhav*, fondacija pod kontrolom Reinharda Heydricha, kupila je vilu dvadesetih godina od Friedrich Minouxa, simpatizera desničarske politike i Hitlerovog ranog angažmana, nakon što je osuđen kao sudionik jedne od najvećih pronevjera tadašnje Njemačke. Tako je počeo život vile u Wannsee kao neformalnog centra okupljanja članova tajne policije i visoko rangiranih partijskih službenika.⁴ Trećem rajhu je služila kao svojevrsan klub oficira/kuća za odmor i u njoj je održana Konferencija u Wannseeu.

Unutar zidova Vile, u ugodnoj atmosferi i pijuckajući konjak koji su služili jevrejski zarobljenici, dogovoreni su detalji i izvršena raspodjela dužnosti u sprovedbi Holokausta. Konferencija u Wannseeu koju je sazvao Reinhard Heydrich, bio je sastanak petnaest visoko i srednje rangiranih službenika nacističkog režima sa ciljem da se definišu uloge, podijele poslovi i nađe najoptimalnije praktično rješenje za „jevrejsko pitanje“. Holokaust nije ni dogovoren ni započet ovom konferencijom, za čijeg su trajanja vršena masovna protjerivanja Jevreja u Evropi, već samo do kraja preciziran mehanizam njegovog izvršenja. Učesnici nisu imali dileme oko potrebe uništenja Jevreja, postavilo se pitanje metode, troška i organizacije kao i pravnog okvira njegovog sprovođenja. Jedini sačuvani zapis su bilješke sa ovog sastanka, koje je našao Robert Kempner, glavni njemački tužilac tokom Nirnberških procesa, vjerujući da je otkrio temelj nacističkog plana uništenja Jevreja. Međutim, kako će se ispostaviti, taj plan je postojao i prije same konferencije, a hladno jutro i dan njenog održavanja u otmjenom zdanju vile bili su scenografija još hladnijoj razradi svih njegovih praktičnih aspekata. Nađene bilješke sa konferencije pripadale su Adolfu Eichmannu, tokom čijeg je suđenja 1961. godine⁵ bliže osvijetljen organizacijski aspekt provođenja Holokausta i sistematična raspodjela uloga te su otkrivene pojedinosti Konferencije u Wannsee. Eichmann je bio zadužen za transport tokom deportacija i njegove bilješke su korištene kao dokaz o održavanju konferencije, namjeri počinjenja Holokausta, a kroz svoje svjedočenje dočarao je i atmosferu u kojoj je održana. Hermann Goering je, postupajući po Hitlerovim uputama, naredio generalu Reinhardu Heydrichu da u što kraćem roku organizuje generalni plan za administrativne, materijalne i finansijske

⁴ Lehrer, Steven. “*Wannsee House and the Holocaust*”. McFarland, 2015.

⁵ Dio svjedočenja koji se odnosi na Konferenciju dostupan na:
<http://www.nizkor.com/hweb/people/e/eichmann-adolf/transcripts/Sessions/Session-010-03.html>

mjere potrebne za izvršenje totalnog/konačnog rješenja za jevrejsko pitanje.⁶ U svom svjedočenju Eichmann navodi: (nakon što je Heydrich završio riječ) „Sjećam se da su, kasnije, dvoje ili troje, po nekom običaju, dobili riječ – prvi put u životu sam prisustvovao konferenciji sa ovako visokim zvaničnicima – vođena je veoma tiho i uz mnogo učitivosti, u prijateljskom duhu – pristojno i lijepo, nije bilo previše govora i nije predugo trajalo; konobari su poslužili konjak i tako je završilo. To je manje više tok Konferencije u Wannsee, jer se i sama odigrala u vili za odmor Glavnog ureda sigurnosti Reicha na jezeru Wannsee blizu Berlina.“⁷

Neposredno nakon Drugog svjetskog rata, Vila je ostala u upotrebi vojske, prvo sovjetske, a kasnije američke, sve dok nije napuštena. Tokom dvije godine koliko je bila napuštena, opljačkana je iznutra. August Bebel Institut Wannsee, osnovan od strane dva novinska urednika, uselio je u vilu 1947. godine, kratko koristeći prostor kao sale za predavanja nakon čega je služila kao Rekreativni centar za mlade Zapadnog Berlina (Neuköllner School Hostel (Schullandheim) od 1952 do 1988. godine.⁸ Po zatvaranju rekreacionog centra, država Brandenburg kupila je vilu koja je potom obnovljena i realizirani su planovi za njeno otvaranje kao Dokumentacionog i memorijalnog centra tačno na pedesetu godišnjicu Konferencije 20. januara 1992. godine. Međutim, njena upotreba kao memorijalnog centra bila je predmet javnih rasprava o tome da li fokus društva uopšte treba da bude na prošlosti i u koj mjeri? Sadržaj sjećanja, pluralnost narativa i spremnost društva i države da se s njima iznese je, kao i sama memorijalizacija, dinamičan proces. Kako prenosimo sjećanje i koji cilj se njime postiže?, kako i sama historija Vile Konferencije u Wannsee pokazuje, su kompleksna pitanja na koja društva traže odgovore. Nakon počinjenih strašnih zločina, možemo govoriti o memorijalizaciji kao procesu koji se odvija na tlu živog sjećanja, u kojem se pokušaji društvene autorefleksije susreću sa različitim individualnim iskustvima, a službena politika nema neutralan odnos prema prošlosti. Samo otvaranje memorijala na mjestu konferencije u Wannsee čekalo je pedeset godina dinamičan i dug proces suočavanja sa prošlošću. Pitanje se postavlja šta se dešava sa prenosom sjećanja nakon što umru preživjeli i koja se funkcija

⁶ Horvitz, Leslie Alan, Catherwood, Christopher. “*Encyclopedia of war crimes and genocide*”. Infobase Publishing, 2014.

⁷ U prevodu autora. Dio svjedočenja koji se odnosi na Konferenciju dostupan na engleskom jeziku: <http://www.nizkor.com/hweb/people/e/eichmann-adolf/transcripts/Sessions/Session-010-03.html>

⁸ Magin, Michelle. “*Toward a globalised memory of the Holocaust: An exploration of the exhibition spaces and educational programmes at four sites of remembrance in post-unification Berlin*”. The University of Manchester (UK), 2016.

ostvaruje memorijalima? Pored direktnog odnosa prema žrtvama i njihovom iskustvu koje se validira memorijalima i žrtvama pruža simbolična kompenzacija, ova mjesta imaju i širu društvenu ulogu.

Suočavanje sa prošlošću u postratnoj Njemačkoj

Historija vile je svojevrсна metahistorija njemačkog društva u procesu *vergangenheitsbewältigung* (suočavanja sa prošlosti) i njegove evolucije u pogledu odnosa prema vlastitoj ulozi i sadržaju nedavne prošlosti. S jedne strane, veliki broj onih koji su doprinijeli izvršenju Holokausta i počinili zločine, poslije rata slobodno su živjeli u društvu, a neki od njih i nastavili uživati društveni ugled. Snažan program nacionalsocijalističkog režima nesumnjivo je uticao na mladež na koju je bio usmjeren, a generalno jaka propaganda na širu percepciju javnosti u pogledu zločina počinjenih tokom Drugog svjetskog rata. Ove generacije su preuzele obnovu Njemačke nakon rata, pod jakim uticajem globalne političke klime. Podijeljenja Njemačka nije provodila unificiranu memorijalnu politiku, niti se ovaj proces razvijao ravnomjerno u Istočnoj i Zapadnoj Njemačkoj.

Njemačka Demokratska Republika, odnosno Istočna Njemačka, suočila se na naslijeđem nacionalsocijalizma kroz ideološku prizmu. Stavljajući fokus na ratne zločine, ideološki cilj obračunavanja sa prošlošću fokusirao se na političke razlike u odnosu na prethodni sistem, a njegove zločine iskoristio kao jak argument upozorenja i na njemu gradio ulogu sistema Istočne Njemačke kao osloboditelja. Jaka memorijalna kultura uključivala je otvaranje bivših logora kao memorijalnih mjesta, štampanju poštanskih markica koje komemoriraju žrtve i sl. Međutim, memorijalni diskurs nije koristio terminologiju Holokausta, izbjegavajući staviti fokus na persekuciju oko šest miliona Jevreja kao grupe, već se fokusirao na oko pet miliona ostalih žrtava, uključujući političke neistomišljenike i učesnike u raznim organizacijama otpora.⁹ Naprimjer, do kraja 1949. godine Istočna Njemačka izdala je preko stotinu poštanskih markica, koje su u to vrijeme bile zastupljne u upotrebi i imale simboliku u javnosti, posvećenih žrtvama nacional-socijalizma. Istovremeno, Zapadna Njemačka izdala je seriju od osam markica posvećenih učesnicima neuspjelog atentata na Hitlera i dvije posvećene žrtvama Holokausta: Maximilian Kolbe (poljski sveštenik ubijen u logoru Auschwitz)

⁹ Sinn, A. A. (2020). "Returning to Stay? Jews in East and West Germany after the Holocaust". *Central European History*, 53(2), 393–413. Di Napoli, Thomas. "Reception of the Holocaust in the German Democratic Republic: A Philatelic Commentary." *Jewish Social Studies* 44.3/4 (1982): 255-270.

i Anne Frank.¹⁰ Memorijalni proces je tako vođen u političke svrhe galviniziranja naroda uz primjere užasa iz prošlosti kao upozorenja i identificirajući se sa žrtvama. Jevrejska zajednica koja je ostala u Njemačkoj do kraja četrdesetih imala je svega nekih 4000 članova u Istočnoj i oko 25000 u Zapadnoj Njemačkoj.¹¹ Tako mala populacija, tek izašla iz rata, u pogledu memorijalizacije zločina koje je počinio državni sistem, bila je oslonjena na državu u ovom procesu. Međutim, politički ciljevi u pogledu memorijalnog procesa nisu nužno vezani za pronalaženje istine i otkrivanje počinitelja, pa se pred državu stavlja dvojaka uloga: onoga ko se sjeća i onoga ko kreira sadržaj sjećanja.

Njemačka Demokratska Republika, odnosno Zapadna Njemačka, napravila je potpuni politički rez od Trećeg rajha, ne smatrajući se nasljednicom odgovornosti prema počinjenim zločinima.¹² U javnom diskursu, dominirao je narativ da je Njemačka doživjela potpuni krah krajem rata, sve veze sa nacionalsocijalizmom su prekinute pa je trebalo raskinuti sa prošlošću i nastaviti dalje. Heinrich Böll je šezdesetih godina naveo da Nijemci Zapadne Njemačke *dobra i loša* vremena ne dijele prema završetku rata, nego prema novčanoj reformi iz 1948. godine.¹³ Ne čudi da u takvim društvenim okolnostima, inicijator ideje da se Vila Wannsee pretvori u memorijal i u njoj osnuje dokumentacioni i istraživački centar, Joseph Wolf nije uspio dobiti podršku gradske uprave za realizaciju ideje. Najveće protivljenje na koje je naišao odnosilo se na adresu koju je predložio. Mjesto koje je služilo za odmor i ugodnu atmosferu dok su planirani najstrašniji zločini trebalo je, po njegovom mišljenju, biti i mjesto gdje se ti zločini istražuju, čime bi bila zadovoljena memorijalna simbolika. Ponuđene su alternativne opcije, ali vila nije stavljena na raspolaganje upravo zbog njene ranije upotrebe i memorijalnog aspekta lokacije.¹⁴ Samo mjesto sjećanja, dakle nije ostalo neutrano. Zapadna Njemačka, kao ona koja se sjeća, ostavila je mogućnost i podržala osnivanje dokumentacionog centra, ali nije dopustila direktnu poveznicu sa prošlošću i mjestom, ostavljajući sjećanje pojedincima, a ne

¹⁰ Di Napoli, Thomas. "Reception of the Holocaust in the German Democratic Republic: A Philatelic Commentary." *Jewish Social Studies* 44.3/4 (1982): 255-270.

¹¹ E. G. Lowenthal, London/Düsseldorf, "100 Gemeinden—kaum mehr als 20 000 Juden," *Jüdisches Gemeindeblatt*, December 24, 1948; ZA, B.1/7.152, pismo Statistischen Bundesamtes za Hans Lamm, od 5. Octobra 1955.

¹² Schildt, Axel. "The long shadows of the Second World War: The impact of experiences and memories of war on West German society". na, 2007.

¹³ Ibid. Heinrich Böll, 'Hierzulande', *Gewerkschaftliche Monatshefte*, 12 (1961), pp. 129–34.

¹⁴ Magin, Michelle. "Toward a globalised memory of the Holocaust: An exploration of the exhibition spaces and educational programmes at four sites of remembrance in post-unification Berlin." The University of Manchester (UK), 2016.

društvu. Direktna poveznica sjećanja i mjesta osvjetljavala je širi kontekst počinjenih zločina i njihovih posljedica s obzirom da je kvart Wannsee prije rata bio naseljen brojnim bogatim jevrejskim porodicama. Arijanizacija¹⁵ jevrejske imovine, odnosno politika nacističke Njemačke oduzimanja imovine i privrednih subjekata iz vlasništva Jevreja u korist “arijevaca” ostavila je upečatljiv trag na kvart Wannsee. Tokom dvije etape provođenja, dobrovoljne (1933–1938) i prisilne (1938–1945) arijanizacije veliki broj jevrejskih poduzetnika je usljed rasističkih zakona, progona i antisemitske propagande i raznih vrsta nameta i zabrana bio pred bankrotom i bio prisiljen prodavati imovinu za djelić njene stvarne vrijednosti ili je imovina naprosto otimana. Tako je znatan broj vila ovog kvarta konfiskovan ili kupljen sredstvima otetim od Jevreja, prigodno namješten stvarima otetim iz jevrejskih kuća i dat na raspolaganje nacionalsocijalističkim organizacijama i funkcionerima.¹⁶ Sve do masovnih deportacija 1943. godine, u organizaciji Reichsvereinigung der Juden in Deutschland (Udruga Židova Reicha u Njemačkoj), mladi Jevreji bili su prisiljeni raditi kao posluga novim vlasnicima vila u Wensseeu¹⁷, kao što su činili i za vrijeme Konferencije u Wannseeu. Na drugoj obali jezera živio je veliki broj visokorangiranih nacionalsocijalističkih funkcionera od kojih su brojni nastavili nesmetan društveni i poslovni život nakon rata. Smještanje memorijalnog i edukativnog centra u Vilu Wannsee bi značilo i osvjetljavanje živuće zaostavštine Holokausta u fizičkom prostoru i onih koji su na njoj profitirali, što je, u najmanju ruku, bio neugodan politički potez. Argumentacija protiv Vile u Wannsee kao mjesta memorijalnog centra nije direktno problematizirala ovaj aspekt memorijalnih politika, stavljajući fokus na mladež i pitajući se zašto uskratiti djeci mjesto za odmor i rekreaciju zbog grijeha ranijih generacija?¹⁸ Tako je upotreba Vile Wannsee kao memorijalnog centra za sebe vezala i društvenu i političku spremnost da se suoči sa prošlošću i izazov obima u kom se tadašnje društvo uspjevalo nositi sa posljedicama prošlosti.¹⁹

¹⁵ United States Holocaust Memorial Museum, Washington, DC. “Aryanization”, dostupno na: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/aryanization>

¹⁶ Jasch, Hans-Christian. “The House of the Wannsee Conference: Tourism and Holocaust education at a perpetrator site.” *Worldwide Hospitality and Tourism Themes* 9.2 (2017): 146–157.

¹⁷ Ibid. Str. 148. Vidi također Dr. Jasch, Hans-Christian, “Sonderausstellung im Garten der Gedenk- und Bildungsstätte Haus der Wannsee-Konferenz”, *Haus der Wannsee-Konferenz*, Berlin 2015. dostupno na:

https://www.ghwk.de/fileadmin/Redaktion/PDF/Ausstellung/villen_2015/titel-website.pdf

¹⁸ Jasch, Hans-Christian. “The House of the Wannsee Conference: Tourism and Holocaust education at a perpetrator site.” *Worldwide Hospitality and Tourism Themes* 9.2 (2017): Str. 149.

¹⁹ Zanimljiva je polemika oko aukcije nakita preminule milionerke Heidi Horten iz 2023. godine koja je dosegla aukcijsku vrijednost od 201 milion američkih dolara i postala

Postavlja se pitanje kakavi su značaj i uloga mjesta gdje su dogovarani i razrađeni detalji sprovođenja Holokausta i koje je služilo kao svojevrsno radno utočište i oaza njegovih glavnih aktera? Historija ove kuće i njene upotrebe je priča i o kompleksnostima odnosa jednog društva prema vlastitom nasljeđu i njegovim internim procesima. Kada govorimo o ulozi koju je ova vila imala, mi govorimo i o prirodi sjećanja koje je kreiralo njemačko društvo u odnosu na događaje koji su je obilježili. Dalje, postavljaju se pitanja: Da li se nečega sjeća i zašto? Ko se i sjeća i kako? Kakva je uloga države naspram sebe kao počinioca i onoga ko se sjeća? U tom smislu možemo analizirati službene politike sjećanja, ali i službenu podršku civilnoj inicijativi za memorijalizacijom, očuvanjem sjećanja i osvrtu ka prošlosti.

Proces suočavanja sa prošlosti i uloga Vile

Vergangenheitsbewältigung je njemački termin za proces suočavanja sa prošlošću, koji za postratno društvo nije bio lagan. Zapadna Njemačka uspjela je, uz pomoć Saveznika, relativno brzo izgraditi ekonomski uspješno društvo. Hladni rat doprinio je atmosferi u kojoj se prošlost u javnom diskursu analizirana prvenstvo sa političkog, a kasnije sa svih drugih aspekata. Sam obim progona i zločina koje je počinjenih za vrijeme Trećeg rajha nije otvorio mogućnost procesuiranja svih počinioca. Istovremeno ostalo je pitanja učešća i odgovornosti velikog broja državnih službenika, koji su mahom zadržali svoje pozicije u novom političkom režimu.²⁰ Joseph Wulf, historičar, aktivista i preživjeli logora Auschwitz jedan je od onih koji su skretali pažnju postratnog društva na sav obim počinjenih zločina.²¹ Rođen 1912. u Krakovu, pridružio se jevrejskom pokretu otpora njemačkoj okupaciji Poljske. Uhapšen je i nakon dvije godine u logoru, po oslobođenju, počeo je skupljati dokumente vezane za persekuciju i ubistva Jevreja. Surađivao je sa Jevrejskom historijskom komisijom u Poljskoj te pomogao uspostavi dokumentacionih centara u brojnim državama. Nakon što se preselio u Njemačku, fokusirao je svoj rad na progon i ubistva Jevreja u Njemačkoj, objavivši obimno istraživanje u tri toma o Trećem rajhu²², veliki broj članaka i biografija

najskuplja privatna kolekcija ikad prodana na aukciji. (V. Christy Choi, "*Christie's cancels auction of jewelry linked to Nazi-era fortune*" CNN 05.09.2023. dostupno na: <https://edition.cnn.com/style/heidi-horten-jewels-christies-nazi-canceled/index.html>) Naime nakit je dio bogatstva koje je naslijedila od muža Helmuta Hortena, nacističkog funkcionera, čije su bogatstvo i uspjeh direktni rezultat Arijanizacije.

²⁰ Schildt, Axel. "*The long shadows of the Second World War: The impact of experiences and memories of war on West German society.*". 2007.

²¹ Lehrer, Steven. "*Wannsee House and the Holocaust.*" McFarland, 2015.

²² *Treći rajh i Jevreji, Treći rajh i njegove sluge, Treći rajh i njegovi mislioci.*

počinioca, monografije o životu i kulturi jevreja Istočne Evrope.²³ Društveni angažman nije ograničio na publikaciju istraživanja, učestvovao je u javnim nastupima, pisao za novine poput “Der Spiegel”, pisao scenarije za televizijske programe, učestvovao u sudskim procesima i istragama protiv počinilaca Holokausta. Javni utjecaj koji je imao nije mu otvorio vrata u akademske krugove, koji su smatrali da nije sposoban za akademski pristup tematici kako je i sam bio žrtva, a nije obrazovani historičar. Zatvorenost društva za činjenice o progonima i stradajima uticali su na to da Wolf usmjeri svoja nastojanja ka otvaranju *Međunarodnog dokumentacionog centara za istraživanje nacionalsocijalizma i njegovih posljedica* u Berlinu, predloživši Vilu u Wennsee kao lokaciju. Uprkos inicijalnoj podršci gradske vlade, ovaj projekat nije nastavio službeni put ka realizaciji. Wolf je osnovao asocijaciju i dobio podršku prominentnih ličnosti iz cijelog svijeta, međutim nije uspio dobiti podršku Senata Zapadnog Berlina u čijem je vila bila vlasništvu. Asocijacija je rasformirana 1973. godine. Duboko razočaran u generalizaciju teorija o fašizmu i nespremnosti javnog priznanja razmjera počinjenih zločina i stradanja Jevreja, Joseph Wolf je, godinu nakon ženine smrti, počinio samoubistvo 1974.²⁴ Deset godina kasnije, ponovo je oživljena njegova ideja, da bi konačno devedesetih godina Vila postala dokumenacioni i memorijalni centar.

Joseph Wolf je prije samoubistva napisao sinu: „Objavio sam više od 18 knjiga o Trećem rajhu ali bez efekta. Sa Nijemcima možeš do besvijesti da slažeš dokumentaciju i možda imaju najdemokratskiju vladu koja sjedi u Bonnu – ali masovni ubice hodaju slobodni, žive u svjim kućicama i uzgajaju cvijeće (ako ih i osude puste ih zbog nejasnih medicinskih razloga).“²⁵ Nespremnost suočavanja sa počinjenim zločinima te javni diskurs i percepcije rata kao kolapsa društva i poraza Njemačke se promijenio tek krajem osamdesetih godina, kada je i 1985. godine Richard von Weizsäcker, tadašnji predsjednik, javno kraj rata nazvao i oslobođenjem društva od nacionalsocijalizma koje mu je nanijelo velike patnje, vodeći računa o osjećanjima poraza koji su i dalje bili prisutni.²⁶

²³ Wyrwa, Ulrich (recenzija), Kempster, Klaus, Wulf, Joseph. “*Ein Historikerschicksal in Deutschland*”, u *Quest. Issues in Contemporary Jewish History. Journal of the Fondazione CDEC*, n. 06, December 2013 URL: <https://www.quest-cdecjournal.it/joseph-wulf-ein-historikerschicksal-in-deutschland/>

²⁴ V. Službeni stanicu Dokumentacionog i memorijalnog centra Vile u Wennsee <https://www.ghwk.de/en/library/joseph-wulf>

²⁵ Sa engleskog prevod autora, originalno pismo izloženo u Jevrejskom muzeju u Berlinu a kopija u Vili u Wannsee

²⁶ Schildt, Axel. “*The long shadows of the Second World War: The impact of experiences and memories of war on West German society*”. 2007.

U svom govoru u Saveznoj skupštini osvrnuo se na izazove njemačkog društva navodeći: “Mnogi narodi se danas prisjećaju dana kada je okončan Drugi svjetski rat u Evropi. Prema svom usudu svaki narod, pritom, ima drugačije emocije. Pobjeda ili poraz, oslobođenje od nepravde i strane okupacije, ili tranzicija ka novoj nezavisnosti, podjelama, novim savezima, snažna pomjeranja centara moći (...) 8. maj nije za nas Nijemce dan za slavlje. Ljudi koji su ga (1945) doživjeli imaju sjećanja koja se razlikuju jedna od drugih. Neko se vratio kući, a neko je postao beskućnik. Neko je oslobođen, dok je neko drugi postao sužanj. Mnogi su bili jednostavno zahvalni što su noći ispunjene bombama i strahom prošle, a oni su i dalje živi. Drugi pate zbog potpunog poraza Otadžbine. Jedni Nijemci su ogorčeni stajali pred uništenim iluzijama, dok su istovremeno neki drugi Nijemci bili zahvalni na poklonjenom novom početku. (...) Većina Nijemaca je vjerovala da se bori i strada za dobrobit sopstvene zemlje. I sada neko hoće da kaže kako je sve bilo besmisleno – i to ne samo besmisleno i uzalud, već je sve služilo neljudskim ciljevima razbojničkog vođstva? Iznurenost, izgubljenost i novi problemi prožimali su osjećanja većine, koja se pitala da li će pronaći žive svoje najbliže? Da li je obnavljati ove ruševine uopšte smisleno? Pogled unazad seozao je duboko, u bezdan prošlosti; ispred je stajala nepoznata, mračna budućnost. Ipak, iz dana u dan je bivalo sve jasnije ono šta danas svi skupa treba da kažemo: 8. maj je bio dan oslobođenja. Na taj dan smo svi oslobođeni jednog sistema koji je nipodaštavao čovjeka – sistema nacionalsocijalističke strahovlade. (...) Izvršavanje zločina ležalo je u rukama manjine i skrivano je od očiju javnosti. Svaki je Nijemac, međutim, mogao primijetiti ono što su jevrejski sugrađani doživljavali, od hladne ravnodušnosti, preko skrivenog nepodnošenja do otvorene mržnje. (...) Ne radi se, naime, o savlađivanju prošlosti. To uostalom i nije moguće. Prošlost se ne može naknadno promijeniti, niti poništiti. Onaj ko, međutim, zatvori oči pred prošlošću – taj će biti slijep za budućnost. Onaj ko ne želi da se sjeti nečovječnosti, taj će biti u opasnosti da opet njome bude zaražen.”²⁷

Prošla su desetljeća prije nego su se perspektiva i odnos društva prema prošlosti promijenili tako da je vila u Wannsee mogla biti službeno pretvorena u dokumentacioni i istraživački centar čija je memorijalna i simbolička vrijednost naglašena kroz izložbenu postavku.

Vila Wannsee nije jedino mjesto čija je upotreba u svrhu sjećanja i edukacije bila sporna. Topografija terora, kako se simbolično zove muzej posvećen edukaciji o i sjećanju na zločine Trećeg rajha, jedinica SS i policije, nalazi se

²⁷ Govor Riharda fon Vajczekera, predsjednika SR Njemačke u Saveznoj skupštini u Bonu 8. maja 1985. povodom tada 40 godina od kraja Drugog svjetskog rata. Preveo sa njemačkog Igor Maglov, dostupno na: <https://pescanik.net/govor-u-skupstini/>.

na mjestu nekadašnje komande Gestapo i SS (Schutzstaffel). Izvorne zgrade su dobrim dijelom uništene u savezničkom bombardovanju i do 1950-tih i njihovi ostaci ukonjeni, a vremenom je lokalitet na sjevernoj strani bio omeđen Berlinskim zidom. Od 1960. lokalitet je bio upotrebljavan kao poligon za učenje vožnje, da bi deceniju kasnije postao predmetom interesa Međunarodne izložbe građevinarstva (IBA) koja je uspješnim lobiranjem zaustavila izgradnju ceste njemu. Planovi redizajna su napušteni od strane gradske uprave i 1987. je lokalitet otvoren za javnost na 750. godišnjicu grada Berlina kada je postavljena izložba Topografija terora. Gestapo, SS, Državni odjel sigurnosti²⁸ na 'Prinz-Albrecht lokalitetu. Trajna izložba i memorijalni centar Topografija terora otvoren je 2010. godine.²⁹ Tako, vidljivost razvoja javne svijesti i promjena odnosa prema prošlosti te njegovanje kulture sjećanja vidljivi su i na drugim mjestima koji dijele sličnu historiju kao i Vila u Wannseeu.

Memorijalna dokumentaciona i edukativna uloga Vile

Danas je vila memorijalni i dokumentacioni centar, a značaj i uloga Konferencije u Wannsee predmet su brojnih istraživanja u prirodu, historiju i organizaciju Holokausta. U svom radu Vila Konferencije u Wannsee- edukativni i memorijalni centar inkorporira trajnu izložbu i postavku hronologije persekucija, deportacija, getoizacija, raseljenja koje su rezultirale masovnim odvođenjima u logore i genocidom nad Jevrejima. Nazvana Sastanak u Wannsee i ubistvo evropskih Jevreja (The Meeting at Wannsee and the Murder of the European Jews), postavljena je u devet prostorija u kojima objašnjava antisemitizam, njegov razvoj i obim u kojem postoji i danas. Predstavlja iskustvo Jevreja u različitim evropskim državama i krivična gonjenja učesnika Holokausta nakon 1945. te iskustvo društva i njegovu percepciju nacističkog perioda.³⁰ Pored toga, u vrtu je postavljena izložba o životu kvarta na obalama jezera Wannsee i životnim pričama vlasnika njegovih vila.

Edukacija koja se vrši kroz rad Vile Konferencije u Wannsee usmjerena je na široku publiku, i pored stalne postavke organizuje seminarom predavanja, studijske boravke i u raspolaganju ima bogatu biblioteku nazvanu po Jozefu Wolf. Odnos prema prošlosti tako ima memorijalnu i edukacionu ulogu. Kroz

²⁸ Reichssicherheitshauptamt, RSHA

²⁹ V. službenu stranicu muzeja: <https://www.topographie.de/en/the-hoistoric-site/history-after-1945>

³⁰ V. Službenu stranicu <https://www.ghwk.de/en/exhibition/permanent-exhibition>

rad sa grupama i specijalizirane obilaski jedan od ciljeva edukacije jeste propitati i ulogu građana zločinima države. Organiziraju se obilasci i radionice za različite grupe od školaraca do državnih službenika kojima se onda posebno predstavlja uloga njihove profesije i njeno funkcioniranje u nacionalsocijalističkom režimu. Sjećanje nije ograničeno samo na pijetet prema žrtvama i njihovo patnji, već i kritički usmjereno na ulogu različitih društvenih grupa i svim onim procesima koji su omogućili sistemski teror razmjera u kojima ih je vršio Treći rajh. Prvenstveni cilj edukacije jeste prenijeti ideju da je svako, kao i onda, pojedinačno odgovoran za vlastita činjenja i da će za njih odgovarati. Ideja da slijeđenje naredbi ekskulpira definitivno je obesnažena Nirnberškim suđenjima. Posebnu problematiku predstavlja uloga državne administracije, a cilj edukativnog centra je da ukine bezličnost administrativnog aparata i kroz analizu njegove hijerarhije i pojedinačne odgovornosti pokaže puni izazov sa kojim se svaki vršilac službene dužnosti suočava. Ohlađeni birokratski jezik i administrativni aspekti Holokausta skreću pažnju na još jedan fenomen, a to je kolektivna ignorancija aktuelnih zbivanja, odnosno počinjenih zločina.³¹ U tom smislu zanimljivo je govoriti i o promjenama u kolektivnom pamćenju koje simbolizira historija Vile u Wannsee i svim preprekama koje su stajale na putu postanka dokumentacionim centrom i memorijalnim mjestom. Istovremeno, antisemitizam, koji nikada nije iskorijenjen iz društva i danas predstavlja živuću opasnost i naglašava važnost memorijalizacije i edukacije o počinjenim zločinima.

Antisemitizam, kao bazna ideja Holokausta i brojnih drugih zločina prema Jevrejima, koji se dešavaju do danas, nije ograničen na njemačko društvo.³² Dapače, on je široko rasprostranjena pojava globalnog i civilnog i političkog života. Često govorimo o porastu antisemitizma, svjesni da nikada nije iskorijenjen. Edukacija i emotivni utisak koji na nas ostavljaju memorijali poput Vile Wannsee transformiraju sjećanje u britak alat za diseciranje opasnosti koje, pod pravim uslovima, društvo nošeno razornim idejama može iznjedriti.

³¹ Jasch, Hans-Christian. *"The House of the Wannsee Conference: Tourism and Holocaust education at a perpetrator site."* Worldwide Hospitality and Tourism Themes 9.2 (2017): 146–157.

³² Za usporedbu sa BiH V. Subašić-Galijatović, Sabina. *"Pravni okvir za počinjenje Holokausta na prostoru Bosne I Hercegovine."* Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici 14.27 (2021): 133–141.; Subašić-Galijatović, S. (2020). *"Stradanje Jevreja Bosne I Hercegovine tokom Holokausta."* Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici, 13(25), 59–71.; Subašić-Galijatović, Sabina, Arnaut-Haseljić, Meldijana. *"Negacionizam kao završna faza genocida procesa i element urušavanja suvereniteta."* Pregled: časopis za društvena pitanja/Periodical for social issues 1 (2016): 127–141.

Proces memorijalizacije ostaje i društveni i politički, a današnji cilj demokratskog njemačkog društva jeste sjećati se, prihvatiti prošlost i na njenim osnovama naučiti prepoznati opasnosti koje prijete pojedincima, odnosno grupama. Ovakvo sjećanje uzima u obzir i vrijednosni sistem građanskih pojedinačnih prava, znajući da grupe kao takve mogu postati ciljem uništenja, i izazove poput antisemitizma koji postoje u društvu. Cilj memorijalizacije koja otvoreno pristupa činjenicama jeste da štiti vlastiti sistem štiteći pojedinca i grupu kojoj on pripada. Ovo je trenutna etapa memorijalnog procesa koji iščitavamo iz Vile Konferencije u Wannsee. Sve dok je i jedan pojedinac ugrožen, a naročito kao pripadnik grupe, opasnost prijeti cjelokupnom društvu kojem on pripada. Vila Konferencije u Wannsee uspješno kombinuje sve ove aspekte i daje nam uvid u odnos modernog njemačkog društva prema naslijeđu Holokausta.

Zaključak

Masovni zločini, pogotovo oni počinjeni od strane državnog aparata poput zločina Holokausta predstavljaju poseban izazov naslijeđa izgradnji društva na demokratskim osnovama i iznalaženju mjere i obima službenih politika sjećanja, osjetljivih na iskustva društvenih grupa na koje se odnose. Posmatrajući historiju Vile Wannsee sa historijske distance, možemo pratiti razvoj odnosa njemačkog društva prema užasima nacionalsocijalizma u procesu izgradnje demokratskog društva. Građen u inicijelno različitim političkim okvirima Istočne i Zapadne njemačke, memorijalni proces je tekao neujednačeno, doživljavajući progresivni razvoj ujedinjenjem Njemačke. Pad Berlinskog zida omogućio je unificiranu bazu sistema ljudskih prava kakvog poznaju zapadna demokratska društva, kao osnove za izgradnju memorijalnih politika i praksi u Njemačkoj. Protok vremena svjedočio je postepenom procesu razvoja društvene svijesti o zločinima nacionalsocijalizma te povećanju spremnosti društva da prepozna trajne posljedice koje su ga oblikovale. Izazovi različitih političkih sistema u Istočnoj i Zapadnoj Njemačkoj te živeće posljedice Holokausta i drugih zločina nacionalsocijalizma na demografiju stanovništva uz činjenicu da je njegov birokratski aparat dobrim dijelom nastavio službu u novom političkom sistemu otvorili su pitanja da li se sjećati, čega i na koji način? Dok je Zapadna Njemačka napravila rez sa prošlošću, Istočna Njemačka je fokus sjećanja stavila u funkciju političke ideologije, ogoljavajući činjenicu da država nije neutralni subjekt koji kreira politike sjećanja. Analiza uloge države naspram sebe kao počinioca i onoga ko se sjeća, pokazuje izazove političkog i društvenog prihvatanja prošlosti i izgradnje memorijalne kulture sa ciljem neponavljana zločina i reparacije žrtvama. Nedostatak podrške inicijativi da

se u fizičkom prostoru obilježe posljedice i činjenice počinjenih zločina govori nam da mjesta sjećanja nisu neutralna i da je ozbiljenje sjećanja u materijalnom prostoru interakcija između samog prostora i sadržaja njime obilježenog sjećanja. Ova interakcija postaje posebno važna protokom vremena i smrću preživjelih u pogledu svrhe i funkcije koja se ostvaruje kroz memorijale. Pored direktne poveznice sjećanja i mjesta, razvoj memorijalne uloge Vile Wannsee nije ograničen samo na simboličke reparacije žrtvama, već i na šire društvo. Vila danas inkorporira ove aspekte uz razvoj edukativne funkcije sa ciljem sprečavanja historijske repetitije.

Otmjena Vila Wannsee i šarmantni kvart na obalama istorimenog jezera stoje kao svjedok nekadašnjem bogatstvu jevrejske zajednice u Njemačkoj, procesu arijenizacije njene imovine i stavljanja u podređeni društveni položaj, čija konačna cijena je bila oduzimanje vrijednosti života njenih pripadnika i zločin Holokausta. Opljačkana i opustošena, svjedočila je tada nedovoljno ispričanoj sudbini Jevreja pod nacionalsocijalizmom i otporu društva da otvoreno prihvati činjenice i preuzme sjećanje kao dio svog tadašnjeg bića. Danas, bogata za biblioteku, muzejsku postavku i edukativne sadržaje informiše posetioce o opasnostima diskriminacije i dehumanizacije društvenih grupa te obrazuje posjetioce o ulozi države u počinjenju masovnih zločina. Istovremeno, aveti prošlosti plešu po sređenom vrtu ne dozvoljavajući zaborav na one kojih više u fizičkom prostoru nema.

Literatura

1. Böll, Heinrich , 'Hierzulande', Gewerkschaftliche Monatshefte, 12 (1961), pp. 129–34.
2. Choi, Christy , "Christie's cancels auction of jewelry linked to Nazi-era fortune " CNN 05.09.2023. dostupno na: <https://edition.cnn.com/style/heidi-horten-jewels-christies-nazi-canceled/index.html>
3. Di Napoli, Thomas. "Reception of the Holocaust in the German Democratic Republic: A Philatelic Commentary." *Jewish Social Studies* 44.3/4 (1982): 255-270.
4. E. G. Lowenthal, London/Düsseldorf, "100 Gemeinden—kaum mehr als 20 000 Juden," *Jüdisches Gemeindeblatt*, December 24, 1948; ZA, B.1/7.152, pismo Statistischen Bundesamtes za Hans Lamm, od 5. Octobra 1955.
5. Govor Riharda fon Vajczekera, predsjednika SR Njemačke u Saveznoj skupštini u Bonu 8. maja 1985. povodom tada 40 godina od kraja Drugog svjetskog rata. Preveo sa njemačkog Igor Maglov, dostupno na: <https://pescanik.net/govor-u-skupstini/>.

6. Horvitz, Leslie Alan, i Christopher Catherwood. "Encyclopedia of war crimes and genocide." Infobase Publishing, 2014.
7. Jasch, Hans-Christian , "Sonderausstellung im Garten der Gedenk- und Bildungsstätte Haus der Wannsee-Konferenz", Haus der Wannsee-Konferenz, Berlin 2015. dostupno na:
https://www.ghwk.de/fileadmin/Redaktion/PDF/Ausstellung/villen_2015/titel-websitex.pdf
8. Jasch, Hans-Christian. "The House of the Wannsee Conference: Tourism and Holocaust education at a perpetrator site." *Worldwide Hospitality and Tourism Themes* 9.2 (2017): 146-157.
9. Lehrer, Steven. "Wannsee House and the Holocaust". McFarland, 2015.
10. Levine, Michael P. "Mediated memories: the politics of the past." *Angelaki: Journal of the Theoretical Humanities* 11.2 (2006): 117-136.
11. Magin, Michelle. "Toward a globalised memory of the Holocaust: An exploration of the exhibition spaces and educational programmes at four sites of remembrance in post-unification Berlin." (2016) The University of Manchester (UK).
12. Nimberški proces, Suđenje Eichmann, Dio svjedočenja koji se odnosi na Konferenciju dostupan na engleskom jeziku:
<http://www.nizkor.com/hweb/people/e/eichmann-adolf/transcripts/Sessions/Session-010-03.html>
13. Oomkes, Robin , "The House of the Wannsee Conference – a memorial finally", webstranica: <https://deademperorssociety.com/2016/10/12/the-house-of-the-wannsee-conference-a-memorial-finally/>
14. Pearce, Caroline. "Visualising 'Everyday' Evil: The Representation of Nazi Perpetrators in German Memorial Sites." *Holocaust Studies* 17.2-3 (2011): 233-260.
15. Schildt, Axel. "The long shadows of the Second World War: The impact of experiences and memories of war on West German society." 2007.
16. Sinn, A. A. (2020). "Returning to Stay? Jews in East and West Germany after the Holocaust." *Central European History*, 53(2), 393–413.
17. Službena stanica House of the Wannsee Conference - a memorial and educational site: <https://www.ghwk.de/en/library/joseph-wulf>
18. Službena stranica House of the Wannsee Conference - a memorial and educational site: <https://www.ghwk.de/en/exhibition/permanent-exhibition>
19. Službena stranica muzeja Topografija terora:
<https://www.topographie.de/en/the-hoistoric-site/history-after-1945>
20. Službena stranica Jevrejskog muzeja u Sidneju:
<https://sydneyjewishmuseum.com.au/holocaust/the-wannsee-protocol-and-the-villa-at-the-lake/>
21. Subašić-Galijatović, Sabina "Pravni okvir za počinjenje Holokausta na prostoru Bosne I Hercegovine." *Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici* 14.27 (2021): 133-141.
22. Subašić-Galijatović, Sabina . Stradanje Jevreja Bosne I Hercegovine tokom Holokausta. *Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici*, 13(25)(2020): 59-71.

23. Subašić-Galijatović, Sabina, Arnaut-Haseljić, Meldijana . "Negacionizam kao završna faza genocida procesa i element urušavanja suvereniteta." *Pregled: časopis za društvena pitanja/Periodical for social issues* 1 (2016): 127-141.
24. United States Holocaust Memorial Museum, Washington, DC. "Aryanization", dostupno na: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/aryanization>
25. Wolf, Gerhard. "The Wannsee Conference in 1942 and the National Socialist living space dystopia." *Journal of Genocide Research* 17.2 (2015): 153-175.
26. Wyrwa, Ulrich (recenzija), Kempter, Klaus, Wulf, Joseph. "Ein Historikerschicksal in Deutschland", *Quest. Issues in Contemporary Jewish History. Journal of the Fondazione CDEC*, n. 06, December 2013 URL: <https://www.quest-cdecjournal.it/joseph-wulf-ein-historikerschicksal-in-deutschland/>
27. Zapisnik sa Konferencije u Wannsee, Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Berlin R 100857, pp. 166– 180, also available at Memorial Site House of the Wannsee Conference, at: http://www.ghwk.de/fileadmin/user_upload/pdf-wannsee/texte/protocol.pdf

Prikazi i osvrti / Reviews and Comments

Prof. dr. Husnija Kamberović
Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevo
Filozofski fakultet / Faculty of Philosophy
kamberovichusnija@gmail.com

JUGOSLAVIJA – DRŽAVA NEUSPJELOG NACIONALIZMA¹

YUGOSLAVIA – A STATE OF FAILED NATIONALISM²

U naučnim krugovima, kako u postjugoslavenskim tako i u ostalim zemljama svijeta, ne smanjuje se interes za historiju Jugoslavije. Međutim, sve manje se pojavljuju naučne sinteze (jedna od posljednjih je *Istorija Jugoslavije* njemačke historičarke Marie Janine Calic), a sve češće je riječ o knjigama koje nisu klasične historije nego na nešto drugačiji način zapravo pišu historiju Jugoslavije (za to su primjeri knjige *Jugoslavija u historijskoj perspektivi* i *Jugoslavija: Poglavlje 1980-1990*). U tu vrstu literature pripada i najnovija knjiga *Uvod u Jugoslaviju* Dejana Jovića.

Jović je već ranije napisao i objavio niz knjiga i rasprava u kojima kroz interdisciplinarni pristup raspravlja o raznim aspektima jugoslavenske povijesti, a ova najnovija knjiga je dobro strukturirana od ranije objavljenih studija u raznim znanstvenim časopisima. Iako je, dakle, riječ o ranije objavljenim studijama, knjiga ne ostavlja dojam zbirke radova nego se radi o dosta ujednačenom tekstu sa jasno definiranim ciljevima, tezama i jasnim zaključcima koji se na kraju slijevaju u lijepo osmišljenu i lako čitljivu cjelinu.

Dva prva poglavlja u ovoj knjizi su posvećena temeljnim raspravama o tome „Šta je bila i šta je htjela biti Jugoslavija“, te da li je ona bila eksperiment i projekat. U ovom dijelu autor pokazuje kako je ime Jugoslavija postojalo prije nego što je stvorena država Jugoslavija (stvorena 1918, ali je taj naziv preuzela tek 1929), a taj naziv je nestao mnogo kasnije od nestanka države (naziv je nestao tek 2018. kada je bivša jugoslavenska Republika Makedonija promijenila naziv u Sjeverna Makedonija). Jovićeve teza kako je Jugoslavija počela kao nacionalna država i trebala je stvoriti jednu jugoslavensku naciju, ali u tome nije uspjela (čak je na stvaranju

¹ Tekst je prikaz knjige Dejana Jovića, *Uvod u Jugoslaviju*, Zagreb: Fraktura, 2023., 490 str.

² Text is a book review by Dejan Jović, *Introduction to Yugoslavia*, Zagreb: Fraktura, 2023., 490 pgs.

jugoslavenske nacije radila samo kratko razdoblje – od 1929. do 1939), pa je zbog toga i naziva državom „neuspjelog nacionalizma“. Ipak, tvrdi autor, osjećaj pripadnosti Jugoslaviji tokom povijesti nije bio nametnut izvana, odnosno nije bio vještački, kako to često neki tvrde. „Kao i druge države, Jugoslavija je promovirala osjećaj patriotizma kroz svoju politiku identiteta. U društvu se osjećala veća povezanost s Jugoslavijom nego u političkoj sferi“ (str. 24). U tom je kontekstu autor postavio tezu o postojanju različitih vizija Jugoslavije i jugoslavenstva: od naciotvorne države (države koja će stvoriti jednu, jugoslavensku naciju) do decentralizirane Jugoslavije (dogovorna Jugoslavija od sredine 1960-ih). Jović razvija tezu da je Jugoslavija nastala kao alternativa imperijalizmu, pa je potom (1939. godine) napustila i ideju da će biti nacionalna država i tragala za trećim putem koji će biti alternativa i imperijalizmu i nacionalizmu. U tom je smislu Jugoslavija bila nešto između imperije i neoimperija, koje su se razvijale nakon Drugog svjetskog rata. Dejan Jović je politolog i zbog toga je u stanju postaviti širi teorijski okvir svojih istraživanja nego što to obično čine klasični historičari. On tvrdi kako su neoimperije uspostavljene nakon Drugog svjetskog rata sprečavale sukobe nacionalnih država (danas je to Evropska unija koja sprečava, za sada uspješno, sukobe nacionalnih država).

Dejan Jović je ostao dosljedan svojoj davno postavljenoj tezi o raspadu Jugoslavije tvrdeći kako je sâm sistem kriv za odumiranje države. On pokazuje kako se Jugoslavija od države Južnih Slavena transformirala u državu radničke klase, ali i kako se odvijao proces građenja zajedničkog života. Jugoslavija je bila heterogena zemlja, u kojoj su postojala razdoblja međusobnih sukoba (posebno u Drugom svjetskom ratu) te je zbog toga, u svrhu građenja jedinstva, bilo prisutno selektivno interpretiranje prošlosti. Socijalistička Jugoslavija nije razvijala jugoslavenstvo kao naciju, što je otvorilo prostor da su „mali“ narodi (Makedonci, Crnogorci, Muslimani) bili više za Jugoslaviju nego „veliki“ narodi. Od 1960-ih godina, Savez komunista je bio više faktor dezintegracije Jugoslavije, onemogućio je povratak Jugoslavije na koncept nacionalne države, nije dopustio da se formira neka jugoslavenska alternativa republičkim i nacionalnim političkim projektima, iako je u kulturi, sportu, muzici, umjetnosti ... postojalo znatno faktora koji su ukazivali na prisutni jugoslavenski duh. Savez komunista je, tako, gradio državu s ciljem da ona odumre i kriv je za raspad Jugoslavije: „Odgovorani su za strah koji su širili u odnosu prema jugoslavenstvu i ideji jugoslavenskog naroda (demos, ako ne etnosa), kao i za podcjenjivanje opasnosti koja je prijetila od strane etničkih nacionalizama i separatizama“ (str. 73).

Osim ovih unutarnjih procesa u vezi s razumijevanjem Jugoslavije, Jović se bavi i akterima i strukturama vanjske politike socijalističke Jugoslavije. U literaturi se obično naglašavala „spektakularnost“ jugoslavenske vanjske politike. U ovoj knjizi autor se iz politološke perspektive bavi vanjskom politikom i akcentat je stavio na aktere i strukture. On prihvata uvjerenje da je Tito bio ključni akter vanjske politike, ali su vremenom uz Tita sve važniju ulogu počele igrati i strukture o kojima je on itekako vodio računa (Savezni Sekretarijat za vanjske poslove, Predsjedništvo SFRJ). Vrijedni su Jovićeви uvidi u evoluciju jugoslavenske vanjske politike od centralističkog do federalističkog sistema u kojem su republike i autonomne pokrajine, posebno tokom 1970-ih i 1980-ih godina, imale svoje posebne interese i uticale na oblikovanje jugoslavenske vanjske politike. Već sredinom 1960-ih su u republikama pri republičkim vladama formirani posebni savjeti za odnose s inozemstvom i snažno se odvija proces „republikanizacije“ vanjske politike: republike i pokrajine ako ne presudno onda svakako u veoma značajnoj mjeri utiču na kadrovsku politiku u vanjskim poslovima, što je naročito bilo primjetno poslije 1980. godine. Sve to će doprinosti postepenom odumiranju države i dovesti do nestanka Jugoslavije sa historijske scene.

Središnji dio knjige se odnosi na Titovu viziju samoupravljanja. U ovom dijelu autor pokazuje kako je Jugoslavija, jednako kao što je imperijalizmu i nacionalizmu alternativu tražila u nekom trećem putu, u samoupravljanju tražila alternativu zapadnoj demokraciji i državno-socijalističkom Istoku (str. 142). Iako je Tito u početku bio skeptičan prema samoupravljanju, on je to kasnije jako dobro razvio smatrajući kako je to marksistički odgovor na sovjetski model socijalizma. Jović detektira osam dimenzija samoupravljanja: praktični odgovor na napade sa Istoka 1948; oblik demokracije; način odumiranja države; kohezivni element jugoslavenske višenacionalne zajednice; koncept u kojem se obezbjeđivala vodeća uloga Saveza komunista u društvu; proces modernizacija i konačno kao osma dimenzija – usklađenost s jugoslavenskom vanjskom politikom koja je preferirala male, nerazvijene i zemlje koje su nakon oslobođanja iz kolonijalnog statusa kretale u samostalan razvoj kao nezavisne zemlje (str 144–149). Ovu Titovu viziju samoupravljanja autor promatra kao koncept odumiranja države i istodobno jačanje Partije, što je važno za razumijevanje Jovićeвог objašnjenja razloga za nestanak Jugoslavije.

Jović je posebno poglavlje u knjizi posvetio pismima koja su obični ljudi pisali Titu. Autor to, međutim, ne čini s ciljem da samo predstavi sadržaje pisama i ukaže na eventualne zanimljivosti ili pikanterije, nego da bi pokazao kakav je bio odnos moći u jugoslavenskom društvu na mikrorazini. Kao primjer detaljno je predstavio okolnosti u kojima je jedan građanin, Dragomir Katić,

upoznao Tita sa svojim poteškoćama da dobije posao. Uprkos susretu s Titom i Titovoj intervenciji da se Katiću obezbijedi pristojno zaposlenje, do toga dugo nije došlo iz čega Jović zaključuje kako je Titova moć u društvu ipak bila ograničena, uprkos brojnim drugačijim uvjerenjima i narativima o Titu kao diktatoru (str. 192).

Autor je u ovoj knjizi po jedno poglavlje posvetio položaju Hrvatske i Srbije u socijalističkoj Jugoslaviji. Riječ je više o politološkim diskursima, ali teze koje su iznesene imaju snažnu historiografsku podlogu. Jović polazi od toga kako je nova vlast u Hrvatskoj uspostavljena nakon Drugog svjetskog rata, zbog tereta NDH i iskustva domaćeg fašističkog pokreta, nametala viziju zajedništva i koncept bolje budućnosti, budući da prošlost dijeli jugoslavenske narode. Dakle, uspostavljena je politika „prevazilaženja prošlosti“ i „okretanja prema budućnosti“, a ne prevelikog kopanja po svježim uspomena iz prošlosti. „Nakon velikih ratova teško je, a često i nepoželjno, otvarati rasprave o njihovim uzrocima – budući da su uspomene svježije, a gubici veliki“ (str. 218).

Jovićevi uvidi pokazuju kako je, nasuprot nekim tvrdnjama suvremenih revizionističkih historičara, socijalistički režim imao podršku u Hrvatskoj. Službena Hrvatska krajem 1980-ih nije bila rušitelj socijalističke Jugoslavije nego se smatrala avangardom u očuvanju tog poretka, tvrdi Jović, a kao razlog navodi to da je Titov koncept socijalizma „osiguravao ostvarenje glavnih hrvatskih političkih ideja 20. stoljeća, te je osiguravao pretpostavke za stabilnost i mir unutar same Hrvatske“ (str. 231). Socijalistička Jugoslavija je riješila hrvatsko pitanje kroz federalizam i republikanizam, što su bili ključni zahtjevi hrvatske politike u razdoblju između dva svjetska rata. Jović tako revizionističkim krugovima nudi niz provokativnih teza: najveći broj građana Hrvatske je bio u “prešutnom suglasju“ s Titovom politikom (str. 243); „Oživljavanje nacionalizma u Hrvatskoj [1970-ih godina] (...) destabiliziralo je i podijelilo Hrvatsku“ koja je „od republike koja ja najsnažnije podržavala Titovu politiku (...) 1970. i 1971. izgledala kao najveći problem u Jugoslaviji“ (str. 247); Hrvatska je nakon rušenja Hrvatskog proljeća „doživjela svoje zlatno doba“ (str. 252), da bi na kraju zaključio da je socijalizam bio najuspješnije razdoblje hrvatske povijesti 20. stoljeća (str. 264), te da je mit kako je Hrvatska bila zapostavljena u Jugoslaviji i kako je hrvatstvo bilo ugroženo (str. 253).

Ali, onda se postavlja pitanje: ako je sve bilo tako – zašto je došlo do kraha socijalizma u Hrvatskoj? Jović nudi odgovor kroz širi kontekst sloma socijalizma u Jugoslaviji i Istočnoj Evropi te širenje raznih strahova koji su se razvijali u društvu (naprimjer strah od toga da pojedine zajednice mogu postati manjina). Jović je ostao dosljedan svom ranijem uvjerenju kako hrvatska

politička elita oko HDZ-a 1990-ih nije bila sigurna da ima podršku većine hrvatskih građana za izlazak iz Jugoslavije te je zato i Tuđman radije govorio o jugoslavenskoj konfederaciji nego o neovisnosti Hrvatske.

S druge strane, Jović analizu o položaju Srbije u Jugoslaviji promatra kroz diskusiju o uzrocima i značaju Osme sjednice CK SK Srbije (23–24. 9. 1987) i želi pokazati da raspad Jugoslavije nije počeo tom sjednicom. Zbog toga tvrdi kako je ona bila samo simbol početka Miloševićeve ere. Kako bi definirao svoj stav o Osmoj sjednici, Jović pokazuje kontekst u kojem se ona održava. Tako se dotiče i Memoranduma SANU za kojeg kaže da je ostao „na pola puta između kritike Jugoslavije i srpske pozicije u Jugoslaviji, na jednoj strani, i promoviranja specifično srpskih interesa i ciljeva, na drugoj“, za razliku od slovenačkih Priloga za slovenski nacionalni program, koji su promovirali neovisnu Sloveniju, tvrdi Jović (str. 271). Osma sjednica, prema Jovićevom mišljenju, „nije značila napuštanje titoizma (iako je značila njegovo redefiniranje) niti (...) pobjedu nacionalizma“, nego uvlačenje masa u politiku, eliminiranje umjerenih snaga i konačno kasniju radikalizaciju srpske politike (str. 293). Jović je Miloševića predstavio kao branitelja titoizma (ali Milošević brani „mladog, revolucionarnog Tita“, a ne „starog“), pa je po tome Miloševićeva „revolucija konzervativna“, jer traži povratak na staro stanje prije 1966. godine. Milošević zastupa „revolucionarno nasilje“, dok je nasilje koje se dešava drugdje (na Kosovu, Crnoj Gori), za njega neprihvatljivo i „konzervativno“. Na kraju Jović zaključuje kako Osma sjednica „možda i nije početak kraja Jugoslavije, ali jeste početak konflikata i ratova koji su se razbuktili s tim krajem. Ona je to bila prije svega zato što je Miloševićeva ideja revolucije onemogućila politiku kompromisa i mirnih sporazuma“ (str. 322).

Veliki dio knjige Jović je posvetio predstavljanju razloga za raspad Jugoslavije, a to je, zapravo, i osnovna tema ovog Uvoda u Jugoslaviju. Jović je ostao pri tezama koje je davno iznio u knjizi Jugoslavija – država koja je odumrla, a te njegove teze su izazvale i tada brojne polemike u vezi s ulogom nacionalizma u raspadu Jugoslavije. U ovoj knjizi Jović polazi od postavke da se prilikom analize tih razloga moraju uzeti u obzir i percepcije političkih aktera o događajima ili realnostima. Tvrdi da su decentralizacija države i jačanje republičkih elita koje postaju zagovornici republičkih a ne jugoslavenskih interesa, otvorili put ka konačnoj dezintegraciji zemlje. Ako bismo ovdje primijenili Jovićevu polaznu poziciju o percepcijama političkih aktera onda bismo mogli navesti da je i većina republičkih elita (a posebno bosanskohercegovačka politička elita) decentralizaciju Jugoslavije vidjela ne kao put za njenu dezintegraciju nego kao način za očuvanje jugoslavenske cjelovitosti. Uglavnom, Jović tvrdi da je Jugoslavija nestala jer je doktrinarno država trebala odumrijeti. „Teško je (...) naći kratku i jednostavnu formulaciju

kojom bi se objasnili odnosi između nacionalizma i kraja Jugoslavije“. Riječ je bila o višeslojnom sukobu različitih oblika socijalizma i različitih vidova nacionalizma (str. 364–365), ali nacionalizam sam po sebi nije srušio državu nego je samo bio važan faktor jer se pojavio kao alternativa socijalizmu. Nacionalizam je „mogao uspjeti prvenstveno zato što su komunističke elite, polazeći od ideologije o odumiranju države, oslabile državu do stupnja u kojoj je ona postala nesposobna da reagira“ (str. 367). I dalje će, dakle, biti onih koji će smatrati kako Jović na ovaj način relativizira ulogu nacionalizma u nestanku Jugoslavije. Za Jovića, Milošević „nikada nije postao srpski nacionalist“ (str. 387), a separatistički nacionalisti u Hrvatskoj i Sloveniji su se protivili liberalizaciji Jugoslavije i njenom približavanju Evropskoj uniji. „Da je Jugoslavija ušla u Evropsku uniju, kakve bi šanse bile Hrvatskoj i Sloveniji da ikada postanu nezavisne države? Štoviše, one bi dobile drugi poklopac na vlastiti separatistički nacionalizam: ne samo jugoslavenski (...) nego i europski. Hrvatski su i slovenski separatizam bili reakcija u posljednji tren na proces globalizacije i europeizacije“. Separatizam je pobijedio zbog slabe države u odumiranju (str. 388–389). Čini se da je ovdje Jović na ovaj način najjasnije istakao svoj stav o tome ko je kriv za raspad države.

Posljednji dio knjige Jović je posvetio analizi uloge strahova u pojavama nasilja tokom sukoba 1990-ih godina. Prema njegovom mišljenju, sukobi na tlu Jugoslavije su proizašli iz toga što su se etničke grupe plašile da ne postanu manjine u državama koje su nastajale na jugoslavenskim ruševinama. Ovakvim pristupom Jović nudi odgovore za neke pojave koje se odvijaju i nekoliko decenija nakon nestanka jugoslavenske države: tokom 1980-ih manjine, koje su dotad, zahvaljujući socijalizmu i jugoslavenskom državnom okviru i načinu odlučivanja, mogle čuvati svoj identitet upravo zbog te šire jugoslavenske cjeline, u novostvorenim okolnostima su postajale manjine i zbog toga se bune. Nije se tada moglo očekivati da će Srbi u Hrvatskoj postati Hrvati, Albanci u Makedoniji da će postati Makedonci, ili Srbi, Hrvati i Bošnjaci – da postanu Bosanci (str. 441–442). „Osamdesetih godina 20. stoljeća nije se moglo učiniti ono što se možda – premda uz veliko „možda“ – moglo osamdesetih godina 18. ili 19. stoljeća“ (str. 445–446).

Knjiga Dejana Jovića *Uvod u Jugoslaviju* nije historija Jugoslavije, ali jeste knjiga iz koje se vidi šta je bila Jugoslavija i kako je funkcionirala kao država između imperije i nacionalne države. Ovdje bih podsjetio da je i Xavier Bougarel o monarhističkoj Jugoslaviji pisao kao državi koja je bila između imperije i nacionalne države, ali je to u Bougarelovom diskursu malo drugačije nego kod Jovića (Xavier Bougarel, *Nadživjeti carstva. Islam, nacionalni identitet i politička lojalnost u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2020, str. 63). Naime, Bougarel tvrdi da se monarhistička Jugoslavija u nekim svojim dijelovima ponašala kao nacionalna država koja

ima ambiciju integrirati različite zajednice u jednu naciju (tako se ponašala prema Makedoncima i drugim slavofonim zajednicama koje su živjele na jugu države, koje je poslije 1918. nastojala asimilirati u jednu, srpsku naciju), dok se u sjevernim dijelovima (Hrvatska i Slovenija, pa djelimično i Bosna i Hercegovina, koje su do 1918. bile u sastavu Habsburške Monarhije) ponašala kao imperij koji ostavlja prostor za zasebnu nacionalnu afirmaciju. Jovićeva diskusija o ovom pitanju ide u nešto drugačijem pravcu: on smatra da se Jugoslavija samo kratko razdoblje (između 1929. i 1939) ponašala kao nacionalna država (tu slijedi istraživanja Dejana Đokića), dok je u većem dijelu svog postojanja više ličila na imperiju. Jović se zalaže i za balansiran pristup prema teorijama o jugoslavenskoj naciji i prema argumentima koje su iznosili neki naučnici, poput Andrewa Wachtela, koji su tvrdili da se Jugoslavija raspala „zato što je uništen koncept jugoslavenstva, jugoslavenskog naroda“ (str. 378). Ipak, u Jovićevom pristupu nedostatak je, možda, u tome što se više fokusirao na Hrvatsku i Srbiju kao primjere na kojima zastupa svoje teze. Da je analizirao stanje u Bosni i Hercegovini ili Makedoniji – možda bi to omogućilo i bolje uvide u život Jugoslavije i odvelo ga u nekom drugom pravcu prilikom iznošenja zaključaka o raspadu Jugoslavije. Ostalo je i nejasno zašto je tako brzo prešao preko Plave knjige (Jović je tek usput spominje kao „dokument koji je ostao samo u internoj upotrebi“, str. 278), iako je riječ o važnom dokumentu, pa makar i „samo internom“, koji je predstavljao, ili je barem, tako percipiran, snažan izraz srpskog nacionalizma krajem 1970-ih godina.

No, opći zaključak je da je knjiga vrlo agrumentirana (ne samo provokativna), slojevita, ali i lako čitljiva. Više je riječ o knjizi koja sadrži niz politoloških studija, interpretacije su ponekad samo teorijske i traže dodatnu historiografsku argumentaciju. Za dodatno objašnjenje ne samo raspada nego i funkcioniranja Jugoslavije pomogli bi nam detaljniji uvidi u bosanskohercegovačko društvo, posebno u socijalističkom razdoblju, a ne samo orijentacija na analizu stanja u Hrvatskoj i Srbiji, ali to je već pitanje za neku drugu diskusiju.

Doc. dr. Mirza Hebib

Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevo

Pravni fakultet / Faculty of Law

m.hebib@pfsa.unsa.ba

INTERPRETACIJA BAŠTINE ZA ODRŽIVI RAZVOJ BOSNE I HERCEGOVINE¹

INTERPRETATION OF HERITAGE FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF BOSNIA AND HERZEGOVINA²

Bosna i Hercegovina je 15. 12. 2022. godine dobila status kandidata za članstvo u Europskoj uniji. Uzimajući u obzir sve specifičnosti postkonfliktne tranzicije koja traje više od dva desetljeća, dodjela kandidatskog statusa predstavlja jasan signal europske budućnosti. Napredak u integracijskim procesima trebao bi donijeti opći društveni i gospodarski napredak te sigurnu budućnost. U svom obraćanju veleposlanik Johann *Sattler*, šef Delegacije Europske unije i specijalni predstavnik Europske unije u Bosni i Hercegovini povodom dodjele kandidatskog statusa, istaknuo je kako je ujedinjenost u različitosti vodilja i temeljna vrijednost Europske unije, što je imanentno bosanskohercegovačkoj državno-pravnoj tradiciji. Među ostalim je naglasio kako – *Ova zemlja obiluje energijom i talentom. Bilo gdje da krenete u ovoj zemlji, naići ćete na kulturno naslijeđe i prirodne ljepote, uspjehe u oblasti umjetnosti i sporta, inovacije i tradicije – i najvažnije nepokolebljivi duh. Kandidatski status je naš znak da vjerujemo u ovu zemlju i da dijelimo vaše nade za bolju budućnost. Snažnija zaštita ljudskih prava, više povjerenja, djelotvorna borba protiv korupcije, funkcionalne javne institucije, jača ekonomija, bolja zdravstvena zaštita i obrazovanje. (...) Vjerujemo u ovu zemlju. Zemlju koja je – oduvijek u srcu Europe!*

¹ Tekst predstavlja osvrt na knjigu Zorana Bibanovića, *Bosna i Hercegovina. Kulturna kapija Evrope*, Biblioteka Nacionalno blago Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2023., izložen u okviru prezentacije održane u Bosanskom kulturnom centru u Sarajevu dana 29. 2. 2024. godine.

² This text is a review of a book by Zoran Bibanović *Bosnia and Herzegovina. Cultural Gate of Europe*, Library National Treasure of Bosnia and Herzegovina, Sarajevo, 2023, presented delivered at the presentation held at the Bosnian Cultural Center in Sarajevo on 29 February 2024.

Kandidatski status pred institucije Bosne i Hercegovine stavio je velike izazove. Neophodno je provesti pravne reforme kako bi se snažnije zaštitila ljudska prava, osiguralo povjerenje u institucije, stvorio pravni okvir za snažniji razvoj gospodarstva, osigurali uvjeti za kvalitetnije obrazovanje, itd. Važan čimbenik u svim ovim procesima je snažnija participacija akademske zajednice, te različitih stručnjaka s iskustvom, koji njeguju duh promjene, razvoja i napretka.

Dugogodišnji turistički djelatnik, koji gotovo pola stoljeća prati i aktivno doprinosi razvoju turizma u Sarajevu i Bosni i Hercegovini, gospodin Zoran Bibanović, u okviru *Biblioteke Nacionalno blago Bosne i Hercegovine*, objavio je monografiju *Bosna i Hercegovina – kulturna kapija Evrope*. Monografija interpretira kulturno i prirodno naslijeđe Bosne i Hercegovine s ciljem promocije i podizanja stupnja obrazovanosti o baštini, materijalnoj i duhovnoj kulturi kao svjedočanstvu civilizacijskih dostignuća predaka na prostoru Bosne i Hercegovine. U fokusu autora su kulturna i prirodna baština i ljudi, koje prikazuje u različitim povijesnim epohama. Monografija je sistematizirana u dva dijela. U okviru prvog dijela autor piše o vrlinama Starog svijeta, naslijeđu iz antičke i srednjovjekovne epohe, razdoblju osmanske uprave, specifičnostima modernog doba – austrougarskom razdoblju i transformacijama tijekom 20. stoljeća, naslijeđu u segmentu povijesti umjetnosti te kulturnim mjestima najznačajnijih konfesionalnih zajednica u Bosni i Hercegovini. U drugom dijelu piše o Bosni i Hercegovini na putu u Europsku uniju, turističkim potencijalima, turističkoj geografiji, aktivnostima u prirodi, odabranim turističkim destinacijama, marketingu i brendiranju u turizmu, obrazovanju i zdravstvenoj kulturi.

Monografija je, kako i autor u predgovoru naznačava, namijenjena prvenstveno djelatnicima u turizmu, ali i drugim istraživačima zainteresiranim za povijesni i kulturni nukleus Bosne i Hercegovine.

Najšire gledajući, čitajući knjigu možemo pokušati sažeti što je to što Bosna i Hercegovina nudi? Miris mora, hladne rijeke, veličanstvene planine i interesantna kulturna baština koja svjedoči tradiciji života još od antičkih vremena. Bosna i Hercegovina predstavlja *hinterland* šireg mediteranskog kruga koji nije ni približno iskorišten. Unatoč kompleksnosti bosanskohercegovačkog državnopravnog uređenja i tromog djelovanja javnih vlasti, posljednjih godina smo svjedočili ekspanziji razvoja turističke djelatnosti. Nažalost, čini mi se da takav razvoj predstavlja rezultat djelovanja hrabrih pojedinaca koji su uspješno koristili globalno ozračje i upuštali se u poslovne rizike unutar bosanskohercegovačkog konteksta. To je posebno došlo do izražaja u razdoblju pandemije virusa COVID, kada su stanovnici

Bosne i Hercegovine, zbog ograničenosti kretanja, počeli otkrivati bogatstva svoje domovine. Tako je na neki način pandemija imala doprinos u razvoju turističkih potencijala.

Javna vlast ne primjećuje u dovoljnoj mjeri očuvanje i revitalizaciju kulturne baštine kao jedan od preduvjeta za razvoj turističke ponude. To je segment u kojem pojedinci ne mogu djelovati. Potrebno je sustavno i sinkronizirano djelovanje s viših nivoa vlasti kako bi se prilagodbama normativnog okvira i pristupa spomenicima postigla održivost kulturne baštine, kako fizičkih artefakata, tako i nematerijalnih atributa. Javna vlast bi trebala snažno djelovati u procesu dokumentiranja, istraživanja, održavanja, zaštite i promocije kulturnih vrijednosti. O tome koliko je bosanskohercegovačka javna vlast uspavana najbolja dokaz je srednjovjekovni gradić Počitelj, europski biser snažnog turističkog potencijala u kojem znatiželjni istraživač promatra dodir različitih civilizacija u mediteranskom okruženju.

Kulturna baština u Bosni i Hercegovini svjedoči autentičnom spoju Istoka i Zapada i kulturološkoj posebnosti unutar srca Europe, te kao takva predstavlja izrazito interesantan fenomen. Bosanskohercegovački spomenici, slika su promjena u društvu koje se ciklično smjenjuju – ratova, mira, siromaštva, prosperiteta. Dužnost cjelokupnog društva jeste očuvati jedinstvene spomenike i prenijeti ih budućim generacijama. Zbog toga, javna vlast ne smije dozvoliti umiranje spomenika nulte vrijednosti. Očuvanje tih spomenika treba biti osigurano kroz opstojnost izvorne namjene objekata i tradicije njihove uporabe.

Objava knjiga, poput knjige gospodina Bibanovića predstavlja stručni poticaj u procesu afirmacije bosanskohercegovačkih spomenika, kulturne baštine, odnosno Bosne i Hercegovine kao svjetske kulturne i turističke destinacije. Uz naglašenu važnost rada na aktivnoj obnovi baštine, sustavnog pristupa problemu istraživanja, valorizacije i upravljanja, u knjizi se iznose argumentirani pogledi o potrebi razvoja i izgradnje turističke infrastrukture, koja će u konačnici doprinijeti poboljšanju opće kvalitete života stanovništva u Bosni i Hercegovini.

UPUTE ZA AUTORE

Časopis *Pregled* je jedan od najstarijih časopisa u Bosni i Hercegovini koji, sa kraćim i dužim prekidima, izlazi od 1910. godine.

Časopis *Pregled* afirmira stvaralaštvo naučnih radnika Univerziteta u Sarajevu kao i drugih istraživača iz oblasti društvenih i humanističkih nauka. Prioritet se ogleda u naučnom pristupu teorijske elaboracije savremenih socijalnih, ekonomskih, pravnih i političkih procesa u Bosni i Hercegovini ali i svijetu. Časopis pruža mogućnost naučnoj, književnoj, kulturnoj, društvenoj i ekonomskoj javnosti da prezentira bosanskohercegovačke i evropske kulturnohistorijske tokove i protivrječnosti.

Pozivamo autore da dostavljaju svoje radove i priloge koji sadržajem odgovaraju osnovnim tematskim opredjeljenjima *Pregleda*. U časopisu objavljujemo tekstove koji podliježu anonimnoj recenziji.

U časopisu se objavljuju sljedeće kategorije tekstova:

Članci:

- izvorni naučni rad;
- pregledni naučni rad;
- prethodno saopćenje;
- stručni članak;

Pogledi i mišljenja

- eseji

Osvrti i prikazi:

- izlaganja sa naučnih i stručnih skupova;
- osvrti;
- prikazi;
- prilozi;
- prijevodi.

Da bi bili objavljeni u časopisu, tekstovi trebaju biti oblikovani prema sljedećim uputama:

Oblikovanje teksta

1. dokument pohraniti u programu MS Word (*.doc ili .docx format);
2. stranica standardne veličine (A 4);
3. single prored za cijeli rad;
4. font Times New Roman, 12 pt;
5. margine 2,5 cm;
6. ne koristiti nikakve stilove;
7. ne uređivati zaglavlje (Header) niti podnožje (Footer) dokumenta;
8. obavezno brojčano označiti stranice.

Struktura rada

1. ime i prezime autora/ice i profesija;
 2. naziv institucije u kojoj radi;
 3. e-mail adresa autora/ice;
 4. naslov rada na bosanskom/hrvatskom/srpskom i engleskom jeziku;
 5. sažetak (do 250 riječi u trećem licu) i ključne riječi na bosanskom/hrvatskom/srpskom i engleskom jeziku;
 6. spisak korištene literature.
- Kada autori elaboriraju pojedine segmente nekog problema, tekstovi trebaju sadržavati koncizne podnaslove;
 - U slučajevima kada se koriste kratice i simboli, uz rad moraju obavezno biti priložena objašnjenja;
 - Kada rad sadrži ilustracije, fotografije, grafikone, tabele i sl., iste moraju biti numerisane i sa navedenim izvorom iz kojeg su preuzete;
 - Obim rada je ograničen do **šesnaest (16) stranica teksta**, uključujući sve dijelove rada;
 - Sažetak rada treba sadržavati opći prikaz teme, metodologiju rada, rezultate i zaključak;
 - Ključne riječi trebaju sadržavati bitne pojmove koji se pojavljuju u tekstu, ali ne opće i preširoke pojmove;
 - U radovima će se poštovati jezik autora (bosanski, hrvatski ili srpski), kao i pismo teksta (latinica ili ćirilica);
 - Dostavljeni tekstovi trebaju biti lektorisani.

Svaki autor treba dostaviti izjavu da je rad autorsko djelo i da nije prethodno objavljen, niti će biti ponuđen drugom časopisu na objavljivanje, uz saglasnost da rad može biti dostupan u slobodnom pristupu u međunarodnim bazama podataka u kojima je časopis indeksiran i na veb-stranicama Univerziteta u Sarajevu i *Pregleda: časopisa za društvena pitanja*.

Bez navedenih elemenata nijedan rad neće biti objavljen.

Molimo autore/ice da se u radovima pridržavaju jednog sistema navođenja i citiranja.

Na kraju rada se navodi numerisan spisak korištene literature poredane abecednim redom po prezimenu autora, odnosno naslovu anonimne publikacije u kojem se ne vrši selekcija izvora (na monografije, časopise, zbornike, arhivsku građu, veb-stranice i sl.). Ukoliko se navodi više radova jednog autora, radovi se navode hronološkim redom.

Navodimo primjere za navođenje literature na kraju rada korištenjem jedne varijante harvardskog sistema citiranja:

Knjige:

- Knjige sa jednim autorom:
Imamović, M., 2008. *Knjige i zbivanja*. Sarajevo: Magistrat.
- Knjige sa dva autora:
Hartman, K., Ackermann, E., 2004. *Searching and Researching on the Internet and World Wide Web*. 4 izd. Franklin: Beedle & Associates Inc.
- Knjige sa tri autora:
Lasić-Lazić, J., Laszlo, M., Boras, D., 2008. *Informacijsko čitanje*. Zagreb: Zavod za informacijske studije.
- Knjige sa više od četiri autora:
Talović, M. et al., 2011. *Notacijska analiza u nogometu*. Sarajevo: Fakultet sporta i tjelesnog odgoja.

Poglavlje u knjizi:

Šunjić, M., 1996. Odnosi Bosne i Venecije u vrijeme vladavine Tvrtka I. U: Šunjić, M. *Bosna i Venecija (odnosi u XIV i XV st.)*. Sarajevo: HKD Napredak. Str. 53-79.

Elektronske knjige:

Pušina, A., 2014. *Stil u psihologiji: teorije i istraživanja*. [e-knjiga] Sarajevo: Filozofski fakultet. Dostupno na: [http://www.ff-eizdavastvo.ba/Books/Stil u psihologiji teorije i istrazivanja.pdf](http://www.ff-eizdavastvo.ba/Books/Stil_u_psihologiji_teorije_i_istrazivanja.pdf) [25. 09. 2014.].

Naučni i stručni rad u zborniku ili zbirci radova:

Dizdar, S., 2010. Slika stanja Bolonjskog procesa u Bosni i Hercegovini. U: Mitrović, P. ur. *Zbornik radova sa međunarodnih okruglih stolova o implementaciji Bolonjskog procesa u Federaciji Bosne i Hercegovine*. Mostar: Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke/znanosti, str. 13-61.

Članak u časopisu:

Grubiša, D., 2011. Politološke dvojbe u Europskoj uniji: potraga za određenjem. *Politička misao*, 48 (2), str. 61-90.

Veb-stranice:

Šarčević, A., 2012. *Socijalna moć uma*. [online] Dostupno na: <http://www.academia.edu/2926123/_Socijalna_moc_uma_-_Recenzija_Abdulah_Sarcevic> [25. 09. 2014.].

Radove slati na adresu izdavacka.djelatnost@unsa.ba

Kontakt: Fuada Muslić-Haseta, prof., Sekretar Redakcije

Tel: 00 387 33 565-122

www.pregled.unsa.ba

Univerzitet u Sarajevu, Redakcija časopisa *Pregled*
Obala Kulina bana 7/II, 71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina

GUIDELINES FOR AUTHORS

Pregled is among the oldest periodical in Bosnia and Herzegovina that, taking into considerations longer and shorter hiatuses, has been published since 1910.

Pregled is a periodical that promotes creative capacity of University of Sarajevo scholars and of other scholars from fields of social sciences and humanities as well. The priority reflects in the scientific approach to the theoretical working out in details of social, economic, legal and political processes, both in Bosnia and Herzegovina and the world. The periodical offers a possibility to the scientific, literary, cultural, social and economic public to present Bosnian-Herzegovinian and European culture-historical developments and clashes.

We hereby use this opportunity to invite authors to submit their papers and contributions conforming to the *Pregled's* basic thematic orientation. Texts published in the journal have been subject to anonymous review.

The following text categories are published in the periodical:

Articles:

- original scientific papers;
- reviewed scientific paper;
- preliminary notes;
- professional/vocational article;

Views and opinions

- essays

Reviews:

- presentations from scientific and professional/expert conferences;
- reviews;
- contributions;
- translations.

To be published in the periodical, texts are expected to meet fully the following guidelines:

Basic Formatting:

1. Articles should be saved in MS Word software either as a *.doc or *.docx file;
2. Paper setting: A 4 (21,59 x 27,94 cm)
3. Line spacing set to 1 throughout the document;
4. 12 point Times New Roman font;
5. Margins set to 2,54 cm.;
6. Use of any other formatting styles is forbidden;
7. Use of any other headers and footers is forbidden;
8. All pages of the entire manuscript ought to be serially numbered.

Body of the paper:

1. Author's name, surname and vocation;
 2. Name of the institution where the author works;
 3. Author's email address;
 4. Article's title in Bosnian/Croatian/Serbian and English language;
 5. Summary of approximately 250 words (in English and third person) and a keyword list in Bosnian/Croatian/Serbian and English;
 6. Reference list.
- When working in details certain segments of some issue, that bodies of text should fall under precise subheadings;
 - Abbreviations and symbols, if used, ought to be accompanied with corresponding explanations;
 - If used, illustrations, photographs, charts, tables etc. ought to be serially numbered and have clearly referenced their sources;
 - The required paper length is **16 (sixteen) pages**, including each and every part;
 - Article's summary should present general overview of the subject, used methodology, obtained results and conclusion;
 - Keywords ought to be essential terms appearing in the text, excluding the overly general or broad ones;
 - Author's choice of language (Bosnian/Croatian/Serbian) and script (Latin or Cyrillic) will be adhered in articles;
 - Submitted papers ought to be proofread.

Each author is obliged to submit a statement reading that submitted paper is an original previously unpublished authorship work, nor that it will be offered to any another journal for publishing. The author also gives consent that his work may be freely accessible in the international databases in which the journal is indexed and on the University of Sarajevo and *Pregled: Periodical for Social Issues'* appropriate websites.

Papers violating any part of the aforestated guidelines shall be rejected.

We kindly ask the authors to adhere to single quoting and citation system.

At the paper's end, a numbered list of used literature, sorted alphabetically by author's surname, i.e. the title of an anonymous publication, where sources are not selected per sources (monographs, journals, proceedings, archives, web pages, etc.) should be listed. If more than one author is cited, the works are to be listed chronologically.

Here some references examples at the paper's end are given using a Harvard citation's variant:

Books:

- Books with single author:
Imamović, M., 2008. *Knjige i zbivanja*. Sarajevo: Magistrat.
- Books with two authors:
Hartman, K., Ackermann, E., 2004. *Searching and Researching on the Internet and World Wide Web*. 4 izd. Franklin: Beedle & Associates Inc.
- Books with three authors:
Lasić-Lazić, J., Laszlo, M., Boras, D., 2008. *Informacijsko čitanje*. Zagreb: Zavod za informacijske studije.
- Books with four or more authors:
Talović, M. et al., 2011. *Notacijska analiza u nogometu*. Sarajevo: Fakultet sporta i tjelesnog odgoja.

Book chapters:

Šunjić, M., 1996. Odnosi Bosne i Venecije u vrijeme vladavine Tvrtka I. U: Šunjić, M. *Bosna i Venecija* (odnosi u XIV i XV st.). Sarajevo: HKD Napredak. Str. 53-79.

E-books:

Pušina, A., 2014. *Stil u psihologiji: teorije i istraživanja*. [e-knjiga] Sarajevo: Filozofski fakultet. Dostupno na: http://www.ff-eizdavastvo.ba/Books/Stil_u_psihologiji_teorije_i_istrazivanja.pdf [25. 09. 2014.].

Scientific and vocational papers in a Book of Proceedings or Collection:

Dizdar, S., 2010. Slika stanja Bolonjskog procesa u Bosni i Hercegovini. U: Mitrović, P. ur. *Zbornik radova sa međunarodnih okruglih stolova o implementaciji Bolonjskog procesa u Federaciji Bosne i Hercegovine*. Mostar: Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke/znanosti, str. 13-61.

Journal articles:

Grubiša, D., 2011. *Politološke dvojbe u Europskoj uniji: potraga za određenjem*. *Politička misao*, 48 (2), str. 61-90.

Web-sites:

Šarčević, A., 2012. *Socijalna moć uma*. [online] Dostupno na: http://www.academia.edu/2926123/_Socijalna_moc_uma_-_Recenzija_Abdulah_Sarcevic [25. 09. 2014.].

Articles should be submitted by email to izdavacka.djelatnost@unsa.ba.

Contact person: Fuada Muslić-Haseta, Grad. Eng. Lit., Editorial Board Assistant
Tel. 00 387 33 565 122

www.pregled.unsa.ba

University of Sarajevo, **Pregled: Periodical for Social Issues** Board of Editors
Obala Kulina bana St., 7/II, 71000 Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

